ВАСИЛЬ БАРКА

РАЙ

ВАСИЛЬ БАРКА

РАЙ

РОМАН

ВИДАВНИЦТВО „СВОБОДА"
ДЖЕРЗІ СИТІ — НЮ ЙОРК
1953

Обкладинка Юрія Соловія

Printed in USA.

Друкарня *„Свобода"*, 81-83 Гренд ст., Джерзі Сити, Н. Дж.

ПРИГОДА ДІДОВІ ПОЛУНИЦІ

Дід Полуниця, городянин з Вокзальної вулиці, 19-го червня 1941 року вертався додому мимо закритого „Золотого собору". Було соняшно; біля самих сходів, безконечно широких, смуткував жебрак, один з тих, що раніше юрмилися під церковними стінами. Соціялізм давно спровадив їх безвісти. Цей останній притулився до цегли: кощавий, наче всохле деревце. На тілі неподобне лахміття. З-під неймовірно засмаленого лоба, обведеного сіддю, тихо біліли іскорками слабі очі; біліли, худі й гіркі, серед червонасто притінених брижечок, по сторонах ніби зв'язаних двома вузликами, що від них декілька зморщок повилося наниз. Борідка пристелена до горла; певно зимою жебрак підтикував її під комір.

— Дай Бог здоров'я!

— Здоров синку! — відказав ветхий.

На долоню йому поклав троячку дід-Полуниця:

— Може й ми на святки вмиватися будемо.

— На святки?.. відкрив би я, сину, правду тобі, а не знаю, чи ти духом твердий.

— Може й твердий. Послухаю та красно подякую.

— Як так, то слухай сюди! Сказав Господь: — я дав їм закон, вони ж ні на що, самодумні, не зважають... аж поки не стануть при безодні, не приторкнуся: все йтиме від себе. Може лихо без просвітку навчить їх. Сказав Господь, і що діється тепер, — то діється безумно, нема в ньому світла віри. Це йтиме, поки людство не поклониться Божій правді. Бувай здоров, синку!

Дід-Полуниця шепнув: — спасибі! — і, зробивши декілька кроків, оглянувся, — жебрака вже не було на сходах. Вражений дуже, Полуниця поглянув сюди-туди, пішов по сходах до громадезних дверей, прочинив їх, як міг, і побачив, що повно порохняви, сліду ж людського ніде нема. Що за знак?! Не стямиться з дива Полуниця: — куди ж дівся торбешник, провалився крізь землю, чи що... їй-Богу, це не просто собі! А скажи де-небудь, зразу посадять, пришиють і посадять, а сусіди махнуть рукою в дворі: е-е, такий самий безклепок, як

став професор, його побратим, — той теж ману бачить... — мертвяк з виразкою страшною на горлі, приходить, переказує, що за світом діється. Промовчу про жебрака, сам собі знатиму; це, може, старець посланий: думай, що до чого!

Коли знов оглянувся дід-Полуниця, примітив старця ген за деревами: то посувався немічний на десять дрібних кроків, то спочивав, обпершись на костур.

— Бач! — докоряє собі Полуниця: — цей бідак був ондечки за деревами; либонь, рушив, щоб за троячку чогось на базарі купити, — туди й напрям має. А я вже хто-зна й що подумав про звичайного чоловіка. Хоч воно, коли брати до серця, то — чиста правда: кожне слово старцеве! Як глянеш, що тепер робиться...

НЕБЕЗПЕЧНИЙ ДУБ

Менша білява — голубеня в червонобрунатній одежці, старша — в яснозеленій, пасмочка (такі на стиглих кукурудзяних качанах) спадають на плечі.

— Будеш за коси смикати? — питає старша; тоді менша хмуриться:

— Не буду.

— А будеш піском обсипатися?

— Ні, не буду!

— Бери лопаточку і пам'ятай, що сказала!

Побігла менша до щебетливих синичок у лузі — товариства одноліток, що заклопоталося на піску: висипає горбки, припліскує долонцями, щось будує, потім само ж і руйнує.

Стороною, за соняшно-рожевою пастелею квітника і зеленими лавками, за пишнотою ясмину і темними соснами — війна.

Хлоп'ята з чупринками, наче в степу суха травиця, ведуть реґулярну війну; одні китайці, а другі японці.

— Струнко! — начальствує голубоокий генералик над японцями, що з кинджалами і рушницями, витесаними з соснових дощок, стоять напоготові.

Мчить, мов джмелик, „нейтральний" у матроській сорочці.

— Скоріш біжіть! Що коло музики робиться... скоріш!

Китайці з огненним інтересом визирнули з хованки, вагаються: йти чи ні?

Японці втратили бойовий порядок і зникли; за ними китайці полопотіли в алеях.

**
*

Зібрались оркестранти: з таємничими флейтами і клярнетами, з трубами, яскравими, як чорнобривці, з скрипками й віольончелями, і арфа, кросенко-трикутник, приєдналася до них: милотонна і по-лебединому горда.

Інструменти покладено на стільці. Музики виступили на зелень: ждуть. Звичайнісінька робота відбувається перед ними — спилювання дерева. Чи варто з-за цього забувати симфонічний твір?

Варто. Зрізають найстарший дуб у парку; під його червонасто-чорною тінню забриніла остання леґенда Запорізького війська.

Прибрані в козацьку барву, радили стратеги в наметі, на килимі; тримали на колінах оцвітані коштовно шаблі. Радили: чи стати, як на терені життьового призначення, — тут, на пустельній землі біля гір?

Півтора століття по нараді красувався дуб, символ предковічного права на землю, очищену від зілля-бур'яну та хижого звіра; заселену станицями в рожаїстих садах, білохатними і високохресними, повними духу козацької волі, як буває налитий келех доброго вина; красувався казковий сторук, вигинаючи лікті на схід-сонця і захід-сонця, до північних хмар і південних вершин; грудьми стрічав, патріярх, синьозалізні блискавки, рятував поселення квіток, що аж при самісінькому долі горнулися до нього.

Корона багатша була на дрібні істотки, ніж котра-небудь країна: безліч вивірок метушилося в її гущавині, стільки ж птиць концертувало по галузках і комашок знаходило притулок на фігурному листі.

Проміння потоками гучало в просвітах, а моріжок біля коріння вабив подорожнього присісти і спочити.

Хто з станичан проходив поблизу, спинявся той і думав:

„Серед божевілля режиму, обвіяного чадом ненависницької науки, серед насильства та злого глуму стоїть, зеленіє старезний свідок волі і слави запорізького лицарства. Поки стоїть він, козацька справа непропаща".

І дослухало вухо адміністративного дракона, що дуб — реакціонер і підбурювач: гілками навіває мрію про непідлеглість перед північною кормигою.

Дзеленчали телефони. Шаруділи протоколи. Вирішено: ліквідувати контрреволюціонера за двадцять чотири години.

До небезпечного ворога підступила робоча бриґада „Зелентресту" — худощокі люди в пошарпаних піджаках та махорчано-газетному димі. З линвами, сокирами, залізним клинням і довжелезною поперечною пилкою заходилися коло дуба, як у древні часи — коло мученика, що радніше вмре, розпиляний на часті, ніж зречеться своєї віри. Напнуто линви. Підрубано велетня під корінь; врізано пилку з другого боку. Трудиться бриґада під оком суворого, мов центуріон, начальника в сірому френчі.

Хлоп'ята на високій спинці зеленої лавки чеберяють босими ногами:

— От великий дуб! — захоплюється „нейтральний" матросик.

Сусід по праву руку, озброєний до зубів, посилається на авторитет:

— Брат казав: такі дуби на горах ростуть коло Волги.

— . . . Такі брехуни коло Волги, — байдужно поправляє сусід по ліву руку, теж озброєний до зубів.

Подалі в алеї, схожій на зелений коридор, — двоє залюблених — студент і студентка другого курсу філологічного факультету, — наче лебединими крилами горнуться одно до одного.

Фіялкова сорочка в студента збіліла від стокротного прання і підійшла кольором під перламутринки, що ними застебнуті рукави. Дірки на ліктях заткані так тонко, що найретельніший павук у парку похвалить. Штани сірі, матерчаті; а черевики біліші від гусячого пера, бо зубний порошок дає на них найкращий наслідок. Краватка легкоблакитна, в косих світлих смужках, прикорочена і з красною недбалістю кинута на багатирські груди. Диявол знає, як зав'язана в вузол — величезний, подушеняточко на кушетці.

Перучи й вигладжуючи зношену одіж в ідеальну рисочку, горда юнацька душа в найглибшій убогості надає собі пристойного вигляду. Хіба хлопчисько гірший від тих, що проходять мимо, заглядають в очі його подруженьці, крізь папіросний дим, і аж сліплять краватками. Ні, кращий! Ставний, як кипарис біля моря, що бурхає за півтораста кілометрів звідси. Обличчя з легенькою блідістю, волосся в брюнета відходить від лоба рівно назад і здогадаєшся: вранці гребінець падає спершу в воду, потім діє. Цяточки в чоловічках синіх очей і посмішка на вустах, окреслених мініятюрою лука, справляють враження, що мабуть, штукар цей хлопець.

Його подруженька русява і сіроока; певно, її обрізана, згідно з „модою", коса була препишна, бо зачіска збунтованими пасмами вкриває голову. Напівдитяча серйозність світиться в нервовому погляді. Плаття з темнолазурного сатину має три окраси: сніжний комірець, чорноляковий поясочок на талії з такою гарною лінією, ніби в скрипок, та брошку в формі мідного шершня. Батистова хусточка затиснута в жмені.

Ретельно зрівноважує наша мати-природа! Золотою ниткою кохання, найтоншою в світі і найміцнішою в світі, зв'язує то жінку з характером ґранати і чоловіка-флегматика, схожого на вола, що ступає по чумацькій пилюці; то жінку, тихішу від криничної води, і чоловіка з пожежою в грудях; то демонічну жінку з очима, як чорне сонце, і мрійника-чоловіка з волошковими очима . . .

Золотою ниткою зв'язує крайнощі мати-природа, бо розійдуться вони . . . розірветься — розколеться людський образ, виродиться в образ потвори: без різноманітности в нащадках, без міри, без норми, без крапельки гармонії протилежних прикмет, що буває і в найтихіших квітах.

І дивно компонує кохання мати-природа! Будує рай, а струмочки щастя звідти, на жаль, перебігають через пекло.

А робоча бриґада під залізним оком центуріона підпилює дуб і підпилює; і дивляться на її розбійний труд студенти другого курсу філологічного факультету: Олександер Астряб і Ольга Білолан.

— Кому заважає цей дуб? — спитала Ольга.

— З нього лоби тесатимуть начальству.

— Жартуєш, а мені сумно.

Помовчала і додала:

— Коли ми там стояли, — шуміло верхів'я, свіжий, свіжий вітер був, місяць біг до хмар — погасав і засвічувався. Кожну пелюсточку в стокроток видно . . .

Пилка: шарк! шарк! Висипається тирса на траву.

— Отак підпилюють Антона Никандровича, — сказав чорнявець; — правду кажу: голова місцевого комітету смикає пилку з одного боку, рудий Серпокрил з другого. Придивись, на кого схожий доглядач?

Ольга спостерігає центуріона в сірому френчі: лисий, дашкуватий череп і обличчя з алюмінію.

— На „псаломщика".

Примітимо, що секретаря партійного комітету Тімурленкова, чоловіка розумного й енерґійного, на біду, невгамовного

„викривателя" і вічного пропаґандиста, професор історії потихеньку охрестив „псаломщиком"; епітет прищепився.

— Потопчуть стокротки, Ольго! — прошепотів студент.

Подруженька притиснулася йому до плеча і дивиться, як тирса падає з-під пилки, що: шарк! шарк! — двома метілочками летить на листя.

Зідхнула Ольга, глянула в очі коханому:

— Про що ти думаєш?

— Про зуби в пилки.

Від здивування знялися русяві брови.

— Подумай: страх, що в лекціях знайдуть „контрабанду", а потім „чорний ворон"; перевтома, бо щодня чотири або шість лекцій, крім вечірніх; недоїдання — Антон Никандрович харчується в ресторані, треба годину стояти в черзі за стільцем, поки спритніші насьорбаються юшки... Ольго, пропали маргаритки! Злодії топчуться, як коні. А потім — безконечні засідання, збори, нудота, що душу вимотує. Можна слона замучити! От і занедужав старий.

Прирівнення дуба до професора Споданейка-Віконника, що його зібралися провідати і по дорозі в парк заглянули, — вражає уяву Ольги; і зуби, про них сказав Олександер, такі страшні в неминучості та сірій буденності. Думка тікає від них. Відживають враження щасливого вечора: вітер; верхів'я дуба аж кипить протяжно у своєму шумі, волосся спадає Олександрові на очі — глибокі, темні в місячному світлі, а цитринно-золотаві ліхтарі гойдаються на перехрестях алей; стокротки біліють на траві, аж прозорій. Стояла Ольга — ніби в рожевому тумані.

Самі з любов'ю своєю, дивилися в очі одно одному. Глибокі очі на блідих і ніжних, як шовк, обличчях, рідні — мов від сотворіння світу. Час, що завжди числить секунди, наче скнара червінці, здається, забув про них, аж поки в цілому місті настала сонна тиша.

Той дуб дорогий, як пам'ятний знак: біля нього ж Ольга знайшла свою любов.

А тепер... надійдуть вони увечорі — косий пеньок забіліє перед ними, серед потоптаних стокроток. Передчуття, що великий іспит із страшними нещастями судилось витерпіти, торкається чорним крилом до серця і вселяє тривогу.

— Ходім! — стрепенулась Ольга,

Через піщану площинку, з квітником у формі зірки, пішли до брами. Оглянулись на шелест і тріскотливі удари. Велетень

лежить на землі. Гілки колихаються від стрясення. Робоча бриґада споглядає поваленого. Взявши сокири, поволі рушає поратися коло корони.

Оркестранти хутко розсілися в блакитній мушлі; побриніли, почиргикали, погуділи, аж ось сутулувата чорна постать стала перед ними і сухенько постукала по пюпітру.

... Заговорила, закричала музика п'ятдесятьма голосами — мову дістало серце наше, призналося, що любить, що ненавидить. Найщиріша в світі — музика: як промовить у голубиному тоні, вся сердечна! вся блаженна!

А гіллястий велетень — мов труп ... Озброєні хлоп'ята голосно жаліють, згуртувавшись коло пенька.

І центуріон схиляється: числить політки.

ПОРУШЕННЯ РУХУ

Раніш, ніж зайти до вчителя, Олександер і Ольга походжають близько його квартири, коло чорного струмка, що котиться в глибокому вузькому рівчаку, обриштованому дошками.

— Зрештою, — говорить Олександер, — „прокляті питання" розв'язуються просто. Мій знайомий, медик, має проєкт перебудови організму: шлунок треба звузити, кишки вкоротити ... передбачено багато інших реформ, про які забув. Коротко кажучи, весь організм треба розрізати на частини і зшити наново, на основі раціонального пляну.

— Він божевільний, — скрикнула Ольга.

— Ні, автор твору: „Революційна хірургія". Суспільство можна різати?

— Чому ж? Іноді роблять операцію ...

— Гаразд: вирізують ґланди, коли треба. Загнився палець — геть його! Струхлявів зуб — геть! А навіщо різати здорові груди? Навіщо, водячи пальцем по „геніяльному пляну", розтинати народню душу і зшивати наново, щоб задихалася в смертних корчах? Закони життєтворчости невідомі. Знаємо сантиметр у хвості комети, а беремося перекроювати всю.

— Небезпечні думки, — шепнула Ольга на вухо.

— Певно. Щось підгнило в марксистському королівстві. Мати любить сина, — нехай доведуть мені, що тут матеріяльна первооснова! Ні, товариші „псаломщики", в душі людини є велика таємниця, як світ.

— Здається, „псаломщики" й самі бачать.

— Можливо, недарма ж кулями забороняють відступати від матеріялізму. Коли я читаю Сковороду чи Сен-Сімона, щось аж світить у душу. Тут серйозна справа! Наші дядьки вгороджували в землю скривавлені пальці з обідраними нігтями: тримали її, святиню і порятунок. Отак я чіпляюся за свою особисту думку. Нехай відріжуть голову, — тоді їхня взяла. Потайки від миру, вночі допитуватимусь свого. Ніби видіння близько стоїть і манить. Хочу здерти пов'язку з повік, а вона, мов залізна, приросла до черепа. Не можна! Мусиш думати згідно з інструкціями.

— Погано, любий, дуже погано! А в буржуазному суспільстві яка ж правда?

— Ольго, насильство з кров'ю породжує гірший лад, ніж капіталістичний. Уявім собі, що ми вириваємося з нашої дійсности . . .

Несподівано з високого вікна жінка линула змилену воду в струмок. Оббризкала Ользі рукав і щоку. Без виразу подивилася прекрасними, як топази, непорушними від заспаности очима на покривджену; зачинила вікно.

Олександер поспішив на поміч подруженьці, що батистовою хусточкою стирала мильні плями. Глянувши на струмок, він закричав:

— Громадянко, гроші з водою вихлюпнули!

Вікно недовірливо розчинилося; карі спитали:

— Що ви кажете? Де ж гроші?

— Он, — кричить Олександер, — на воді . . . та поспішіть, бо тікають!

В дві секунди очі стояли коло струмка. Пошукавши, наблизились до Олескандра:

— Нема там ніяких грошей. Що ви дурите? Як вам не соромно? . .

— Мені розповідали: недалеко від пожежної команди якась жінка, бачивши перехожих, линула на них змилки. Їй сказали, що вона — свиня. Це дуже прикро, коли особу, можливо, надзвичайно гарну, як і ви, прилюдно ображають. На цій вулиці подібні речі неможливі. До побачення!

Взяв Олександер свою супутницю під руку — повів потихесеньку далі.

А розпатлані карі очі подивилися вслід, зідхнули і грюкнули дверима.

— Забудьмо про канаву, — сказав Олександер, — про змилки з мідного тазу! Таки уявімо, що зникли звідси. Ми в

Америці; прийшовши до висновку, що треба реформувати суспільство, посилаємо статтю з своїми думками в центральну газету. Розстріляють нас, чи ні?

— Я читала американський роман з такою ідеєю. Здається, автора не арештували. Але я не певна.

— Не арештують! Ні Сінклера, ні Драйзера не торкали. Там інша атмосфера, ніж у нас. Там існує повна свобода думки і закон, що охороняє людську особистість. А тут трублять нам: „найвільніші в світі!" Спробуй слово сказати, зразу в концтабір. Нічого з „революційної хірургії" не виходить. — Страждання, для якого немає ні міри, ні назви . . .

— Олександре! — спинила Ольга і поглянула на сторони. Нікого, крім обшарпанця, що з шумної вулиці біг назустріч, вона не побачила.

— Держіть його! Держіть! — закричали люди, юрмою вибігши з-за рогу вулиці: — зарізав! держіть! . .

Небритий здоровило в лахмітті наближається, як вихор, з побілілими і скривленими губами, з круглими очима кисломолочного кольору, який буває в непросипних п'яниць. У правій руці виблискує „фінка"; ліва придержує полу піджака, під якою щось віддувається.

— Ольго, стань за дерево!

Дівчина відходить за стовбур „катальпи". Астряб дожидає над краєм рівчака, мружачи очі. А здоровило, маючи вільну стежку, гонить мимо і раптом, перечеплений, з розгону падає на цеглу. Підводиться моментально, підбирає речі, що вилізли з-під поли, і — до Астряба; відкидає руку з „фінкою": наміряється різнути під ребра. З усієї сили, підбором черевика Астряб стукає його під колінну чашечку.

Ойкнув, випустив „фінку" злодій і, схопившись долонями за коліно, присів; обличчя взялося болючими сірими зморщками.

Підбігли переслідувачі; накинулися на босяка і почали місити.

Якийсь суб'єкт, обличчя — жовта маска з носом, подібним до самоварного кранта, повернутого вгору, і двома непрокліпаними очицями, почав розмахувати руками:

— Соціялістичних трудящих грабує . . .

Засюрчав міліціонер. Як завжди, він з'явився наостанку, біліючи піджаком серед сірого людського одягу.

— Громадяни, прошу розійтися! Ну, давай-давай! . .

Відразу люди повідходили набік, а доглядач спокою повів обшарпанця на вулицю, де став трамвайний вагон і десятки очей спостерігали видовисько.

— Ми з тобою стрінемося, зараза! — гримнув босяк на Астряба. Сповнений похмурої рішучости, випручав лікоть з міліціонерових рук і оглянувся, щоб запам'ятати ворога. Астряб крикнув:

— Дельфіна знаєш?

Тільки тепер вуркаган, присліплений злобою, впізнав Олександра... очі осмутніли; пересмикнулися губи.

Без слова, повернувся і пішов, куди ведуть.

ВІДСТУПИ: В ЗДОГАДНИЙ МАЙБУТНІЙ І СПРАВЖНІЙ МИНУЛИЙ ЧАС

1.

Хрипко промовить прокурор: „найвища міра". Суд, покуривши за дверима, проголосить, що Гаврило Коробка (прозвисько: „Чик") присуджений до розстрілу, однак „беручи до уваги, що жертва нападу лишилась жива, — замінити смертну кару на двадцятп'ять років примусових робіт... присуд остаточний і оскарженню не підлягає".

На сніжно-болотяному каналі, попихаючи тачку, по коліна в грязюці заходиться злочинець будувати соціялізм; а потім темна нічка-мати поведе за рученьку — в барак, натоплений, як лазня; а там вурки питимуть самогон і кластимуть на стіл пашпорт і дозвіл на виїзд; і коштуватимуть папери визволенні три тисячі. Повірять вурки в борг, як братові рідному, бо знають „Чика". Буйна голова повернеться в „малину" — лоно, з якого несподівано вирвана. Візьметься до помсти... Ні, не візьметься. Тужитиме, як звір.

2.

Чотири роки тому, на баржі, нещасливо наміченій для розграбунку, зчинилась бійка і скривавлений Гаврило Коробка захлинувся в розбурханому морі. Морозні буруни пекли під груди, „Чик" почував: покладено його в водяну труну, і зараз — кришка. Хто ж порятував?.. „Дельфін": наймолодший портовий босяк — найкращий плавець; змучився він, тяг-

нувши „Чика" до прибережного каміння. Простудивсь так, що цілий місяць горів, як соснова дошка в залізній грубці, — в портовій „малині"; викрикував дивовижні речення, здається англійські, бо вчив їх цілу зиму; кашляв; когось гукав. А на „Чикові" за тиждень загоїлось, як на собаці. Упадав злодіюга коло хлопця, мов мати рідна; і братва в „малині" ходила навшпиньки, і говорила тихіше, ніж осінній листок спадає з клена. Видужавши, „Дельфін" подався невідомо куди; прощаючись, казав „Чикові":

— Вибираю нову дорогу, Гавриле Кириловичу, і раджу кинути „мокре діло"! Не смієш людську душу виймати з тіла. Вона не від тебе дана і не ти її господар. Коли стрінемось над тілом людини, що вбив, — не жди від мене ласки!

3.

— Ти знав його раніше? — спитала Ольга.

— Знав. Коли я нездужав, він зібрав мені вуркаганський цирк. Притяг у кішло злодія, якого називав „митрополитом". З краденими церковними речами розбишаки почали передражнювати богослуження. Засвітили свічки. Поставили хрест на столику; поклали Євангеліє в шкіряній оправі з металевими застіжками. По стінах кішла розвішали ікони і одягли „митрополита" в ризи.

Бавились, передражнюючи богослуження. Змішували молитву з брудною лайкою, а найнепристойніші вирази хором співали, замість „алілуя" і „амінь". „Митрополит" розкрив Євангеліє і став водити пальцем десятикротно заплямованим кров'ю. Читач з нього був невправний. Він затинався на кожному слові. Книга випадково розкрилася на оповіданні апостола Луки про розп'ятого Ісуса. Починається так: Спаситель стоїть перед судом, як обвинувачений. Народ вимагає, щоб Пилат звільнив розбійника, на ймення Варраву, а Спасителя присудив на смерть. Пилат погоджується. І от ведуть осудженого без вини; милосердні люди ридають, а Спаситель втішає їх. В урочищі „Череповому" розп'яли невинного; поруч розп'яли також і двох злодіїв: одного по праву руку, другого по ліву. Спаситель, страждаючи на хресті, прощає своїх мучителів. Серед присутніх знаходяться такі, що насміхаються з Нього, і до них приєднується один розп'ятий злодій. Він говорить Ісусові, що, коли ти — Господь, то й сам спасися і нас порятуй. Другий злодій докоряє першому, кажучи: як

же ти Бога не боїшся, осуджений і катований; ми з тобою заслужили кару — як робили, так нам і віддячено. А Ісус? — Нікому ж нічого лихого не заподіяв. Потім звернувся цей злодій до Спасителя і так благає: — як прийдеш у царство своє, то згадай і про мене, грішного, Боже мій!

Тоді одповідає йому Ісус: — Кажу тобі істинно, вже сьогодні ти будеш зо мною серед блаженних.

Коли „митрополит" починав читати, шибеники шкірилися і жестикулювали. А дедалі з більшою цікавістю вслухалися в оповідання. Позатихали, дивляться на блазня-лжесвященика; очі у всіх блищать. У декотрих губи починають кривитися, як у дітей. Гаврило Коробка хмурився і темнів, мов камінь. Один закрив долонею обличчя, ніби по ньому ножем різонули. Другий тихо підійшов до столика: — „Я! . . я — злодій! Мати з голоду вмирала і за мене молилась; у неї мідна іконка була, маленька, на обшитій дощечці. Я мав золоті годинники і пропив . . ." — Злодій шептав, перебиваючи читання, але ніхто не рушився з місця. Тоді він замовк і присів до столика. Погляд у нього був ніби зовсім невидющий. Того ж вечора він зник з „малини". Через місяць, зовсім видужавши, я наслідував його приклад. Пішов на стежку доброчинности — в суспільство, в якому вуркаганство має, так би мовити, державний характер . . .

— Тссс! — притулила Ольга пальчик йому до уст.

ПРОБЛЕМА ЧАКЛУНСТВА

— Ніколи не бачив, щоб слово з книжки так вражало людину, — сказав Олександер.

— А ти читав Біблію?

— Ні; Серпокрил обіцяв добути повний текст з ілюстраціями. Казав, що книга має обгорілі палітурки, бо вихоплена з пожежі.

— Будемо вдвох читати, — порадiла Ольга.

— Так. А моя бійка, мабуть, суперечить євангельському духові.

— Суперечить? — обурилася Ольга, — а грабувати і різати, — не суперечить?.. Вечорами не можна жінці по вулиці пройти: роздягають, б'ють. Міліції ніби нема . . . все на головній вулиці гонить публіку від трамваїв, повних, як коробки з сірниками. Але з тобою я не боюся.

Взяла його під руку.

— Ми з тобою перетерпимо біду, — сказав Олександер, — бо в нас є свій рай. От Антон Никандрович... знаєш, яка в нього недуга?

— Кажи!

— У нього — незнаний досі рід божевілля; виникає від того, що людина з суцільним характером і надзвичайною силою самоосуду примушена, під загрозою смерти, десятиліттями говорити і думати наперекір своєму переконанню. Щодня примушена публічно заперечувати свій етичний ідеал. Надії ж на зміну становища — ніякої. Крім того, картина масового страждання весь час перед очима. В старовину від цього ставали ясновидцями і пророками. А твоя думка?

Ольга відказує, ніби роздумуючи:

— Бувши студентом, він заручився. Наречена померла, і він весь вік оплакує її. Кажуть, — я сама не бачила, — він носить два золоті перстні і спритно повертає руку, щоб їх не видно було. В нього недуга нещасливого серця: мені дуже жаль його.

— Я поведу його до ворожки.

Ольга невдоволена:

— Старого вченого до ворожки?..

— Чому ж ні? Карміндониха мертвих з труни піднімає.

— Чула.

— Нервово хворі виходять і світяться, як ліхтарі. Вона привидами потрясає душу, пробуджує надію і відроджує. Я здушую в собі потяг до чародійного, думаю, — це дурниця. Зате навколишня дійсність розумна і смертельно сіра. Хоч повісся при вході в клюб „Профінтерн".

— Кажуть, Карміндониха не любить ворожити, і дівчата рідко ходять до неї.

— Але вона сціляє. Одного сухітника виписали з лікарні, як безнадійного: стукотів на милицях, не міг мурав'я догнати. Уяви собі, Карміндониха вилікувала!

— Поїла зіллям і соком з городини; — я чула про це; самої моркви пішли півтонни...

— Можливо, — говорить Олександер без захоплення.

По короткій павзі продовжує:

— В Карміндонихи залізний характер. П'ять разів її арештовували; півроку тримали в одиночній камері. Випитували, як лікувати туберкульозу і рак. Вона ж — ні слова. Тільки й сказала: „нехай дадуть окрему палату при клініці, всіх лікуватиму." Скандал!.. Світила медицини, і поруч ворожка; у

світил дуба дають, у ворожки піднімаються з одра. Спровадили б Карміндониху до північних оленів, але слідчий був кволий; жалівся, кхе, у мене під грудьми недобре, мабуть, рак ...

— Не так було! Дві тещі, її пацієнтки, сказали: підемо з дому або Карміндониху випустять, в них зяті — голова міськради і прокурор. Жіночий фронт переміг.

— Погоджуюся, — сказав Олександер, кладучи їй руку на стан.

Відвела його руку й оглянулася; барва почервонила щоки.

Олександер приспішено доводив, що народня медицина має реальний ґрунт.

— Має, я знаю, — перебила Ольга, — треба поводитися, як слід.

Повеселішала і взялася перечисляти:

— У Карміндонихи мати, баба, прабаба, прапрабаба, прапрапрабаба і так до десятого покоління, були ворожки. Вона успадкувала таємниці і збирається передати дочці, як та скінчить медінститут. Зрозумів?

— Ні.

Ольга вдарила його по руці.

— Я повторю: баба, прабаба, прапрабаба, прапрапрабаба і так до десятого ...

— Ні, треба по порядку, всіх.

— Гаразд: прапрапрапрабаба ... ти — дитина.

— А звідки у Карміндонихи привиди?

— Не вірю; я матеріялістка.

— Інші матеріялісти вірять.

— От новина ...

— Глянь! Революційні хірурги заклинають вірити, що ми, райські мешканці. Це чаклунство в ґрандіозних формах. Ольго, треба тікати на острів без партійних комітетів. Будувати саклю з дикого каміння. Привчати звірят. Стрічати схід сонця — найдалі від установ, що багнетом і револьвером учать правовірно думати.

— Любий! — тихо промовила Ольга, — вчора в моїй уяві весь вечір стояла картина: ніби ми живемо далеко від людського шуму, на смужці зеленої землі, серед океану.

Зідхнувши, додала:

— На жаль, там немає магазинів. А я мушу дещо дістати для Антона Никандровича. Я скоро вернусь. Веди його до Кар-

міндонихи, але, будь ласка, нехай це буде просто приємна прогулянка.

Ольга доторкнулася до Олескандрової руки і пішла.

КОЗАК У „ГАДЮШНИКУ", ЯКИЛИНА МОЛОТОЧКІНА, ЛЕБЕДІНОВ

Недалеко від рогу вулиці гудів прославлений в околиці „гадюшник": пивна, в якій товклися день і ніч ненависники тверезости. Офіційно споживали пиво (закусуючи солоними бубликами), а неофіційно — „молоко з-під скаженої корови". П'яниці немилосердно тиснули один одного. Простягали руки по пиво через плечі ближчих до прилавка, звалюючи картузи і кепки. Обливали вуха піною з кухлів. „Готові" слуги зла зсувалися під стіни, тонули в махорчаному смороді, що ним можна було, як казали, „гадюк давити". Сморід якось органічно з'єднувався з гамором, криком, ревом і прокляттям. Раз-у-раз починалася штурханина, переростала в мордокалічення, а кінчалась, коли циклопічний „вибивайло" рушав із-за стійки і, взявши бешкетників за коміри, висипав їх, як груші, на вулицю і з брязкотом зачиняв двері. З олімпійською величчю вертав він за стійку, і свинство негайно продовжувалось далі. Вибиті з пияцького раю перевертались на тротуарі, кряхкотливо спиналися на чотири, обтирали згиджені обличчя об рукав; декотрі безпосередньо западали в нірвану на піздня чи півночі, і перехожі люди мусіли обмивати нечувственні снопи людського тіла в бридкому лахмітті, розкидані по мерзотних калюжах. Пиятика з такою красою миналася безкарно, бо особи, підібрані з калюж і спроваджені в районні відділи міліції, мимрили, що мали на меті підтримати „державний бюджет". „Гадюшників" по місту така неперечислима сила, що міліція не встигла б доглядати ладу, якби навіть виключно ними опікувалася.

Мужчина середнього зросту, сіроокий та бронзоволиций, з гостро закрученими білявими вусами, з просивиною на скронях, покидає „гадюшник" і зачиняє за собою двері. Попеляста „косоворотка" розхрістана; чорний піджак відсунувся з грудей.

— Щоб ви сказились, бісові душі! — гнівно бажає біловусий: — я кажу: раків до пива! нема раків . . . я кажу: принесіть! а вони кажуть: нема . . . Наловіть, як нема! До річки підіть і наловіть! Ей, куди поспішаємо? Сті-і-ій!

Астряб хмурно глянув на нього і спинився. Біловусий наблизився, малюючи правою ногою хвилю на тротуарній цеглі, і вхопив студента за петельки.

— Куди йдеш, молокосос? Одвічать треба, коли старші питаються!

— Я йду до одного чоловіка, що занедужав; він старший від мене і від вас.

— Що?! — розлютився біловусий: — від мене старший? Не може бути старшого від козака Борзоконя! Щоб ти знав. А як є старший, значить, він старший і його треба слухать, а ти... Значить, ідеш до старшого?.. Правильно! Молодець! Іди к чортам собачим! — заключив мову біловусий і випустив Астряба. Через секунду роздумав:

— Стій! Завертай! Треба випить, коли старших шануєш.

— Я не буду пити, — сказав посміхаючись Астряб.

— Мовчать! — визвірився біловусий; — слухай, що тобі кажуть! Вахмістр Борзокінь австрійця на фронті рубав. Не сердься, синку! — змінив тон біловусий і загомонів навіть ніжно: я бачу, ти хороший хлопець; не думай, що я п'яний... це, синку, в мене від печалі. Колись Борзокінь літав із шаблею, як орел, а приборкали... приборкали, в сибірський сніг посадили, — біловусий заговорив зовсім смутно: — тепер Борзокінь нікому не потрібний. Ей, ви, сукини сини! — загримів несамовито в віконце, затулене дощечкою: — дайте пива!

Віконце непорушне.

— Іродові душі! Пива! — ломить Борзокінь віконце.

Виставилася, замість прийнятої дощечки, сиза, розпухла фізіономія і з злою офіційністю відрізала:

— Сьогодні через вікно продажу нема!

— Як нема?! — обурено і здивовано перепитує Борзокінь і намагається надати своєму голосові поважности: — ібо почему нема?

— Нема, бо нема, і нічого голову морочити!

— Слухай, будь людиною! Ну, чого ти кричиш? Тебе просять, дай два кухлі пива, а ти не розумієш. Глянь — ось хлопець іде до старшого чоловіка, той старший, можна сказати, помирає, це я поважаю, хвалю, значить, що йде, бо серце є ось тут! — Борзокінь стукнув кулаком себе в груди, — а ти?.. Чи можеш сказати, що ти созданий по образу і подобію? Ні, не можеш. Бо не розумієш, як тебе просять: дай пива... ех, свиня! — закінчив свою тираду Борзокінь і, в смертельній ображености

та смутку, відвернувся від сизої фізіономії, обперши лікоть об поличку біля віконця.

Сиза фізіономія стає веселою, ніби повний місяць на зоряному небі, і примирливо обіцяє:

— Зараз подам.

— Так би й казав! Вип'єм, хлопче, бо груди в Борзоконя печаль розриває. Вип'єм, закусим раками . . .

— А в них раків нема, — говорить Астряб.

— Нема? Як так — нема?! Брешуть! Як нема, наловить можна. Міліція наловить, — на те: міліція. Наказав: лови! — і все в порядку. Злодія не дожене, хай раків ловить . . . Вистроїв на березі, скомандував: — Смирно! Роздягайсь! Справа повзводно, дистанція чотири кроки, наліво в річку, ловити раків, ша-а-агом — марш! І наловлять. Раків наловлять; їм тільки раків ловити.

Місячна фізіономія висунула з віконця два скляні гранчасті кухлі з пивом і взяла в Борзоконя троячку.

— Зараз дам здачу.

— Ніякої здачі, — гордо заперечує Борзокінь; — це могорич: ти чоловіком став.

Борзокінь і Астряб п'ють. Козак витирає вус ребром великого пальця.

— Хто ти такий? — питає Астряба.

— Студент.

— Студент? — дивується козак; — ай, ай, ай, студент . . . Правильно! Вчитись треба. Гроші єсть?

— Якось обходжусь . . .

— Що це таке: обходжусь?! Хто так говорить? Гроші треба, щоб були, — дидактично бубонить біловусий і жужмом витягає з кишені сотенки; — бери для науки . . . мовчать! Старших слухаться! — гримить і запихає Астрябові сотенки в кишеню; — я всю ніч, можна сказати, різався в карти. Вони думали: козака обчистим, як липку. Чорта лисого! Крию і крию, беру і беру . . . Я їх всіх у трусиках зоставив. І в карту не дививсь, бо знав . . . Звізда козацька світить, значить, щастя. Бачиш? повно грошей. Хотіли зарізать, бо їх чотири . . . Один двері защепнув, а другі за ножики. Чорта пухлого! З Борзоконем жарти погані. Ось!

Біловусий висмикнув із-за халяви довгий ніж із блискучим вітрям і знову сховав.

— Ха! Борзоконя зарізать . . . ще не вродився такий. Птиця не встигла б пір'їною ворухнуть, як я — раз! і готовий фокус: на горлі ґудзик від сорочки в одного відрубав і — на стіл: на!

Баньки вивалив босяк, рот роз'явив, як щука. Другі котами присіли в кутках. Кажу: ану, одчиняй двері! Смирно! Вахмістер Борзокінь, перший кавалерист, додому бажає — спочивати. До якого дому? — ех, нема дому . . . в пивну бажає, печаль топить. Посторонись, босото душогубська! Зарізати? . . так то й легко. Борзокінь з ножем на купу німців ходив уночі, орудія одбивав. Грудь була в „георгіях", офіцери честь віддавали, кавалер всіх степенів . . . а кавалер зна, — що він зна?. . вчитись треба . . . Дивись, який ти позашиваний, синку! Ех, жаль тебе; і я ж один на світі, — нікого нема . . .

Витер Борзокінь сльозу на бронзовій щоці, тихо спитав:

— Куди йдеш?

— Он там, — Астряб показав на жовтосірий двоповерховий будинок: — живе старий професор, зовсім самотній, як ви. Дуже хворів, а тепер поправляється. В нього голубине серце. Ходім удвох!

—Ходім! Як іти, то йти; як стояти, то стояти. Іди собі, що з тобою зробиш . . .

Борзокінь безнадійно махнув рукою, відвернувся, склонив голову на долоню, обперши лікоть об поличку; склонив голову — похитує, наче в незміренному горі.

Астряб поклав йому руку на плече:

— Спасибі за добрість до мене. Гроші, що ви примусили взяти, верну при першій нагоді. А сьогоднішньої зустрічі не забуду.

Сказав і пішов. Борзокінь рвонувся від полички. З несамовитою серйозністю дивиться вслід студентові; стоїть — ніби прислухається до свого серця.

Астряб порівнявся з одноповерховим побіленим домиком, у якому вічно ворушила папери „будівельна контора". Невідомо, що вона будувала, тільки ж цілий день у шість розчинених вікон видно було хмару службовців за канцелярськими столами: вони рахували, нотували, креслили, обговорювали, смоктали цигарки в різнокольорових мундштуках і клали їх на круглі попільнички. „Діло" в палітурках „замозшивачках" циркулювало між службовцями спершу в напрямку годинникової стрілки, потім — навпаки; після цього — навхрест, по діягоналі, а зрештою робило невстижимі кривульчасті ходи від одного канцелярського носа до другого, аж поки сонечко, надивившись на знуджені персони, казало: „щоб ви подуріли!" і в пурпуровій скорботі зникало за пожежною командою.

„Діло" снувало роздеридушно-нудну павутину в високому передобідньому темпі, коли дві молодиці, що прогулювалися по тротуару, стали біля вікна і метнули з очей сто бісиків до симпатичного бухгальтера. Одна красуня прибрана в строкату, мов птиця з казки, хустку і сірий халат. А друга в звичайній одежі: в полотняному, видно, власноручно пошитому і пофарбованому в кремовий колір платті і рожевому береті на вівсяно-жовтих кучерях, що ритмічно ллються до плечей. Веселі очі — голубіші, ніж відсвіти волошок у золотому дзеркалі. Збомбардувавши бісиками бухгальтера в окулярах, схожих на ручки кравецьких ножиць, молодиці зневажливо відвернулись від нього. Зеленоока осяяла поглядом Астряба і з веселою сміливістю спитала:

— Пробачте, ви не знаєте, котра година?

— На жаль, не можу сказати точно; здається, дванадцята.

— Здається . . . мені здається, що я вас сьогодні в сні бачила. Катерино, не щипайся!

Голубоока легенько штовхнула жартівницю пальчиками і засоромлена, відвернулася, ховаючи усмішку. Симпатичний бухгальтер підморгнув Астрябові крізь ножиці.

Астряб відповідає в тон:

— Я думав, чому так приємно спалося? А тепер знаю: я знаходився в ваших снах.

Молодиця пояснiла від злодійського комплiменту — мов грушка в цвіту; несподівано споважніла:

— Ви, мабуть, до професора Споданейка?

— Так.

— Поспішіть! бо він, бідний, як на прив'язі; як непритомний: дивиться крізь стіну і з собою розмовляє. З ума сходить. І скажіть, що Якилина Молоточкіна скоро прийде підлогу мити.

— До побачення, — вклонився Астряб і швидко пішов до дверей двоповерхового сусіднього будинку. З них, скляних на верхній половині та заґратованих, виступив дід — худий, високий, жердка на винограднику, і весь у чорному: від капелюха до ґумок на закаблуках.

Дід покинув відчинені двері . . . Пробує нахилитися — не може: такий негнучкий від старости, що срібним пухом обліпила костистий череп.

Астряб підняв картоновий футляр від окулярів і подав старому.

— Я вдячний вам, юначе, — велично, разом з тим ласкаво прогудів дід.

— Ах, нема за що, — говорить Астряб, чомусь ніяковіючи.

— Дрібні взаємні послуги і знаки уважности не коштують нам нічого, а роблять життя приємнішим стократно, — виголошує дід і збирає коло глибоких світлих очей сіяння з брижок, мов два світанки. Випромінює з обличчя несказанну добродушність і милість. Збентеживши Астряба вкрай своєю сердечністю, виймає з кишеньки на грудях візитову картку і подає її. Зовсім помалу склоняється, а з такою гідністю, з такою повагою до співбесідника, що, здається, залізний пам'ятник у відповідь схотів би доземно вклонитись.

— Юначе, я буду радий привітати вас у себе і провести приємні хвилини за шахами. Перший поверх, кімната номер десять. Генадій Лебедінов. Чи можу знати, як вас звуть?

— Олександер Астряб.

— Надзвичайно приємно. Дуже прошу вас, мій молодий друже, штовхність мене в спину!

Астряб відступив на крок, наморщивши брови до болю.

— О, не дивуйтесь! Я прошу вас, милий хлопче; справа зовсім проста: ось так, — показує дід долонею, — ось так в середину спини.

— Я, звичайно, можу, — говорить Астряб, — але я не розумію.

— Молодий друже, сміліше! Ну? Ах, не бійтеся! Енерґійнішим ударом — ну!

Астряб штовхає з острахом.

— Не бійтеся, мій золотий хлопче! Сильніше. От так, так, до побачення, — заговорив задоволено зрушений з місця і замаршував від Астряба дід і на ходу вклонився, зовсім помалу обернувши обличчя. Гордо віддалився, мов би воєвода у взятій штурмом твердині, який поспішає оглянути скарби.

Астряб ускочив у двері, потім вернувся — визирнув дідові услід і побіг по сходах нагору: на другий поверх, до квартири Антона Никандровича.

ПОРТРЕТ

Огнистий червінець сонця стоїть за шибкою; а нудна, як пропаґанда, муха, злетівши з 20-го червня 1941 року на стінному календарі, — викреслює то ширші, то вужчі кола над головою самітного професора.

Музо, поможи намалювати портрет! Є полотно і рама — широка з березової дошки; „тюбики" з фарбами і пензлі. А трудно вибрати відповідний фон для образу старигана, що божеволіє в „жактівському" кутку. Мистець-маляр, далекий від перевірочної комісії, засвітив би небо червоного кольору і три хрести з розіпнутими страстотерпцями: нехай би віяло незносимою скорботою, — в час, коли роздерлась храмова завіса. Прихований комуніст заявить, що кривавий фон образливий; тоді попросимо гумориста: він знає, що робити. З'явиться на полотні дільниця раю, розташованого за двісті кілометрів від південної брами і колючого дроту. В білих хітонах, сміючись між трояндами, абсолютні щасливці зривають райські яблука.

Улесливий Іван Іванович, голова місцевого професійного комітету, якому підлягає старий професор, погладить собі живіт; а закордонні марксисти будуть незадоволені: „но-но! давай без містики!" — гукнуть вони. Мовляв: „опіюм". Будь ласка, можна змінити: вдаримо чорною фарбою... „Зневіра і занепадництво!" — змією з малини прошипить „теоретик школи", що вічно, від пелюшок своїх до труни, когось у чомусь винуватить, хоч сам — смоковиця безплідна.

А ми зробимо, як підказує голос серця. Він говорить: найліпший колір — що в дійсності, коли дивитися і „тілесними" і „духовними" очима. Щоб уникнути повторення того, що було на початку, малюємо, змішавши білий і рудий тони — стіну, закурену від палкого дихання примуса: на фоні її сидить Антон Никандрович. Він сидить за широким червонасто-жовтим столом і перелистує томик Метерлінка, обперши його об тонконогу лямпу, великанську зеленошапчасту печерицю, що красується серед металічного, дерев'яного, картонового, скляного хаосу — такого, ніби хто розвалив десять „пересувних аптечок" і відмовився прибрати.

Антон Никандрович — людина з „сердечною загадкою", в індустріяльних країнах подібні до нього вимерли, як мамути. Він і зовнішністю трішки архаїчний. Між бровами врізались довгі простопадні зморшки; одна глибока, друга ледь помітна; посередині чола, поземно — третя, вигнута чайчиними крильцями на надбережжі. Кістка чола збудована брамчасто з ребрастими випуклинами в верхній частині. В нижній частині вона обмежена, ніби обніжечками — бровами, висохлі кущики яких, густющі, кошлаті, звисають на очні ямки. Окремі волосинки падають аж до вилиць, притінюючи зіниці.

Тяжко визначити колір очей Антона Никандровича; тридцять п'ять років тому вони могли бути синіми, а тепер вони „сиві" чи магнетично-білі, якісь сріблясто-світлі, прозорі, з легкими темноблакитними проблисками, що прориваються з глибини; і такий надхненно-суворий вираз, мов би в отців-просфорників Києво-Печерського манастиря. З-під брів звисають косі навісочки з шкіри, знефарблені, побліділі, з найлегшою палевістю, ніби опалий осінній лист — від безперестанної зміни дощу та ясности.

І вуса, опущені вниз і з ними злитий прямокутничок бороди, і ретельно зачісана назад коротка чуприна — припорошені метелицею, що всім однаково впрядає сріблясту нитку: диктаторам, від поруху пальця яких мільйони ідуть на погибельні муки в концтаборах; і безруким жебракам, що під руїною церкви просять хліба, тримаючи в зубах олив'яну мисочку.

Колись казали: корінь науки гіркий, а плоди її солодкі. Антонові Никандровичу від найсолодшого кореня слов'янської філології вигналось дерево з найгіркішими плодами: душевною недугою, що між іншим, означується в блаженненькій, а разом і болісній посмішці на вустах, незгодженій з виразом очей; одинокістю зацькованого вовка; накинутим на плечі, хоч тепер і літо, пальтом, з якого „сипляться павуки".

Костюм Антона Никандровича має свою історію.

Бувши в столичному місті, професор відвідав універсальний магазин і пильно роздивився на відділ готового одягу. Другого дня піднявся з ліжка о п'ятій годині, — чорти навкулачки билися, — і під номером шістнадцятим зайняв позицію в черзі, що скоро виросла, як полкова колона. Після кількагодинного тиснення, в результаті якого ґудзики обсипалися, черга березневою річкою бурхнула крізь розчинені двері. Вартові пожежники навперід побігли нагору, ведучи за собою натовп. Антон Никандрович, стариган примітливий, зауважив потрібний поверх, і, вибившись із течії, щодуху помчав до костюмів. І вчасно: біля стійки був лиш один хитріший конкурент, а через хвилину, одурена пожежниками юрба, роздражнена вкрай, злетілась коршунами і так натиснула, що поперекидала балюстрадки.

Антон Никандрович вислухав продавця: „Ну, ви щасливий чоловік! Тільки один костюм і був на вашу мірку"; вислухав, а потім вийшов на тихі води універмагу.

Придбавши костюм за місячний заробіток, він відчув, що в нього зрушені ліві ребра і поняття про соціялізм.

Через рік придбання втратило свій пшенично-піщаний відтінок. Потерлося. Через місяць після темного фарбування збіглося і набуло безнадійного-пожмаканого „колгоспно-бриґадного" вигляду. Тільки чорна краватка з золотистими ромбиками, стягнута мідною двобулавчаткою між краями білого комірця, освіжує одяг.

Черевики Антона Никандровича схожі на галери, пооббивані з запорізьких гарматок.

Похитуються коло скель, коло книжок, покладених купками на долівці. Книжовий скарб, кольористий спинками, збився також по кутках, а далі піднявся, спираючись на вузькі полички, по всіх стінах, аж до стелі. Частина затрималась на столі, цегла коло небудованої споруди.

На підвіконні та присуненому до нього табуреті — речі найнеобхідніші для самітника: примус, таз, відро, каструля, миска, ложка, ніж і різні дрібниці в тому характері.

Кімната тісна. Якби хто-небудь взяв колосальну сокиру і відрубав шматок коридора, затулив його з однієї сторони стіною й вікном, а з другої — стіною з дверима, то мав би таку саму келію.

І треба додати літо. Хоч воно, заглянувши вранці до старигана, відійшло на гори, але золото його прозорою рідиною застигло в шибках на цілий день. В одному місці, на ранішньому прузі, стеклось в огнистий червінець і тихо сунеться навкоси, поза шибкою.

Стариган, що видужує наодинці, кинув пальто собі на плечі, бо холодно йому; навіть електричну плитку на столі включив і вдихає повітря над нею: гріє бронхи.

ІСТОРІЯ ХВОРОБИ АНТОНА НИКАНДРОВИЧА

Антон Никандрович, посміхаючись, перегортає томик, а знає, що недалеко — з'явець, побачити якого неможливо: тільки в стані великої ясности душа відчуває його присутність. З'явець невидимий і одночасно білий, як алябастер; худий, кістки та шкіра! і на шиї в нього багряниста виразка. Поворухнеться Антон Никандрович, з'явець теж рушає з місця; через те доводиться кам'яніти, удаючи поглибленого в книжку. Дихати важко; щоб зостатися живим, Антон Никандрович вдихає теплий струм над електричною плиткою, хоч на дворі і в кімнаті тепло.

Хвороба, що в'язала Антона Никандровича до постелі, проминула, а з'явець незримо світиться біля вікна.

Бездітний філолог дуже любив свого вихованця, асистента Бориса Розумовського, хлопця роботящого; обдарованого. Покладав надії, як на сина. Під час мобілізації Розумовського „призвали", і він служив на воєнному кораблі в Ленінграді. Писав, що служити тяжко; скаржився на нездужання. Медична комісія зрештою второпала: в Розумовського туберкульоза горла. Через місяць асистент опинився в санаторії для сухотних, на березі моря, і звідти сповіщав про свою надію на новий спосіб лікувати горлові сухоти за допомогою розчину золота. Вернувшись від моря, жалівся, що трудно ковтати їжу. Його помістили в клініку до „світил" і там він скоро став худнути і ходити нетвердо. Восени асистента похоронили. Тоді прийшла черга хворіти Антонові Никандровичу.

Він читав лекцію в фліґелі — для „заочників". Ззаду віяло на нього січневим снігом крізь дірку від недавно вийнятого англійського замка. Надвірні двері, що вели в коридорчик, були розчинені.

Цілі тижні голова ціпеніла від ґрипи; потім з'явилася анґіна, а за нею запалення легенів.

Прийшли якісь чудні ускладнення. Багатирський організм подужав напасті, за винятком незрозумілого сердечного розладу.

Одного ранку, читаючи лекцію студентам другого курсу, Антон Никандрович відчув смертельну чорну неміч у грудях. Замовк і поклав голову на катедру. Студенти винесли його і поклали в канцелярії на цератовій канапі. Приходив лікар; щось давав проковтнути, щось запити. В хвилину, коли трепет і болі в грудях стали нестерпними, Антон Никандрович тихо промовив: — я вмираю...

Приїжджала карета швидкої допомоги; лікарка, з невідомих причин зла на старого, недовірливо спитала, що болить, і сердито запропонувала сердечні ліки моментальної дії, з страшною назвою, на взірець „динаміту".

Довгі місяці після вибухової рідини Антон Никандрович лежав дома.

Студенти цілими курсами навідувались до нього; приносили троянди, ясмини, жоржини. Завжди вони глузували з нього, незграбного старого слона, і глибоко любили за добрість і справедливість.

У березні старий почав ходити з бамбуковим ціпком по тротуару. Часто спинявся, про щось думав, як журавель на леваді.

Вернувшись у кімнату, брав дзеркало і, розкривши рота, розшукував виразку в горлі.

Одного разу він сказав Спиридонові Серпокрилу, своєму гостеві:

— Подивіться сюди! Здається, вона тепер велика.

— Хто — вона?

— Звичайно, язва...

— Серпокрил прихилив голову, рудішу, ніж соняшник, схожий на фельдмаршальський еполет, і втопив прозеленкуваті очі старому в горло:

— Нема нічого.

— Неправда!.. Я сам її помічаю. Соромно дурити колеґу. Ви завжди говорите речі, мені неприємні.

Серпокрил сміявся.

Розгніваний без міри стариган закутувався по щоки в пальто, що мало колір дорожньої куряви; сидячи, каменів на залізному ліжку.

Думка про неминучу смерть від горлової хвороби закорінилася до дна душі.

В скорому часі почав світитися з'явець коло вікна.

Полиставши томик, Антон Никандрович переводить погляд на незримого асистента і питає:

— Що на тім світі?

— Скорбота незносима!..

— Як?! Ви повинні ввійти в Едем, як чесна людина.

— Ні! Читав реферат: „Походження Пасхи". Серпокрил давав блюзнірські брошури і журнали. Вбили душу.

— А!.. Прокляття!.. Помщуся, хоч сам загину.

Закривши обличчя долонями, Антон Никандрович хитається всім тілом направо і наліво від душевної муки. Потім просить.

— Підождіть, — треба йти в електроводолікарню на процедури. Я скоро вернусь.

ЕЛЕКТРОВОДОЛІКАРНЯ

Курс лікування Антона Никандровича наблизився до успішного кінця, дякуючи особистій допомозі від директора Інституту фізичних метод лікування — славетного психіятра Панфіліна.

Щоки в професора красувалися мов двоє яблучок, сорту „ранет", підпертих шовково-русявими вусами, що віяльчастими закінченнями спрямовані вгору: в напрямку до світлих, трішки опуклих очей та безхмарного повного чола з полисками. Одяг весь білий, випнутий на животі так далеко наперед, що психіятр спершу торкався двома ґудзиками піджака до своїх знайомих, а вже потім тиснув їм руку. З причини завершення основ соціялістичного суспільства, мав страхітливу кількість праці і, звичайно, прекрасний заробіток, практикуючи також приватно у вечірні години.

Він сам водив Антона Никандровича за руку, як дитину, до рентґенолога, доброго спеціяліста, доцента Медичного Інституту; шептався з тим чоловіком під стукіт рам і потім потішав недужого: „ого-го! з вашими легенями по десять кілометрів бігати!" Від рентґенолога водив до свого помічника діягноста, щоб той примушував лягати, сідати, вставати, нахилятися, бігати, крутитися, падати. При тому діягност увесь час обстукував і обслухував Антона Нокандровича. А психіятр курив у кріслі з такого довгого мундштука, що доставав старому до грудей; курив, приплющував очі, але бачив недужого наскрізь. Вислухавши звіт помічника, він яблучками-ранетами виобразив погожий ранок і без слова подався в свій кабінет. Через п'ять хвилин вернувся з колекцією папірців; половина їх містила в собі процедури, половина — ліки. Продовжуючи погожий ранок на ранетах, добросердний психіятр склав папірці на долоні Антонові Никандровичу. Турботливо дивився в очі йому, читав лекцію; куди, коли, до нього звертатися; що робити; що їсти; що думати; він загіпнотизував старого — всилив свою волю: жити, сподіватися! „Ми з вами, покуражимось!" — сказав на прощання.

Безневинні папірці, доручені Антонові Никандровичу напочатку, повернулись грізною стороною: бідного старигана замикали на ключ у колосальну залізну клітку, подібну до тієї, що для тигрів у цирку: кричали, хай сидить тихо, потім включали електричний струм. Після ув'язнення, возводили на трон, між двома пляновиками тресту, що відповідали за виконання профінпляну. Антон Никандрович жахнувся, коли глянув на сусідів: чуби в них стояли, як хвости в павичів, а вуса ворушилися.

Після того, люди в білих халатах зм'якли серцями; обмежилися тим, що загнали блискавки в скляні рури і стали ворожити ними навколо серця. Спробували, чи з Антона Ни-

кандровича добрий провідник електричного струму... для цього прикладали до шиї та поясних позвонків металічні пластини, крізь які пускали іскри. Перетворили Антона Никандровича в померлого фараона, закутаного в мільйони пропарених простирадл, сухих церат, ковдр тощо. Дедалі білохалатні ставали милосердніші; нарешті привели до стану блаженних, що, голенькі, склавши ручки на грудях, стоять по плечі в залізних циліндрах і всміхаються, відчуваючи, як неперечислимі цівочки теплої води б'ють і лоскочуть їх звідусіль.

Сьогодні, після процедури, Антон Никандрович заходить у скверик. На лавці, приставленій до кучерявих дерев, сидить — насолоджується повівами зефіру в зеленому царстві. В жили помалу вливається бадьорість від свіжого пошуму навколо. Світ створений для радости; і вона, поселившись на просторах, серед троянд, солов'їв, річок, дерев, хмарин, обзивається до того, хто вміє слухати її, найкращим дзвенінням, голубливим громом, який виростає і знімається над вселенським кросном струн, — гармонійно продовжений вибух ґранати. Антон Никандрович ласкаво всміхнувся до зелені світу, взяв тросгь, покерував кроки до художнього музею — будинку з каріятидами, знеможеними вкрай під вагою — аж камінна шкіра на руках потріскалась.

ГАЛЮЦИНАЦІЯ В МУЗЕЙНІЙ ЗАЛІ

В незглибній примиреності з світом походжає недужий Антон Никандрович по залях першого поверху, стіни яких обвішані темними прямокутниками в баґетах. А з трьохсотлітнього мороку добрі фарби мерехтять: висвічуються лиця, дерева, річки, хмари, заходи сонця з багрянозолотою курявою на дорозі, по якій, серед великопишної рослинности, проходять череди і пастух виграє на сопілку, і вторить йому круглогруда птиця. Творчий екстаз передається в кров; захват від споглядання успіху, з яким людина покоряє поглядами своїми довколишній світ — пізнає його, вичаровує його на полотні, повторює своєю всепобідною волею красу його і робить власністю душі. Одна картина полонила потоком вражень, любих до замирання серця: стихії світові затихли, розласкались, мліють, як троянди в жароті, хоч від недалекого моря припливає свіжість; повітря з золотаво-кришталевою прозорістю; здається, сама радість невидимим привидом присіла на камені, милує непорушний цвіт; нечутно говорить: „як тут гарно ..."

Пташки, відчувши близькість її, цінькотять, сюрлять діямантовими свирілочками, а звуки падають, ніби напровесні краплі з стріхи. Ллються в сяєві. Велика, щаслива безтурботність процвітання! Природа передчуває запліднення , від того так солодко дзюркотить у повітрі щебет і так пристрасно розкриваються квітчасті уста рослин. Небеса заніміли, слухають, як б'ється серце землі від п'янкої нестямности.

Кладучи шорстку долоню на дерево поруччя, Антон Никандрович мармуровими сходами піднімається на другий поверх. Зиркає на антирелігійні плякати, почеплені в коридорчику; он — червоний трактор грізно насунувся на тонконогу фігурку в рясі, вона ж випручується останніми силами з-під переднього міжколісся і обома руками піднімає вгору хрест. Тракториста намальовано в білій сорочці; замість обличчя, загальна пляма жовтогарячого кольору. В далені піднімаються доменні печі коло ниви: вони становлять фон для сцени переможного наступу на страхітливу силу „ворога".

Як людина дивиться на ближнього, що потерпів каліцтво чи смерть від нещасливого випадку, в душі її змішуються: страх перед жорстокістю недолі (нерозбірлива, кого наосліп поцілить, того скрушає — треба берегтися) і відносний спокій, бо небезпека проминула, а то самому б довелося лежати; виходить: я присутній тут ніби після своєї можливої загибелі; з'являється цікавість до нещасливого випадку на вулиці, цікавість до надзвичайного, така сильна в нас. Тільки в найсокровеннішій стороні серця говорить, мов би огонь заплаканих свічок — милосердя, спочуття до муки людської... воно само; воно наодинці; відокремилось, ридає; його терпіння виходить за межі нашої фізичної особи, приєднується до незнаної нам духовної стихії життя, найтоншої з тих, що існують невидимо.

Приготувавшись, інстинктово до спротиву — в тому випадку, якби хто-небудь спробував зненацька закинути близькість чи спорідненість із осміщеною фігуркою під трактором, Антон Никандрович завертає в залю сучасного малярства. Зупиняється перед портретом Туркота-Семидзвонника, поета, що з першими збірками виступив під час революції. Вірші його прозвучали, як гомін на кобзі чарівника, з'єднавши в собі гармонію української пісенної мови — з драматизмом серця, розкритим через безконечно милі та оригінальні метафори на зоровому матеріялі всесвіту. Ритми його сприймалися, мов танковід квіток у сні. Була весна в українському житті — вона торкнула струни в серці поета.

По довгій і тернистій еволюції ґросмайстер віршу став бардом режиму. В дротяній клітці офіційної ідеології висвистував сірі, наче штукатура на касарнях, частушкоподібні балалайковотонні штукенції. Сплякатизовані метафори мали смак табурета, який з наказу треба гризти в шкільних хрестоматіях.

Душа народня розп'ята на Голготі; а Туркот-Семидзвонник висвистує одочки можновладцям, затуляє просвіт у храмовій завісі — стандарною мішковиною, витканою з ідейок, що їх сатрапи вижували, нудячись над брошурою. Зрештою, Туркот-Семидзвонник остаточно закрив рану свого серця орденом і з непорушним обличчям сів у фотель міністра.

Волосся в просивинах випружинюється з рівної зачіски і обрамлює чоло. Вираз видовженого, чисто виголеного обличчя — гордий; за неоправленими шкельцями, в близькозорих очах, затаїлась думка, що звикла сягати далі, ніж телескопи. Краватка, туго стягнута, чорною прямизною різко контрастує з сніжно-білими скосинами комірця; також різко визначається, аж огніє, на темносиньому шевйоті орден. У всій фігурі замкнутість. Випростаність. Внутрішня, чисто духовна напруженість. Переповненість іскрами в нервах, як буває в чутливих людей, коли проходять по вселенських терасах перші акорди Бетговена.

Взяв крісло Антон Никадрович, сів напроти портрета і пильно дивиться; дивиться безкінечно довго — так довго і так зосереджено дивиться, аж поки на полотні обличчя здригнулося і губи щось промовили.

— Що ти собі заподіяв? — шепоче Антон Никандрович.

— Знаю, — відповідає портрет; — знаю, що думаєш. Так треба було . . .

— Ой, ні! Помиляєшся. Навіщо освячуєш тортури для духа, що сам його ж пробуджував. Ти звав до справжнього призначення.

— Тш-тш — поет підняв палець і кинув поглядом на сторону; — тихо говори, бо кожне слово стежать. Вони вмайстрували в стіни апаратики.

— Мовчу.

Через хвилину Антон Никандрович говорить так тихо, ніби Божа коровка до сусідки:

— Ну, хай би ти руками рухав, мов би освячуєш; а навіщо ж протинародні думки впинаєш у гарну форму і калічиш її?

— Побудували механізми, що відзначують кожну думку під черепом.

Портрет з нестерпною мукою скривлює уста.

— Гаразд. То міг би хоч почування зберегти, а ти й їх віддав на службу.

— ... Відзначають тремтіння краплинки крови в серці ...

Портрет заплющує очі від страждання.

— Що ж робити? — в розпуці вишіптує Антон Никандрович; — зрештою, міг би хоч віру сховати в тайнику душі.

— Неможливо. Вони й віру віддзеркалюють. Я в залізнім перстні. Благаю: ні слова.

— Зараз скінчу. Твій дух пішов проти сумління народного ...

— Ні! Не так! — протестує портрет, — я маю глибоку рацію, віддаючи душу на загин.

— Яку рацію?

— А от прошу. Я маю інстинкт, як птах ... я чую, звідки гроза; чую, як кують гармати, кулемети, ґвинтівки на погибіль Україні ... вистругують шибениці, — вішатимуть. У ворожому стані на Заході постановлено: знищити український народ; викорінити його з чорнозему, а поселити німоту. Чую: смерть підходить до границь. Кличу, кричу, попереджую! .. Бачу: лжехрами в Німеччині височіють, служба правиться — сатанинська служба; замість Євангелії, книга з чорною ґотикою ... і заповідь накреслена: „Вбий кожного ненімця; якщо ж зоставиш жити, — оберни собі в раба! Всіх одури, бо це дозволено; і над всіма знущайся, бо це дозволено: ти надлюдина! .. Забудь милосердя! Полюби кров, що дзюрчить із простреленого серця кожного, хто ненімець; зроби злочин чеснотою ... Насмійся з святого! Роздави совість, як гадюку під залізною п'ятою, бо вона — отруйний забобон, бо вона розслаблює волю надлюдини — пана! Будь, як неспотворений твір природи, тигр — взірець твій! Будь, як тигр: насолоджуйся криком жертви, сій руїну і смерть ... Накреслена заповідь, потверджена печаткою — знаком черепа. Цілують книгу, клянуться на ній; і того, хто склав її, називають: пророк. Бачу, чую і от напинаю вітрило на кораблі самопожертви, кораблі порятунку. Іншого виходу нема. Північний режим протиставляю смерті. Народ рятую! ..

— Помилка! — вишіптує Антон Никандрович, — ти ж бачив голод тридцять третього року: отакою мукою північний режим нищить народ і однаково ж відкидає милосердя, зневажає людину, як худобу; вона для нього — нікчемна, треба вбивати, щоб рештки зробити слухняними слугами і кинути

світ до підніжжя червоного трону; впроваджує заповідь сатани; насмійся з святого...

— Правда! — сумно згоджується Туркот-Семидзвонник, — і тому розділимо ролі: я кликатиму до війни з німецькими жандармами смерти; ти — з московськими.

Антон Никандрович водить пальцем направо і наліво:

— Ні-і, так не можна... Треба разом опиратися проти обох, бо буде братовбивство.

Поникає головою портрет — говорить:

— Завдання перевищує мої сили. Якби ти знав, як важко триматися мені проти одного ворога. Змушений виймати душу свою з грудей; робити кобзу з неї; струни натягати з нервів свого серця; обвивати їх золотою ниткою думок і награвати мелодію в тон команді — мелодію в тон скаженому скреготінню володаря, що мучить людність. Роблю так, бо смерть московська розтягнута на століття, і можна надіятися на несподіванку долі; а німецька смерть швидка: за десять років сконає остання українська людина.

— Уявляю, як вам тяжко!

— Страшно. Рятує тільки інстинкт самозбереження: я будую з нього шибеницю собі самому; високо вішаюсь — віддаляюсь від пащеки дракона, що роззявляється внизу. Петля туга; затягається зовсім помалу. І тому я маю час вигравати на кобзі мелодію, приємну потворі. Слухає вогнеязика і спиняється. Треба вам знати, як я її зачаровую: нарочито співаю з справжньою щирістю; відкупну мелодію творю, як свою власну найзаповіднішу мелодію, бо інша ні до чого. Перестаю собі вірити. Вбиваю в крові свого мозку, в надрах свого „я" — останній опір, бо навіть іскорка його зрадить мету: я загину на порозі нового світла, на порозі соняшного раю, що робиться дійсністю; раю, до якого прагнуть знедолені; держави трудящих, в якій немає жодного паразита. В ній — радісний труд. Честь. Пошана до гідности „сірої людини". Соціяльна справедливість. На брамі — вартовий з полум'яним мечем. О, моя мріє золота! Стою на сторожі коло тебе, непорушний, як скеля. Мені судилося скласти перший хорал в ідеальному суспільстві, що про нього думали світочі людства. Рвуться з кобзи акорди мої — серпневий грім... соняшні мечі снопами летять, прошивають гідру варварства.

Останні слова, повні гніву, звучали так патетично і дзвінко, як залізо на заводі — луна пішла по залях.

Портрет примружив повіки; застиг мов мармур: ні рисочки почуття, тільки грозова ненависть і презирство. Згодом обличчя зм'ягчилось. Губи здригнулись від болю.

— Вони закатували б моїх братів і сестер з дітьми. Так і сказали: ваше ім'я настільки відоме, що коли буде не з нами, то становитиме силу, ворожу для нас. І ми вас знищимо з усіма родичами. Якщо хочете врятувати їх, робіть вирішальний крок: все буде гаразд. Почесті, нагороди, багатства посиплються на вас, як дощ. Так і сказали; і я, щоб порятувати рідних, навіки занапастив свою душу. Тільки той, хто має ніжне серце, зважиться на мій страхітливий вчинок. Тонучи в пекельній воді, я, душа пропаща, знаю, що рятую найдорожчих... Осудіть! Прокляніть! Благаю вас! — застогнав портрет від душевної муки.

— Чоловіче! — раптом звертається Антон Никандрович, притишуючи голос до нот, слабіших, ніж торкання пелюсточки об пелюсточку, ви перехитріть...

— Ш-ш! — розширює очі і піднімає брови портрет; підійдіть сюди, я щось скажу!

Антон Никандрович припадає до рами і наближає вухо аж до полотна.

— Я складаю дрібненько писані твори в бляшані темночервоні коробочки з-під індійського чаю. Вночі виходжу в сад. Копаю глибокі ями й зариваю коробочки на дні; а зверху яблуньки насаджую... В саду, коло моєї квартири, довгі ряди дерев, що, виростаючи, під своїм корінням ховають скарб. Жива сітка обплутує — земля закриває крики моєї душі...

— Де ж ви пишете? Скрізь — апарати.

— О, я винахідливий! У саду були гробки — там спочивали предки колишнього домовласника. Заціліла тільки одна могила з ґранітною плитою і дерев'яним хрестом. Я перебудував її: вийняв кістяк і поховав по сусідству; вичистив домовину, — вона чудесно збереглася!.. обклав її старими газетами. От підходжу, піднімаю плиту і влізаю в могилу. Опустивши плиту, вмощуюся в домовині, як звичайний мрець. Накриваюсь віком, поставивши поруч свічку; падає світло на папір, і я тоді блаженствую.

— Коли ж рукописи викопаєте? — цікавиться Антон Никандрович.

— А навіщо? Як пропадуть під корінням, то й добре.

— Не розумію...

— Дуже просто: бляшані коробочки поржавіють, розпадуться під тиском коріння, що розширюється. Припавши до

тліну від моїх папірців, воно всотає їхню сутність і з соками винесе нагору, в гілки, в листочки. Як закиплять яблуні молочним цвітом, то в кожній пелюсточці аж засвітиться все, що родилося з мого серця. Будуть люди приходити, дивитися, говорити: „чудесний цвіт!" І поети з-посеред тих людей відчують неодмінно, що світиться, промовляє, шукає собі живого слова. Змушені будуть відтворити зміст і красу мого чуття, що похоронене навіки. Запевняю вас! Я й сам так би зробив.

Портрет говорить, а сам блідніє, ніби розтає в імлі. Антон Никандрович відхиляється від нього і випростовується; золотисті цяточки масою пливуть перед очима.

Пересиджує в кріслі старий, поки цяточки згасають, а тоді спішить до виходу, до цілющого повітря. Він собі розмірковує, йдучи додому: „в надмірному збудженні почав я перебирати відтінки того враження, що справляє портрет і, хай йому абищо! — доморочивсь до галюцинації. Властиво Туркот-Семидзвонник задкує до безодні і прославляє свого терзателя. Пісенна сила діє в зворотному напрямку, а однак і в казенних творах зберігається мова: незвичайна, як заклинання; з таємничою могутністю, як ворожбитство; і прекрасна!.. Ні, без небесного світла краса тільки облуда, інструмент зла, чортівська справа!"

Що кроку Антон Никандрович правою рукою тяжко спирається на тросту, а ліву широко відкидає на сторону; машинально зриває листочок з липи, нарівні з капелюхом, і пучками обторкує пухнату зелень.

МОРД

Стурбовані громадяни збираються в гуртки і знов розпорошуються біля „комодної" озії; так метушаться комахи, коли жорстокосердні гульвіси чи пильні дослідники розворушують їхній гуртожиток. Біля дверей біліє міліціонер: сфінкс! тисячолітня непорушність на обличчі...

А пергаменовий чоловічок, знервований, як на пожежі, переходить від гуртка до гуртка, поблискує огниками страху в очах.

Антон Никандрович і собі притуляє обличчя:

— Що сталося?..

Мовчання замість відповіді; на щастя, пергаменовий підходить по знервованій орбіті, щоб десятий раз повторити оповідання:

— Я прокинувся від страшного крику, виглянув на вулицю, а воно починало сірити, — нікого нема... курю, аж ось двоє виходять з дверей! Тоді я надів плащ і — на вулицю, до них:

— Хто кричав?

— Провалюй! — сердито сказав передній.

— Хтось кричав у сусідній квартирі...

— Гляди, щоб у твоїй ніхто не закричав. Марш додому!

— Не піду, — сказав я.

Вони перекинули мене на тротуар і побігли, як собаки, я схопився та за ними... вибіг на вулицю „Зелену" — нема, десь зникли. Вернувся сюди, заглянув у сусідню квартиру, — жах!..

Мініятюрний старушок, чистенький, ніби на срібній медалі, зблизився до гуртка і наставив до вуха долоню:

— Що тут? — торкає лікоть Антонові Никандровичу: делікатно, так пилинку струшують.

— Мабуть, злодійство.

— Убили дитячого лікаря, Криловського, — свідчить пергаменовий.

— Криловського?! — відсахнувся старушок, — убили?! Найшляхетнішу людину... — Боже!

Поклав собі старушок долоню на чоло і пішов до акації, крізь яку проривалося світло.

Пергаменовий продовжує:

— Я заглянув до професора в кабінет — нема нікого. Напроти розчинені двері, до двох сусідів... вони з однієї установи; з якої, — це не моє діло. Я заглянув — і там нікого нема. Тоді я пішов до ванної. Дивлюсь: під стіною скорчений чоловік лежить; руки назад повиламувані, сорочка вся чисто змочена кров'ю: мабуть мучили. Губи і щоки відрізані, можна в обох рядах зуби рахувати; ніс теж відрізаний. Одно око вийняте, а друге перерізане надвоє. Горло посічене, як і груди, видно, бритвою. Кров на долівці, на ванні, на тепловій батареї, патрали людину, як звіра. Я глянув і затерп; не можу з місця рушити. Так мені погано стало, мов би хто молотом у груди вдарив. Я вхопився за одвірки, отямивсь, а тоді на вулицю. Вдихаю повітря і ввесь тремчу.

Свідок ілюструє оповідання — жестами. А мову перехоплює жінка з чорними, як вугільний папір, косами, одягнута в халат, що на ньому — райдужнокрила зграя.

— До професора вселили двох напіввійськових, а йому зоставили тільки кабінет. Сьогодні вночі ми чули, бо стіни в нас

тонкі, що там було гуляння та випивання. Професор виходить і просить: „Затихніть!" На нього накричали і він вернувся в кабінет; ходив з кутка в куток. Перед самим ранком він закричав, що треба бути людьми, що він заснути не може, а скоро йти в клініку: там ждуть хворі діти. Як він поможе їм, коли в самого важка голова?.. сказав: „так заважати іншим, як ви, можуть тільки хулігани". Зчинився гармидер; затупотіло, завовтузилося; — мабуть, п'яні кинулися на професора і потягли в ванну: Розлігся такий страшний крик, що всі в домі попрокидались, а не сміли зайти в квартиру до професора, бо знали про тих двох ... ну, що то — з установи ...

Жінка перестала говорити: підняла ліву руку і нігтем великого пальця водить по нігтеві підмезинного; а правою рукою поправляє халат на грудях. Чого заніміли уста, охочі до мови? На кого поглядають скоса очі — два світлечка, вибрані з чорних діямантів? Поглядають на суб'єкта, що від диньоподібної фізіономії вухо в нього відросло, як лопух, відкопилилось до бесідницького гуртка. Поплямлена спина повернулася в „три чверті"; черевик поставлений закаблуком на стерту цеглину, а передком похитуваний на вітерці — ... не то що вуста в гарної жінки — в солов'я заціпеніють!

Антон Никандрович помітив, як ворушиться, як зростає в його сторону замурзаний мускулястий лопух, і тихо „змився". Хотів кинутися в напрямку до гнізда свого, а загледів діягноста Колодкевича, що піднімався цементовими східцями до страшних дверей. Колодкевич — найближчий приятель покійного; довгорукий, з велетенським вигнутим хребтом і гострими ногами, подобина старочасного ящура. Два роботяги: височенний, понурий діягност і середній на зріст дитячий лікар, ретельно виголений — лагідна усмішка на обличчі — становили пару, повну різкого контрасту.

Не було в місті другої людини, шанованої, як дитячий лікар Криловський! Матері та батьки малих дітей дивились, як на подвижника. Сотні дітей порятував він від певної смерти, а тисячам інших поміг у тяжкому стані, тому його клініка на околиці стала місцем своєрідної прощі для батьків — громадян міста. Авторитет керівників міста, що кували безкінчений ланцюг адміністративних нісенітниць і не могли дати ради ні з санітарними обставинами, ні з мешканевою скрутою, ні з постачанням і ні з якою іншою справою, що зачіпала добробут, а навпаки: всіма страшенно „партійними" діями доводили місто до розпачливої занедбаности, — всі ті авторитети бліднїли перед ім'ям дитячого лікаря.

Вертається Колодкевич, ступає по цементових східцях — так, немов при кожному кроці підрубують щиколодки... валиться то на правий, то на лівий бік, а долоню тримає на очах.

І від того страшно стало Антонові Никандровичу. Скоріш додому!

„Я в царстві сатани, — йдучи геть, відзначає стариган, — напевно: в царстві сатани; розбійники, великі й маленькі — розпорядчики... розбійники; скрізь розбійники".

В течії думок настає розрив. Думка про життя, яким керують розбійники, застряє, як розжеврений цвях, в свідомості; мучить здогад: а що як справді, розбійники захопили стерно і спрямовують народи в прірву, і сміються з них?

З'являється в уяві кінь, запряжений в дріжки; пасажири, розбійники, щосили батожать тварину і регочуться. Перед очима тваринки почеплена табличка з написом: „ідея" і з образом шаньки, повної вівса. Кінь летить до краю безодні, давлячи і калічачи стрічних, а розбійники з азартом стьобають його, і збираються сплигнути в останній момент на землю.

Картина така небезпечна, що Антон Никандрович оглядається, чи хто-небудь не помітив її, і зауважує, на відстані півкварталу, жовту фізіономію, якій належить лопух. Пожований суб'єкт волочиться назирці. „А! стежить, але перехитрю"... Замість повернути ліворуч на коротку дорогу додому, завертає Антон Никандович на праву сторону; раптом спиняється перед величезними двома статуями з бетону, тими, що допіру — з дрожок. „Гм", — нехотя стариган вертається назустріч лопухові на жовтій голові, а той моментально — назад! Дивився стариган, аж поки лопух, озираючись, зайшов за ріг. Тоді блискавично креснув Антон Никандрович через браму і обкреслив криву поза фліґелями. З ласкавою поспішністю відповів студентам на привітання; поспішив проз „анатомку" до другого виходу з двору. Біля дверей „анатомки" побачив коня, запряженого в гарбу. „Як він опинився тут? — здивувався Антон Никандрович, — ага! розумію..." Гарба навантажена голими трупами, як на возовиці. Підводчик потяг згори величезного мертвяка; тримаючи за стопу правої ноги, перевалив собі на спину і поніс до дверей. Ліва нога нещасного покійника відкинулася в повітрі, а голова, між повислими синіми руками, заскакала, б'ючись об каміння, що ним геометрично вимощено двір.

Кінь, фіялковоокий кінь вороної масти промовив до Антона Никандровича:

— „Чого дивишся, діду? Іди скоріше геть, бо й з тобою те буде!”

Антон Никандрович вихопився з двору через другі ворота; обкружив квартал і пішов низинною дорогою, по колишньому річному дну, до свого кубла.

ПРИРОДА І ХАТА

Антон Никандрович сидить на ліжку і дивиться крізь вікно на шпака, що встрибує в свою келію, підняту на сірій жердці з покрівлі сусіднього домика. Заплющивши очі, переживає стан нервового збудження, без зорових вражень. Потроху заспокоюється і відчуває, що в повітрі морозно. Включає електричну пічечку на столі. Вдихає теплий струмок над ясночервоними спіралями: легко і приємно на серці.

Асистент з горловою виразкою зник; з'явився натомість Олександер Астряб і попередив:

— Жінка, на прізвище Молоточкіна, казала, що прийде підлогу мити.

— Молоточкіна?.. Не жінка, — комета! (помарилося: комета розбиває землю, а срібний старушок ридає під акацією).

Астряб розчинив вікно; так широко розчинив — голубі вітрила хлюпнули в кімнату, вдарили об стіл.

— Що ви робите? — скрикнув стариган, замотуючи собі горло картатим зеленим шарфом.

— Не бійтесь повітря! На дворі тепло.

— Я вернувся з лікарні і знаю, що надворі тепло. Але мені холодно.

Антон Никандрович сильно підкреслив голосом слово „мені”. Запротестувавши проти свіжого повітря, він через декілька хвилин відчув, як солодко, як розкішно вливається в груди тепло; як приносить в жили і в рамена молоду міць.

„... Самому дивно, — думає він — чого сиджу в окаянній кімнаті? В'язень чи що.

Астряб припускає:

— Було б непогано пройтися над річкою.

— Ви думаєте? — перепитує стариган і береться за капелюх.

Вимальовується перед очима світлошоколядна річка — спокусниця; річка, що мчить орлицею, проводить праве крило при глиняних кручах, ліве — при дамбах та вербах.

Антон Никандрович поспішає, під руку з молодим приятелем, вибратися з осоружного півтемного коридору, з вулички, перерізаної чорним струмком, з вокзального району, повного свисту, шипіння, брязкоту, вугільної порохняви, перемішаної з парою над блискучим тисячострунням рельс і коробчано-червоною гусінню поїздів, — поспішає, ступаючи по високому мостику з залізними перильцями: до зеленого надбережжя, звідки гори видно.

Немає в природі торжественнішого твору, ніж камінні будівлі, вкороновані снігами та овіяні лазурною красою небесною; здається, там перебуває — в найвищому місці на землі, — від споконвіку непокірний дух: примушує людину — з божевільною сміливістю, йдучи на смерть, кидати прокляття в обличчя всевладному, хто поневолює і змушує миритися з ницістю.

Магнетично-синіми самоцвітами, з'єднаними в безперервну низку, заступають обрій гори.

Антон Никандрович довго дивився в далечінь, зворушений і зачарований.

— Олександре, чого вони манять до себе? серце забирають; я не маю спокою, дивлячись на них.

— Здається — прагнення до чудесного, що нам привиділося в дитинстві; але ми не знайшли його, коли повиростали.

— Можливо. А ще?

— Іти по страшних стежках: небезпека манить.

— Ви любите мандрувати?

— Дуже. Через те й стратив юність.

— Не жалійте! Я хотів би скинути тридцять років: — ви молоді, не уявляєте цього почуття. Старість ми помічаємо на собі несподівано, багато разів підряд; і кожного разу сприймаємо, як хворобу, як нещасливий випадок, що трапився з нами; думаємо: це не обов'язкове, можна було запобігти... Бо душею ми ж молоді: душа не старіє!

— Одне запитання, — сказав Астряб. — Припустім, вернулася молодість... яка мрія була б найбільшою?

— Мрія? Розкривати світ, як поему — на сторінці чи на листку притулилась червона комаха... Споріднюватися з свіжими силами навколо. Поки відгороджені ми від природи стіною друкованого паперу і безглуздим ладом, — немає нам ні щастя, ні здоров'я. Замість утраченого блаженства, — пиятика, розпуста, гра чорних пристрастей; омани бродять навколо душі, витанцьовують непристойний танець під роздирисердний вереск. А скалічена природа мститься: стьобає бича-

ми недуг, аж поки, як порожні колоски, поляжемо в передчасній старості. Замість того, щоб хоч мужньо відійти від життя, відійти з примиреністю, ясністю вечірнього сонця, ми з прокляттям катованого звіра віддаємо останній подих. Посліпли душами, загубили природу, як священний дар. Маса часописного друку, що з злими лайками день-у-день котиться перед очима, стала любіша від моря. А я ж люблю солоний вітер, що зриває піну з прибою, мов воїн — хорасанську намітку з бранки... вітер від сонця, одинокого, ніби перлина в мушлі. Здається, стихія моря належить юності, це — правда?

— П'ять років збосякував при березі.

— Але не думайте, що повертаю до минулого. Цікаво, скільки до моря? Буде сто двадцять?

— Приблизно, буде.

— Ох. Далеко; а ввижається: чую, як стугонить за горами; чую, як дихає.

Антон Никандрович трішки повертає голову і прислухається.

— Ні, мовчить! Ви не думаєте, що я — чоловік ненормальний?

— Нормальніший, ніж я.

— Перебільшення! Мандруємо далі: от — ліс... його загадковість і небезпечність, особливо — небезпечність заплутатися в гріхах...

Раптом Антон Никандрович заговорив, ніби зовсім інша людина:

— Постійно жити в лісі — погано, як і коло моря. Я скажу, чому: голодно! Голодно і нудно. Правда, в лісі привітніше, ніж коло моря: тут кожна рослина прихиляється; на поляні повно злагоди, теплого цвіту; все різноманітне, близьке до душі, — не так, як на морі, де очам гарно, а все холодне, крім каміння та піску...

— В такому разі, — сказав Астряб, — не розумію, чому так манить вас?

— Голубчику, я ж не кажу, щоб завжди жити біля моря чи в лісі, чи на горах. Але мандрувати! Подивитись і — додому: в степ... що може бути краще за нього? Помиляється, хто думає, що на світі є Едем, прекрасніший, ніж степ!

З поглядом, зверненим до степу, якого тут, коло кручі, немає, тільки мріється світлою просторінню, — стоїть стариган; вуста згортає, ввібравши шпакуваті волосинки з підборіддя.

Видиво присвітлює до обличчя; можливо — річка, що відзеркалює соняшний огонь.

— А село, — говорить Антон Никандрович: — до чого довели його?.. гнилі стріхи, продрані вікна. Колгоспні злидні дивляться через поріг. Замучені люди в лахмітті ходять, як тіні; виконують осоружну працю, з якої нема прожитку. Жорстока, до найпроклятішої безнадійности, їхня доля.

Такий тепер степ... мучиться, але до серця його найдужче промовляє страждання людське. Немає мудрости більшої, ніж та, що вітає над ним: мудрість милосердя...

Хто здійнявсь до найвищого ступеня чеснот, нехай прийме останню мудрість — милосердя в страшному, повному безперервного терпіння, щоденному житті. Там небо відкривається... Спаситель, що про нього ми забули, стоїть у високостях; простягає руку над нужденною хатою серед вишневого цвіту.

— Правда, — сказав Астряб, — але замість нормального життя, люди в благословенній хаті ввесь час катуються.

— І що ж? Так було споконвіку: кого обрано для провіщення, терпить іспит. Серце удосконалюється — з страждання зростає добрість.

— Згоден. Але я вірю: і в нормальному житті народ спроможний удосконалитися...

— А я хіба не вірю? — аж кинувся стариган, — людина не мурашка — титан! Страждає, прикута до скелі, а вирветься! ще десять років з гаком — і вирветься. Оживає душа моя, Олександре! Хоч і старий я, — серце молоде. Ходім цією вуличкою, за нею висока алея.

Стариган спішить, вибурмотуючи під ніс: „оживає", „знову", навіть мугикає мелодію.

В більшому крисами, ніж орбіта місяця, сірому капелюсі з темною стрічкою; в літньому легенькому пальті, зовсім темному, — завширшки з виораний лан, полатаний на ліктях, — спішить він до стародревніх лип, щокроку спираючись правою рукою на тростъ, а ліву незграбно волочучи в повітрі, чорний лебідь — підбите крило.

ДВІ ТРУНИ В КАРМІНДОНИХИ

В алеї, крізь склепіння якої проривається ясність, недалеко від столітньої липи — Антон Никандрович і Астряб.

Темнорусява, перетканà сивизною, струмує в Антона Никадровича борода на грудях.

Піднявши тростъ (завершену головою слона з кости) старий показує на вивірку, що збігає по лушпайкуватій корі на низ, до притіненого моріжка. Астряб і собі впинається очима в звірятко.

— Сховаймося! — шепоче старий, — вона боїться нас...

Обидва виходять з алеї до масивної брами під осокорами, що тільки й знають — тремотіти білястим листячком. Обпершись об брамові стовпи, перехожі стежать вивірку, як вона перебігає по травиці.

Глянув Астряб навколо і пальцями стрельнув:

— Ми під ворітьми в Карміндонихи.

— І що ж? — відказав неуважно Антон Никандрович, і знов — пильнувати вивірку:

— Читає на картах старенька?

— Ставить на ноги всіх, кому обіцяно ящик з музикою.

— Чуму проганяє?

Здається; рак і сухоти — напевно. Примушує тонну моркви з'їсти.

— Гм, сфера фантастики. Хіба з цікавости зайти?

Старий добув двадцять карбованців і відчинив великанську хвіртку, що заскреготіла, заглушила зойк недалекого паровоза з надрізаною горлянкою; проходячи крізь хвіртку, в секунду, коли стих і дерев'яний скрегіт, і зойк паровоза, він почув ніби оклик, ніби шовкову струну на скрипці: „вернися!"

Оглянувсь, — нікого нема; вивірка вибігла на соняшну пляму край моріжка і дивиться.

Антон Никандрович заплющив очі з мускульним зусиллям, знов розглянувся, навіть протер очі долонями, — нікого! Середніми пальцями вуха протрусив і гостро прислухався.

— Ви чули що-небудь? — спитав Олександра.

— Нічого.

— Чорт зна, що твориться, — з досадою сказав Антон Никандрович.

Дім серед зеленої журби березок, до ґанку якого підступили перехожі, нагадував скарбівничку — випиляними з дощок орнаментами на піддашках і мідно цяцькованою дахівкою.

Обережно: стук! стук! у сінешні двері — відклику ніякого, і клієнти зайшли без припрошення. Біля внутрішніх дверей переглянулися, знов поторохкали зігнутими пальцями.

— Прошу ласкаво! — ніби в дзвоник ударило крізь двері.

Ввійшли: привіталися. В кімнаті півтемрява, бо вікна завішені. Клієнти, як звикли очима до сутінку, зауважили крас-

ну жінку, темноволосу — світлооку, і дівчину, що стояла поруч жінки, затуляла собі обличчя. Світло, такого мерехтливого тону, як на струхлявілих дубових трісочках, коли приском жаріють уночі, — ллє від високого дзеркала, приробленого до стіни. Куріє таганчик. Дим кучерявиться в рефлексах від скляної поверхні, звивається в змійки. Ворожка, вбрана в вишневочервону сукню, простягає пальці і, відкривши обличчя дівчині, накладає на нього масть: темнобронзову, з густою тягучістю меду.

— Прошу сідати на канапі! Я зараз звільнюся.

Обличчя пацієнтки страхає присохлими струпами: потравлено його й спотворено. А струнка постать! Весняна тополя — в дзеркальному свічінні.

Пошептала чарівниця над нею і стерла масть краями вишитого рушника. З прозорої скляночки побризкала дівчині в обличчя: частенько поторкала хусточкою... вигоїлося, обличчя!

— Іди, молода, іди, моя доню! Кохайся, доню, та розум май!

Рушник відкинула та хусточку на піддзеркалок, відійшла до столика — мити руки в порцеляновім тарелі.

Тоді побачила дівчина відсвіт свій у дзеркалі, — зраділа дуже, долоні собі до грудей притиснула:

— Дякуватиму вам, благодійничко, — залебеділа сердешна, — довіку дякуватиму!

Вийняла з гаманочки гроші, поклала на піддзеркалок, біля хустки, і вибігла з хати.

— Приклад нерозважности, — докірливо сказала лікарка, сівши в крісло; — заграваля краля з одруженим сусідом, начальником кримінального розшуку... мабуть, чули про Нарцисова? Його жінка спроваджувалася з „авоською” базарювати, а він на персональній автомашині марки „ЗІС”, орлом вертав під квартиру. Клав на стіл трофей — череп, знайдений десь у підвалі; обпирав об нього книжку поезій Туркота-Семидзвонника в перекладі на російську мову і придавлював знизу семизарядним револьвером, тоді сторінки рівно будуть розгорнуті. Брав пляшку шампанського, кликав сусідку, щоб справити переможний ефект. Приспівував: „выйду я в беседку, обниму соседку...” Успіхи були мізерні, хоч дівчина пригублювала скляночку. Одного разу жінка Нарцисова рано вернулася з базару, обтяжена гускою. Застукала благовірного, як він борюкався з сусідкою коло ліжка; звичайно — скандал!.. Увечорі, перестрінувши дівчину при вході в умивальню, жінка Нарцисова линула їй в обличчя сірчаної кислоти.

На суді Нарцисов став, як мур, на оборону жінки — проти спотвореної дівчини. Свідчив, що сусідка сама йому на шию вішалася, а він, самовідданий охоронець громадської безпеки, був стійкий, наче Йосиф Прекрасний. Дівчина плакала, повторювала, що Нарцисов говорить неправду, — хто ж повірив?.. Повірив тільки один — її попередній кавалер, до якого була неуважна: робітник нафтоперегінного заводу. Він знайшов для дівчини нову кімнату і заручився з нею. Порадіє хлопець, бо наречена вернула собі вроду, а на додачу порозумнішала.

Відьма зідхнула і скинула очима на гостей:

— У вас яка справа?

— Високодостойна пані, — почав Антон Никандрович, — ми наважились турбувати вас, бажаючи знати майбутнє. Крім того, я хочу, за вашою допомогою, позбутися хвороби серця — тяжкого ускладнення після ґрипи.

Чарівниця підвелася, легенько позіхнула, при цьому — ритмічно поторкала собі уста стрункими пальчиками і вийняла з шахви аптечну склянку, з якої набрала сухого зілля — сипнула його в полум'я. Дим підійнявся над таганчиком, при дзеркалі. І там стало чудно привиджуватися: чорний півень налітає на півня червоного; клює і мордує його: валить на землю і довбає очі. Переможений півень зненацька підскакує і кидається на ворога: так дзобає, що вбиває відразу.

— Чи ви зрозуміли? — спитала чарівниця.

Клієнти вклонилися.

Тоді повела в сусідню темну, мов підземелля, кімнату, щось у повітрі розсипала з жмені, пошепотіла пристрасно і ждати стала.

Просвітліло на височині грудей і поволі окреслилися дві труни: червона і зелена.

— Дивіться в середину! — звеліла господиня.

Зазирнули гості в червону труну і, нажахані, відсахнулися: вгледіли кров... трохи несповна її. Отямившись, заглянули в зелену труну і замилувалися на дорогоцінності в ній: золоті келехи, діядеми з перлами, серги, перстені, безліч речей. Стояли вчудовані гості над скарбом, аж поки видиво зникло; призвичаєними очима розглянулися по кімнаті — нічого немає... чотири голі стіни. Жадного навіть горняти на підвіконні, щоб містилася хоч одна галузка ясминова.

— Виходьмо! — прочинила знахарка двері: — кров у червоній труні віщує велику війну: якщо й скінчиться братовбивство, то скоро доля знов зажадає жертви: — ось чому труна неповна. Ще раз повинна пролитись кров... згинуть ті, що

мучать людей і вбивають. Як наллється червона труна до краю і геть відійде, тоді почнеться побут щасливих людей, без смертельного клопоту. Людям належатимуть усі багатства; тільки одна думка буде страшна: що кожному, серед добра і втіхи, суджена смерть, на це і вказує сама зелена труна. Вам обом приведеться бути на війні, хочете чи не хочете, то вже краще свобідною волею стрінути призначене. Обом суджено скропити кров свою на ґрунт, а потім . . . потім багато мандрувати. Ви ж обидва цього хотіли! Знайте: все, чого ми бажаємо, здійсниться, але не тоді і не так, як думалось. А вас, — звернулась ворожка до Антона Никандровича, — попереджую: бережіться моря! тільки його бійтеся! більше нічого.

Після цих слів подала старому гранчасту склянку.

— Візьміть і випийте!

Антон Никандрович послухався. Відчув, як холодний трунок розливається під грудьми і як після цього зразу починає з оксамитною м'ягкістю, з невисловимою приємністю битися серце.

— От, — сказала відьма, — наша розмова й скінчена.

Коли Антон Никандрович вийняв з кишені гроші і простягнув до піддзеркалля, господиня скрикнула:

— Соромтеся! Щоб я з вас гроші брала, навіщувавши стільки лиха? . . Та ніколи. Ідіть!

Ґраціозно виштовхала гостей з кімнати.

— Пречуденна гіпноза! — скрикнув Олександер посеред двору, набираючи повітря, ніби він — трохи риба, — перший раз переживаю . . .

— Вірно: гіпноза і здогад.

АНТОН НИКАНДРОВИЧ ЛАДНАЄТЬСЯ ПИСАТИ

Ольга ставить біля вікна перемитий посуд, поглядає на журнал, що в Олександра в руках. Студент читає, поки старий нап'ється ріденько завареного і охолодженого чаю.

— Бачу, Ольго, ви добра господиня, — визнає Антон Никандрович, — якби я мав дочку, завжди казав би: подивись на Ольгу, вона швидко порядкує, і всі мої папірці на місці.

Ольга червоніє.

— В уяві товаришки Молоточкіної порядок буває тоді, коли всі речі рівно складені; але в тому порядку я нічого знайти не можу, — розводить руками і похитує головою, втягнутою в плечі, Антон Никандрович; а потім додає:

— Це так само, як з нашим громадським життям; все рівно розписане: ембе, емка, профком, профзбори, виробнича нарада, змагання, ударництво, але гіршого безладдя в світі важко знайти. Що ви читаєте, Олександре?

— Літературний журнал за лютий місяць; професор Крякучін розгромлює неоклясицизм.

— Будь ласка, один невеличкий уступ ...

— Читаю: — „... в школі славнозвісного колись „неоклясицизму" відзначаємо прагнення поміщицької інтеліґенції до гегемонії в культурному процесі".

Антон Никандрович здригнувся:

— Він пише про літературу, як секретар районної міліції — протокол про вкрадений керосин. Але проф. Крякучін першорядний ерудит. Я останнім часом роблю так: зосереджуюсь думкою на тому, як саме пише автор, правдиво чи ні. Навіть думки нам далекі, але висловлені щиро, без ґістерії, фальшу, лайки стають цікаві. Тут мешкає колишній журналіст Генадій Лебедінов; говорити, навіть сперечатися з ним — надзвичайна приємність.

— Лебедінов? — перепитує Олександер, — сьогодні познайомився з ним біля парадних дверей.

Ольга перестає витирати тарілку і повертає обличчя до бесідників:

— Яке мирне прізвище!

— І сам Лебедінов дивовижний: ніби дванадцять років перебував у летаргічному сні, тепер пробудився і починає з того, на чому заснув. Зберігає портрети імператора і його супруги; в празникові дні виймає їх з безодні нафталінового духу, вішає на стіну і милується безкінечно. Витає в мріях про відновлення неділимої — в старому, білоімперському вигляді. Словом, особа з музею древностей; мумія, що ожила і никає по дорогах сучасности, почуваючи в серці більшу, ніж ми, — я кажу це серйозно, — спорідненість ... а! марно говорити! Лебедінов ходить, як привид минулого, а можливо трішки — і майбутнього. Щоб рушити з місця, потребує чужої допомоги. Якась чудна недуга в нього, я забув назву. Ходить дідусь, як кожна нормальна людина; а коли спиниться, треба його штовхнути, — він знов ступає далі. В речах — потойсвітня архаїка. Я збайдужів до того, що він говорить; прислухаюся до голосу: як він говорить. Я рідко чув у людській мові таку сувору щирість. Лебедінов — криштальна натура, хоч здається загубив духовне сонце. Зберіг натомість благого-

віння перед імператорською родиною. Побожний, як священик; бесідник він найсимпатичніший на світі, особливо за шахами. Я бачив, як він змагається з старим черкесом, Ібрагімом Гедуадже. Лебедінов грає красно: рухає вежі в високій симетрії і з красою винаходу. Гедуадже сплітає ходи фігур в узори. Обидва — в величних позах і вишукано чемні. З них можна картину писати.

При цих словах Антон Никандрович починає ладнати папірці до писання і близько присуває невиливну чорнильницю.

— Ви що, — додому? Дітки, завтра жду... Глядіть, мої дорогі, жду! Спасибі, що не забуваєте.

Зоставшись сам, сідає до папірців.

Літо пропливає за вікном, корабель з голубими вітрилами. Горлиця сідає на підвіконня, походжає, роздивляється; як і щодня, шукає рожевими очима пшеничної крихти.

ВІЙНА СТУКАЄ В ДВЕРІ

Перед тим, як розлучитися до вечора, до години, коли почнеться другий сеанс у невеликому кінотеатрі, на північній околиці міста (там — фільм про Кощея безсмертного), Олександер і Ольга походжають під тополями, недалеко від скверика, посеред якого зберігся фундамент від зруйнованого „Срібного собору", обернений у склад картоплі. Дівчина розповідає про харчові придбання для Антона Никандровича, а юнак — про зустріч з Борзоконем, гроші, Молоточкіну, Лебедінова, відвідини ворожки; при чому, епізод з віщуванням про війну пропущений.

— Вона гарна? — питає Ольга, маючи на увазі Карміндониху.

— Дуже.

— Ой, не ходи, Олександре, до чарівниці...

— Ходитиму.

— Жартуєш...

— Ні.

— Що ж мені робити?

— Що робити моїй єдиній? Знаєш: мені нема милішої в світі, ніж ти...

Ольга нічого не каже. Ніжно гладить Олександрові руку.

— ... Вірити і бути вірною, — сказав він.

— Я зберегла серце чистим: ждала, кого буду завжди любити.

Вони довго ходять під високими тополями, блискуче пофарбованими від сонця з півдня; говорять голубливі слова, щирі і сміливі від любови.

Розлучившися з Ольгою до вечора, Олександер пішов по одній з головних вулиць. Як завжди, гостро примічав дрібниці, хоч здається, був байдужий до них. Стан закоханости не завадив зазирнути в двері „бродтрестівського" маґазину, де з-за скляного прилавка продавали пиво, крім заплянованих солодких водичок: що там робиться — з-за чого крик?

Посперечалися два військові: капітан на підпитку, поважного віку та стави, і трохи молодший ляйтенант, теж поважного образу. Капітан поспішав і хотів, щоб без черги налили пива; ляйтенант протестував, посилаючись на публіку, вишикувану „ в затилок" (згідно з правилом: „хто останній?"). Як посперечалися, то капітан спересердя і з нетверезости зачепив ляйтенанта за ґудзики і — почалось! Публіка недомисленно дивилась на скандал, мовляв, хіба ж можна таким людям сваритися? Олександер взяв військових за руки:

— Що ви робите? Офіцери!..

— Геть звідси, пацан! — крикнув старший ранґ на хлопця.

— Піду. Ви, як батько, дали пацанові приклад.

Публіка присудила: „правильно... командири! молоді дивляться... будуть завтра в вас під рукою, а ви що показуєте?"

— Ладно, ладно, — замирливо гримів капітан. Випустив ґудзики ляйтенантові, приглянувсь до медалі в нього на грудях: „за відвагу"... — На фінляндській був?

— Був.

— Я теж був... Знаєш, браток, ти того, не сердься на старого: погарячився; бувай здоров!

Капітан якось скорбно стиснув уста, нахмурив брови і, намагаючись твердо ступати, вийшов на вулицю.

Уже тоді, як капітан кричав „геть!" — Олександер переконався, що один із забіяків — йому знакімець. Ляйтенант тільки й ждав — скінчити сварку:

— Астряб?.. вип'ємо.

Навчений недавно, що з військовими треба зразу згоджуватися, коли пропонують пиво, Олександер сумирно дожидався, поки ляйтенант брав два кухлі з-під кранта, звідки нато-

чувано рідину. Відійшли набік, до високого круглого столика, край якого підходив під груди; стукнули зубами об скло і занурили губи в холодну піну.

Ляйтенант Оранченко служив до минулої зими при воєнному кабінеті, як асистент у завідувача катедри: „проходив" із студентами кулемет. Його, кадрового командира, знавця „Максима" і „Дегтярьова", відрядили в вищу школу на педагогічну діяльність. Забрали звідти під час фінської війни і з кулеметною ротою послали на фронт. Бувши при воєнному кабінеті, Оранченко відзначив собі Олександра, що швидко опановував механізми. Подобалась Астрябова чіткість і акуратність у поводженні з зброєю. Він взяв його в помічники. За місяць сумісної праці склались відносини, повні взаємної пошани, як буває між сильними і відкритими натурами.

За пивом згадали шкільний побут, спільних знайомих, крім того — й війну.

— Скажіть! Що там справді було? — спитав Олександер.

— Було . . . ходім у затишне місце.

Прийшли в скверик і сіли на лавці, під дрібними акаціями, — Оранченко подимів папіросою і признався гірко:

— Ніколи я не думав, що доведеться бійців гнати в бій кулеметом. От і все, Олександре! Повір мені: не можу більше нічого сказати.

Олександер більше й не питав нічого: тільки згадував, як масами привозили вночі, потайки від населення, самі живі тулуби: без рук і ніг; голови просувалися крізь дірки в мішках. Тулуби невідомо куди зникали. Люди пошепки говорили про газову камеру, в якій закінчувалось життя бійців, занапащених безголовим командуванням на морозі.

— Я тобі скажу щось друге, — почав Оранченко: війська стягають до кордону. Пройшла чутка про нараду в „хазяїна", який заявив, що пора втрутитися в европейські події. Можливо, незабаром почнеться війна, коли, — невідомо; мабуть, скоро; повітря насичене грозою. Гітлер топчеться з танковими ордами в Західній Европі, — куди йому далі йти? З дня на день сподіваємося, війна вдарить, як блискавка в дерево. Гайвороння з дерева зніметься, політає, поки гілки горітимуть, а тоді знов сяде. Хоч дерево й відживе, а проте, від птиць воно, мабуть, на цей раз не звільниться. Я кажу, звичайно, нехай — між нами . . .

— Певно. Я про це думав сьогодні. Каюся, ми з професором Споданейком були в ворожки — не дивуйтесь: то я

затягнув його; він хворий: якийсь психічний розлад, а я хотів розважити. Ворожка навіщувала війну; сказала також, що ми обидва, старий і я, підемо на фронт.

— Що ж, розумна ворожка, — сказав Оранченко, — війна підходить до двору. Пороби заходи... одружений?

— Це вже не виключене.

— Як почнеться війна, хай дівчина виїде куди-небудь. Все перевернеться. Бомбардування, пожежі, голод, хвороби, тисячі нещасть прийдуть. В Сибірі й Середній Азії, також на Закавказзі, я гадаю, буде безпечно. Якщо мобілізують, не думай про смерть; не слід на фронті гав ловити, як і без потреби підставлятися під вогонь; головне — спокій. Уникати кожного непотрібного руху, викликаного нервами. Ну, сам маєш голову! Після війни, хто виїхав звідси, а потім вернеться, — нічого не впізнає. Дивися: люди ходять, клопочуться справами, а не знають, яка біда нависла.

— Цікаво, чи німці переможуть?

— Ні! — з притиском сказав Оранченко, — з Гітлеровою ідеєю — тільки провал! Я читав книжку англійського журналіста. Точно розчислено: німці виходять на лінію Ленінґрад, Москва, Кавказ, тоді — поспішний відступ. Розгром неминучий. Англієць певен, що німці потерплять поразку від нашої „зверхіндустрії"; а я іншої думки. Треба йти мені; проведи трохи, он до того перехрестя!

Ідучи поруч Оранченка, студент скоса позирає на нього, намагається вгадати на загорілому обличчі сліди фронтових переживань — як міняється душа під впливом небезпеки? Риси обличчя в Оранченка стверднули, набрали більшої, ніж було, непорушности, шкіра згрубіла; на ній з'явився відтінок мертвуватої сірости, очевидно, від постійного недосипання. Очі запали і в темній глибині залягла невигойна понура печаль, що різнить з гострою суворістю в загальному виразі. Зуби, міцні, поставлені рівним рядом і окреслені з кришталевою спрямованістю та повнотою, сильно блищать під час розмови. На важкому кашкеті різьбиться зірка. Комір стягнутий. На петлинках — емалеві темночервоні квадратики. Фігура Оранченка „підтягнута"; ремені щільно припасавані.

— Як твої іспити? — ляйтенант повеселішав від згадки про свою вчительську ниву.

— Без провалів.

— Молодець! Я недовго був педагогом, а роздивився: в

студентів багато метушні, так званої „громадської роботи”. По-німецьки говориш?

— Думаю, буду перекладчиком на середню руку.

— Хвалю! — з прихильністю глянув ляйтенант; налягай на німецьку, пригодиться! Ах, який я був дурний... міг би трохи підучитися, тепер — і пам’ять слаба, і трудно мені.

Дійшли до перехрестя.

В Олександра від зустрічі зосталась велика тривога. От — доля всміхнулась, подарувала промінчик серед задушливої сірости, з якої щодня виходить небезпека і ранить серце. Несподівано стала грозова хмара. В тіні її підступила до життя страхітлива постать, схожа на смерть, і свариться залізним кулаком.

— Ой, Боже ж мій! Лишенько! Що я тепер робитиму?! — заголосила бабуся біля маґазинних дверей...

Зразу згуртувався натовп. Жалісливі жінки обступають потерпілу; питаються:

— Що таке? чого ви плачете?

— Як же мені додому вертатися: старий, я не знаю, що зо мною зробить...

— Та заспокойтеся! — гладять жінки бабусині плечі, — розкажіть, що з вами?

— Зостануться внуки голодні, бо більше грошей нема; при мені були останні сто карбованців. Украли... Харцизи прокляті, щоб їм добра не було! Я тільки на хвилину відвернулась, а гроші в хусточці поклала сюди, в кошик. Заглянула, — нема!..

Бабуся примовкла. Витирає шкарубками пальцями то одно почервоніле око, то друге.

Мужчини, що споглядали сцену, нахмурили брови. Потемніли обличчями.

Що ж до Олександра, то він мав нагоду з другого боку поглянути на справу, знайому з „вуркаганського” минулого. Переживав почуття ображености з бабусею і терпів кривду. Раптом, згадавши про Борзоконеві гроші, вийняв з кишені сто карбованців і поклав їх бабусі в кошик. Швидко пішов геть, ніби соромився власного вчинку. Коли ж відійшов за квартал від натовпу, відчув наодинці, що в душі настала просвітленість, із якою не кожна радість може зрівнятися. Не могли її притемнити навіть великі, чорніші від ночі птиці, що розрізненими хмарами летіли з півдня, від гір. Мабуть, передчували здобич: світлі очі, які вони вип’ють, крячучи, крилами підкидаючи в чистому полі.

ЖОРЖИНИ

Антон Никандрович відпив чаю і взяв автоматичну ручку. „Кожна людина, — записав він, — складає фреску зорових чи слухових, чи інших образів, але не тримає їх постійно в пам'яті, — тільки при потребі відокремлює декотрі з них перед духовним зором. Поезія своїми умовними означеннями відновлює видіння, необхідні для нового часу і, дякуючи зосередженню психічних сил навколо них, відкриває двері в майбутність; вона — ліхтар духа в його поступі і в ній першій проявляються напрямки та рушійні сили історії. Її правда в її красі. Маючи в своєму мистецтві щось від магії, вона, властиво споріднена з релігією — від віри дістала сяєво собі, і ним вона жива, ним поборює темряву невідомости, визначує картини прийдешнього в видіннях. З відреченням народів від поганської віри і переходом до християнства, вона дістала найбільший дар — справжній пророчий патос, і таку дієвість, що, в найсвітліші часи свого процвітання, повела за собою народи, повела їх щасливо до визволення з рабства — до життя, гідного людини. Поезія, якщо вона не зґвалтована, засвічує перед духовими очима правдивий шлях, ґрунтуючись на життьовому інстинкті, здогаді, інтуїції, прозрінні, керуючись думками про долю і спасіння душ; і тому нав'язування їй живосилом політичної тенденції згори — мертвить її саму, а також заводить людей в облуду, себто підготовляє нещастя. Всіма засобами треба противитися підкоренню поезії тимчасовим політичним інтересам панівної сили. В такому спротиві проявляється героїзм поета, його відданість правді, його мужність і чесність; і міру його обдарованости становить непохитна вірність внутрішньому голосові, всупереч грізному насильству над його серцем, всупереч спокусі життьовими благами серед болючої нужденности і всіх страждань, пов'язаних з „отверженістю". Поет, що воліє прийняти всі прокляття на свою голову і віддає перевагу станові „ізгоя", злидаря, обшарпанця, митаря, відлюдника, ченця, аби тільки бути вірним таємничому кличу з невідомости, — рівний силою свого духа подвижнику і герою, бо він саможертвою зберігає світло для всіх. Поет повинен бути непокірним і неслухняним; повинен іти тільки своєю, призначеною йому від народження, стежкою. Зобов'язаний бути ворогом всіх, хто чинить насильство. Його доля — бути переслідуваним, очорнюваним квазі-професорськими статтями, зневажуваним і висміюваним, аж поки оточення навчиться знаходити в поезії

істину, що її відчувають люди в серцях під час богослуження і молитви до Спасителя ..."

Антон Никандрович спинився, щоб перечитати дві написані сторінки; відчув, ніби розчинилась брама і він в'їжджає на Соловки ... морозним снігом повіяло звідусіль, під регіт, під поблиск монгольських очей секретаря парткому. Зиркнув на двері старий, згорнув сторінки в вузеньку смужку і, відійшовши в куток, до полички, вийняв том Шіллера в твердих палітурках з червонастим коленкором — розкрив книжку, сховав рукопис під вигнуту спинку її. „Туркот-Семидзвонник хитріший: його коробочки — надійний сховок", подумав заздро; „але в мене такий почерк, — ніхто не розбере". Вернувся до стола і сів; і схилив скроню на руку — дивиться в вікно. Том Шіллера, як талісман, вичервонив спогади з світлими видивами. Усміхнулися жоржини, ясністю близькі до коленкорових палітурок. Зоріє жовтими очима „Леді Мойра"; за нею починає виглядати таємний колосальний „Місяць Індії" з пелюстками іншого відтінку — змішаного з золотом; з'являється сіяння червоности, в якій бринить огонь, — приходить ясний-ясний „Ідеал Селянина"; відміняється кольорит, бо приносить веселість зірка „Південного світла", за якою займає чергу „Нормандія", святково-біла, мов айстра, тільки з прозолоттю і великою пишністю.

А дрібніші — сусідні — теж поспішають виринути з забуття і підійти кортежем до спільного ряду: одні — яснолазурні, обдаровані сріблистою прозорістю і свічінням; другі — формою, як дзвони, теж лазурні, ошляхетнені відтінками срібнофіялкового смутку; треті схожі на блакитні світильники на високих стеблинах; четверті мають вигляд темносиніх метілочок із білими цятками. За ними огніють пристрасні істоточки, кожна з яких має суцвіття: то як чистий пурпур, то як пурпурово-гарячий оксамит, то як оксамит рожевопурпуровий, то щироогненний, то огненночервоний — всі палахкотять, стоячи в повені тепла, що притекла спозарання і важко затоплює моріжки.

— Ми з вами будемо тут щоранку, — сказала Людмила, глянувши в очі Антонові Никондровичу, студентові, дуже голубоокому і каштановолосому.

— Неодмінно! — відповідав він; брав її під руку, і вони схилялися до квітчастої дрібноти, відчуваючи, що земля нарочито збудована для любови і процвітання рослин.

Людмила зауважила і Антон Никандрович згодився, що трави дивляться; пильно, пильно дивляться! .. Слухають світло,

як воно звучить, і п'ють його; шепчуть якоюсь мовою в жагучій непорушності.

Людмила і Антон Никандрович підійшли до водограю, а той, зрадівши, що можна показати вміння, метнув перлисту куряву до сафірно-соняшного склепіння, сповитого югою. Легесенько розвіявся на частини, чемно вклонився і знову рвонувся в височінь, вишумлюючи обережно та делікатно. Кинув пасмами свіжости в обличчя, а потім створив весельчату парасолю, розбив її і дозволив спадати дрібненьким дощиком на дзеркало басейну.

Людмила замислилась. Її постать можна було б перенести на полотно в різьбленій рамі, і напевно, академіки, прим'явши кулачками сиві борідки і дивлячись поверх золотих окулярів, прийшли б до висновку, що перед ними — образ, характеристичний для ренесансу на українському ґрунті: можливо, з II половини XVI століття.

В довгому білому платті з вільними згортками, струнка, як квіткова стріла, і з формами тіла — сильними, гарно окресленими. Волосся відлітає двома русявими крилами від чола, зливається і падає до пояса світучими косами.

Одного разу, швидко йдучи до альтани, Антон Никандрович раптом перестрінув Людмилу і відчув її дихання на обличчі. Забракло мови, щоб означити враження розкішної ніжности. Він стояв, ніби в нечутному громі — при рожевих дверях земного раю. Зрозумів тоді, що означується в великих дівочих зіницях, на яких розходиться тонкими стрілками світло. Розходиться воно і знову збирається в двох яскравих цяточках на двох кружках — таких, як шовк: темносірих, і з прозорою глибочиною і вогкістю джерельного дзеркала, затіненого рясними, довгими, трішки відігнутими на закінченнях віями. В очних ямах, найгустіші коло перенісся стоять півтіні-серпаночки невловимої легкости.

— Від того моя любов така велика, — думає Антон Никандрович, — що, мабуть, ми споріднені від першого дня, що розкрило сонце.

Людмила дивилась на нього, а він секундочку був неуважний, бо тихо повторював слово, що несподівано спало на думку.

— Ви почали шепотіти: що?

— Соромно признатися.

— Почали щось думати, чого треба соромитися?

— Ім'я для вас... слово з народної мови.

— Скажіть!

Людмила легенько нахилилася, щоб зірвати високу білу травинку, а зірвавши її і тримаючи перед очима, додала:

— Я хотіла, щоб ви завжди були відверті зо мною.

Набрався духу Антон Никандрович і промовив:

— Народній вираз: „дівчина-медунка”.

Людмила намірилась жартома вдарити Антона Никандровича стеблинкою по руках, а вронила її: без гніву чи образи, тільки з смутком поглянула і спитала:

— Чому ви соромилися?

В нестямі від хвилювання обняв її і поцілував в уста: затріпотіла билиною, прибитою вітром до дуба. Вона потім притулилась обличчям йому до грудей і похитала головою, ніби в великому горі.

***

Два персні на руці в Антона Никандровича, — як він ховав їх від пожадливих очей під час лихоліття, що настало після царсько-кайзерівської війни! Крізь тисячі небезпечних несподіванок проніс пам'ятки свого кохання. І тепер від кожного цікавого погляду з такою фантастичною вправністю приховує, то притискуючи палець до долоні і закриваючи його сусідніми пальцями, то повертаючи руку, що позаздрили б східні штукарі. Помітити персні Антона Никандровича було неможливо; навіть колеґи, які працювали з ним по десять років і щодня сиділи з ним за столом, були неспроможні спостерегти найменший відблиск від золотих обручок, хоч власник їх курив, писав звіти про успішність студентів, заповнював анкети і, звичайно, тримав руки весь час над столом. Тільки зоставшись самотою, випростовував польці і дивився на персні.

ТОНКОСТРУНЕНКО ВЗНАЄ, ЩО ПОГОДА ГАРНА

Стукаючи в двері і відкриваючи їх одночасно, протиснулася в кімнату широчезна фігура товариша Тонкоструненка: — пухлі губи під масними очима, розділеними бараболькою носа, і сорочка, що вибилася з-під сильно випнутого на животі зозулястого піджака. Здається, людські прізвища відзначають особливості, вкорінені поза сферою раціонального, так би мовити, в „ядрі” єства. Бо справді, цей адміністратор будинку, чи то домком, чи то домуправ, чи кат його зна, хто такий (неможливо було з'ясувати ролю всюдиприсутнього місячно-

видого чолов'яжки), — нагадував своєю натурою круглий музичний інструмент, на якому напнуто одну-єдину струну його вереску, найтоншу з можливих.

— Вам лист є, — скреготнув, ніби голкою по порожній бляшанці, товариш Тонкоструненко; — а в такому випадку вимагають: гоп-гоп! — грайливо показує місячновидий, як треба танцювати з радости; і зразу ж чіпляється за душу Антона Никандровича двома масними і гострими рибальськими гачками зіниць: — від кого лист? Ось тут написано...

Антон Никандрович забрав лист із його долонь,

— Беріть, беріть!.. новини; да, течуть події. Десь троцькісти, десь диверсанти; ми сидимо та трусимось. Що чули?..

Тонкоструненко присотався очима, як головоніг своїми смоктавками, до серця Антона Никандровича, а дві цитринні вимочені скориночки губ зложив у приязну посмішку.

— Що ж я чув? — знизив плечима Антон Никандрович, — сиджу й радію, що встановилась гарна погода. Взагалі, в нашій країні тепер надзвичайно гарна погода.

— І я думаю: гарна, така гарна! — з ховрашиним посвистом випустив повітря з грудей і розчаровано поворушив цитринними скоринками Тонкоструненко. На сірому місяці його обличчя, під павутинкою попліснявілася нудьга.

Антон Никандрович мовчить: камінний стовб і більш нічого. Тоді Тонкоструненко фосфоризується жвавістю і вистрілює тоненькі слівця:

— Заморився я, заморився! Від самого ранку порпався в підвалі з помпою. Вода ґрунтова... залило! Качаєш — качаєш, пуф-пуф (Тонкоструненко передразнює помпу), і хоч ти чорта дай. Сам і помпу дістань, сам і направ, сам і качай... скрізь — сам; весь час — сам, а від мешканців помочі ніякої. Кожен відсторонюється: ніякої помочі; а я за всіх сам. Остогидло! — вибискує Тонкоструненко і очі його, як два скляні пухирці — отрутою, наповнюються злістю; з губ зриваються бризки.

Помовчавши, прояснюється; почищеним крейдою місяцем випливає з-за хмар. Проміння приязної усмішки проливає на Антона Никандровича; бажає доброго здоров'я, після чого задом витискується з кімнати. В останню секунду, раніш, ніж без стукоту втулити двері в одвірки, знов зазирає в кімнату, мов би вкидає туди два розжарені камінці. Страшенно незадоволений тим, що Антон Никандрович стоїть непорушно: стовб — і більш нічого! — Тонкоструненко з грюкотом зачиняє двері.

ЛИСТ

В уяві Антона Никандровича повстала картина: крилатий стрючечок злітає з дерева, а вітер відносить навскоки до далекого лану, твердого, як білий камінь. І хтось стоїть навпроти; можливо Іван Іванович Бісмурчак, голова профспілки. Вгорі гострокрилі птахи перелітають; спішать перемайнути через водяну безодню, в загадковий ірій. Туга точить серце: оса, що припала до яблука.

Лист від давнього приятеля, Інокентія Кононенка. В перших рядках — пояснення, як випадково дістали адресу від одного з учнів Антона Никандровича; далі — запрошення приїхати влітку в гості, в Київ; і після цього збільшеними літерами фіялковіла назва вулиці, число будинку і квартири. Ні, гадає Антон Никандрович, якщо побуваю в нашій столиці, то „вони" (збірний образ тих, що стежать і шукають провини) відразу повернуться в мою сторону, випустять пазурі. Мушу тихо сидіти; є така кузочка: вона перед лапою небезпечної тварини дерев'яніє, цілковито приподібнюючись до мініятюрної галузочки. Одного відбутого заслання досить, — треба терпеливо сидіти.

„Ми з Мартою перестали бути бездітними, — повідомлялося в листі, — ... вісім років тому, в годину, про яку нелегко згадувати (треба згадувати і проклинати! — думає Антон Никандрович), пішли ми на базар, щоб продати лахмітину і купити пригоршню борошна. Коло маґазинчика зібрались люди, і ми з Мартою поспішили стати „в затилок", бо думали: будуть щось „давати". Ми помилились; люди оточили приступці, на яких лежала напівгола дитина: гляділи люди, хитали головами і мовчали ... вже звикли без слів спостерегати невиданні явища. Їм і самим бракувало добра, через нестачу якого, мабуть, батьки свою дитину покинули. Нам її стало так жаль і такою вона любою видалася, що забрали її й понесли додому. Оглянувшись, я побачив, що присутні поглядами провожали нас, а одна старенька, забувши про антирелігійні доповіді, перехрестила здаля. Від того дня життя заповнилось клопотами коло нового члена родини. Позичили ми ванночку в сусідів і викупали Оксану (так назвали, на спомин про покійну матір Марти). До гризоти, пов'язаної з харчуванням, доклалася безперервна турбота про дитя, а щось мов освітило нашу кімнату і внесло невідомий досі зміст в життя. Ми з дружиною мали нові таємниці: як воно спить, як воно їсть; коли ж воно почало вимовляти: „мама" і „тато", ми відходили з дружиною до вік-

на і обливались дрібними. Можеш собі уявити, що сталося з нами тепер! Тридцять років прожили без дітей; думали, що доведеться помирати на самоті. Дивно, як непомітно проминає час! Марта вела щоденник нашої донечки. Я, скінчивши заняття в медтехнікумі, поспішав чимдуж додому, кидав оком на вітрини, вибирав, що купити — казку про звірів чи ляльку. Минулої осени Оксанка стала ученицею першої кляси. Коли випадала вільна хвилина, ми ходили в школу; навшпиньках наближались до одвірка, заглядали крізь шпаринку в замку або відхиляли двері на міліметр і стежили, як Оксанка щось записує в зшиток, підводить очі на вчительку і слухає. Іноді, коли вона вертається додому, ми немов випадково перестріваємо її на вулиці. Вона тримає чорнильницю в кулачку перед собою і тоненькі пальчики вимазані в чорнилі. Вона всміхається, як я беру пальчики і питаю, що, здається, сьогодні довелося тяжко попрацювати над аритметикою. Всміхається з таким довір'ям, що я думаю мимоволі: от воно безпорадне, само на світі, — хто ж його захистить крім нас?"

Антон Никандрович на цьому і перестав читати лист. Весь затрусився; спазмами, беззвучно видихав повітря з грудей, з-під ребер, тоді як очі були без сліз, тільки дві краплі вийшло з них, але вони були такі великі, що заповнили їх. Припав старий до стола, обхопивши голову руками, і так помордувався хвилину в якомусь древньому звіриному риданні. Почував при тому, що є найбільше світове нещастя, яке між людьми ходить і ось тепер напало на нього самого: він його перетерпить; тоді для інших буде легше. Намучившись, відчув, що душа його вже пройшла через місце, де позбуваються зібраного від народження бруду, якого ніяк не можна обминути на світі, повному гріхів. Ридання напало тоді, коли знов старий уявив, як двоє голодних підбирають на вулиці, в жахливий рік, про який не можна згадувати без болю — чужу дитину; несуть, як рідну, в нужденний куток.

„... Я потім ще раз почну спочатку читати" — думає Антон Никандрович; „лист покладу сюди — в кишеню; нехай при мені, бо та комета, Молоточкіна, так його сховає, що ніколи не знайду; треба щось записати про той нелюдський рік, можливо, рукопис збережеться, як заява свідка, а нотатки про поезію підождуть ... хай птиці відлетять, а голова профспілки зостанеться на камені, — я докінчу свою думку".

Антон Никандрович добув з полички грубезний том: Реальний словник клясичної старовини; розкрив його і подивився, чи можна сховати рукопис під горбатою спинкою.

АПОКАЛІПТИЧНИЙ РІК

Справлень у тексті було небагато. Першу фразу: „Зима 1933 року випала сувора", — він викреслив. Рукопис відкрився понурими образами:

„Грязюка замерзала в грудки, тверді і чорні, як кулак убивці; а вітер, — пронизливий, озброєний мільйонами голок, тонких, як думка підступного, і довгих: від Кремлю до Кавказу, — прошивав пошарпану одежу на виснажених мешканцях, пригинав голови з сірими обличчями і зщулені плечі — додолу, до земного рівня, викликаючи терпіння, мабуть, однакові з тим, що були в праісторичні часи людського існування. Сніжний простір жахав, ніби то була безодня, куди судилося впасти і вмерти в муках.

На базарі збиралися зсутулені громадяни; вони тупцювали на місці, дмухали собі в руки, притуляли долоні до одного, до другого приморожeного вуха, до носа, притискали лікті разом до грудей, хиталися і з терпким присвистом, посинілими губами видихали повітря.

Стояли в рядах, розклавши речі на забридженому брукові: погнуті цвяшки, каструлі з дірявими денцями, поламані ложки, понадбивані бруски точити ножі, пожовклі поштові конверти, листівки-краєвиди з пообламуваними кутиками, котушки без ниток, потріскані козирки від картузів, пошматані калоші, пояски без пряжок, підошви від зношених черевиків, стерті ґудзики, надбиті склянки, щербаті глечики, покалічені годинники — стінні й кишенькові, розхитані дерев'яні столи, сточені шашелем комоди і шахви, порозколювані дзеркала, покривлені залізні ліжка, старі журнали, книжки без початків, портрети батьків і дідів, нікому не відомих, ікони без ризок і рам, окуляри без шкелець або окулярні шкельця без оправ, кусники сургуча, половинки ножиць і тисячі-тисячі речей, при погляді на які складалося враження, що чорна костиста рука голоду вдерлася в квартири, вчепилася пазурями за їхні внутрішні куточки і вивернула, і витрусила, як старцівські торби, над базаром, — тоді посипалася рябою порошею маса нужденного дріб'язку і ріжновсякого непотребу — на землю; посипалася, мов би навмисне добрана в суцільну мізерію, бо цінні та придатні до вжитку речі давно повиношувані на торг і порозпродувані за безцін, щоб купити шматок кукурудзяного хліба чи пригоршню квашеної капусти. Начальство базару збирало податки за місця і, звичайно, видавало „квитанції". В поголовному опо-

даткуванні громадян, що мерзли коло речей, воно проявляло титанічну енерґію.

Можна було уявити собі незримого для населення сфінкса, який стояв за начальством, — сфінкса, владнішого, ніж смерть. Він дивився крижаними очима на круг несвітського лиха. Дивився і мовчав.

Хлібороби, що годували пів Европи, ішли в місто по шматок хліба, відібраного в них і призначеного скупими пайками для всіх інших, крім них, бо відмовились добровільно стати мурашками в новітньому кріпацтві. Мешканці міста діставали денну пайку, щоб могли, хоч і жовті від недоїдання, рухати господарську машину, на яку спиралась держава. І вони вмирали, меншим відсотком, а з такими ж самими стражданнями, як і селяни, що брели до міста з надією дістати бодай недоїдки з їхнього стола. Холодні селянські хати обернулися під руками голоду в великі труни з розпухлими трупами на долівках та лавах. Прибирати їх було нікому; лежали вони цілими днями, і навіть сусіди не знали, що з ними сталося, бо й самі ждали тієї долі або й самі гляділи з другого світу, де „ність печалі і воздиханія", — гляділи на хати, з яких солома поздирана на паливо, а овочеві дерева навколо позрубувані на дрова: підогріти в печі юшку з бур'яном і ребрами останніх сільських собак та котів. Здоровіші з селян, добившись до города, крізь хуртовину, мимо слабіших, покоцюрблених у придорожніх заметах, блукали вулицями, безнадійно заглядали в вітрини порожніх маґазинів. Згодом і вони знесилювалися, пухли, ступали товстими, як колоди, ногами, замотаними в брудне ганчір'я, тулилися до цегляних стін і падали на сніг; і там конали мовчки. Тільки діти, притулившись до каміння, скиглили, як пташенята, викинуті з гнізд. Скоро й вони затихали. Вулиці міста рясно вкривались трупами. Спершу мертвих негайно прибирали, а потім збайдужіли до них, і вони довго чорніли на тротуарах, бруках, подвір'ях. А нові, т. зв. „легкові" авта „відповідальних робітників" (уся робота яких полягала в здійсненні того, що суворо приписано), пролітали мимо, ревучи грудними органчиками сирен. Крізь шиби видно було пихуваті фізіономії повношийого і злоокого чиновництва: партійного, державного, політично-поліційного. Жодного погляду на трупи! — мимо! .. з підвищеною хуткістю осіб, що мають обов'язок рятувати людство від проклятого старого світу і будувати на його місці оркестрово-гармонійний і соняшно-щасливий устрій безклясового суспільства.

Здається, з велетенського дуба, що виріс у загальній уяві з жолудя комуністичної ідеї, — дуба, під тінню якого повинен був просіяти земний рай для трудящих; дуба, корінням заглибленого в огненний осередок планети, а вершиною піднятого в небеса, звідки виведено Бога і посаджено Маркса: — з цього дуба обсипалися незлічимі листочки, що з зелених стали сіро-лахмітно-трупними і вкрили заметену морозним снігом українську землю. Жолуді ж нового врожаю впали на стогни города і, обернувшись в ляковані зелено-голубі автомашини з мордатими чиновниками, побігли поміж мертвими мучениками з безневинного села. Тільки стовбур зостався непорушений, про всякий випадок, щоб після голоду знову відростити листочки для повторного терзання християнських душ, а можливо — щоб витесати широку труну для всього людства.

А втім надрали чимало кори з того стовбура і наробили велетенських пароплавів; день і ніч навантажували на них збіжжя в південних портах і пхали за кордон, для підтримки всесвітнього заколоту, бо воно й так згнивало горами на зсипних пунктах, в елеваторах та церквах, що з них позламувано хрести. Замість проголошеного земного „раю" організовано концтабір на п'ятнадцять мільйонів душ, обнесений колючим дротом: фізичний концтабір по сусідству з білими ведмедями, і також духовний концтабір, з якого негайно переселювано в фізичний — тих, що думкою відхилялися від „генеральної лінії", крутійської, мов гадючий хвіст. Іржавими залізнодротяними квітами, процвів модерний комуністичний феодалізм азійського взірця. А по золотому ланцюгу, обвинутому навколо дубового стовбура, по ланцюгу, з якого стікала кров і бруд, походжав червоноокий кіт пропаґанди і муркотів найсолодші казочки для тих закордонних, що, діставши подарунки в найрізноманітнішому вигляді, до награбованих із церковної руїни ікон візантійського стилю включно, — запевняли потім, мовляв, дійсно: „процвітання". Моторошно ставало від того, що відомості про голод з його сімома мільйонами жертв, затримували з більшою енерґією, ніж треба було для його пригашення і, так само, для його заведення з наказу влади. Правду про голод затримували на кордоні навіть в таких дрібних частинках, як макові зерна; натомість валили в широкий світ газету, що, як на глум, називається: „Правда". Одна-єдина правда містилася там — в повідомленнях про збільшений здобуток золота, бо його витягували з голодного народу через т. зв. „Торґсін" (торгівлю з „іностранцамі").

Щодня — розповіді про випадки людоїдства. Недалеко від маленької залізничної станції викрито кішло злодіїв, що спорядили цілу фабрику ковбас із дитячого м'яса. Одного разу випадкові подорожні побачили, як ворони порпаються в купах кісточок і тягають якісь кольорові ганчірки. Прогнали птахів і, придивившись до їхньої здобичі, зауважили дрібненькі пальчики. Почали шукати навколо і натрапили на смітник з рештками подертого дитячого вбрання та масою дитячих нігтиків. Недалеко стояв будинок перероблений, очевидно, з старого сараю. В підвалі знайшли декілька дитячих трупів, дві діжки з засоленим м'ясом, ящики з ковбасами і кістки в кутку, коло плитки з начинням; на горищі — купи дитячих сорочок і черевиків. Власниця будинку, сорокалітня жінка, зовнім непоказна, приїхала минулої осени з Казахстану, куди перебралася з Куйбишева в 1930 році. Вона казала, що нічого не знає, бо сиділа тихо в хатині — боялась вийти, коли вночі хтось порався в підвалі.. Зрештою назвала декілька імен, але ... шукай вітра в полі! Жінку, звичайно, відправили; куди, — невідомо; справу „зам'яли", як прийнято в нас казати.

Були й такі випадки: матері, що мали кількох дітей, убивали менших і годували котлетами з їхнього м'яса — старших. Рятували.

Сфінкс дивився і мовчав; тільки тоді, коли чесна закордонна преса починала говорити про голод, він огризався на неї, лаявся ... то, — кричав він: — капіталістичні найманці намагаються очорнити рай всесвітнього соціялістичного пролетаріяту. А щоб вірили йому, асиґнування Комінтерну для закордонних компартій збільшувалось і кількість пароплавів з борошном і різною живністю помножувалась. Европейський обиватель їв дешеві харчі, голодні селяни на Україні вмирали, закордонний комуніст енерґійно пропаґував, бо партійна каса наповнювалась, продажні газетки йому підспівували, обиватель радо вірив, бо хіба він ворог своєму шлункові? — Макові зерна правди застрявали на кордоні, матері вбивали своїх дітей, янголи ридали, а сатана реготався, звільнившись від праці. І звичайно дзвонили дзвони в християнській Европі; і кому з ситих було діло до того, що на якійсь Україні вмирають мільйони. А єпископ Лубенський, зовсім знесилений, шкіра та кості, гнаний етапом з крижаного острова, від затоплених шахт, в яких він мучився довгими роками, на Амдеру, шкандибав і спирався на милиці. Вночі, коли всі, потомлені, спали, як мертві, на сучкуватих мокрих дровиняках, він годинами молився Богу і вставав на дві години раніш за всіх і знову молився перед дальшою

хресною мандрівкою по півночі. Останній кусник хліба ділив з голодними братами в недолі. З ґігантною силою духа, великий пастир, великомученик, рівний першим страстотерпцям Христової церкви, протиставився князеві тьми. Він переміг апокаліптичного вісника, що символізує собою голод.

Один раз сфінкс обізвавсь і до населення; сказав: „вмирати стало ліпше, вмирати стало веселіше!" Так його зрозуміли, хоч він сказав: „жити" . . .

Траплялося, що селянин, бачачи неминучу голодну смерть, і свою, і родини, хапав сокиру і розрубував голову „уповноваженому", який витрушував останні зернини в дворі; тоді негайний військовий суд вирікав: „розстріл".

В двері постукало. Антон Никандрович з досадою подумав: „завжди випадкові візити перебивають писання на пекучому; тут є якась закономірність". Похапцем згорнув рукопис і просунув під спинку Реального словника. Відкрив двері:

— А, колеґо, прошу заходити! Радий, — сказав до гостя, простягаючи руки.

ДІДОК І ЗОЛОТА ДРАБИНА

Фізик, Тадей Петрович Жолобовський — недавній сусід Антона Никандровича. Він прибув декілька місяців тому в супроводі чуток про столичний гурток містиків-природознавців, членом якого він ніби то був. По дворічному ув'язненні його випущено з забороною викладати в вищих школах центральних міст. Поселившись поруч Антона Никандровича, він взяв на умовах тимчасового користування піяніно (бо його власний інструмент комусь лишився, як здобич) і цілими вечорами щось бринчав собі, а в перервах сновиґав по кімнаті. Говорили, що він, фізик з визначним ім'ям, розробляє теорію, в якій щільно зближає музику і математику; що він захоплюється індійською філософією і то віддавна, з передреволюційних літ, коли мандрував на Сході. Навіть говорили, що він ставив на меті відродити ідею всесвітнього братерства в її чистому вигляді — без наносного елементу, пов'язаного з життьовими вигодами та становищами. Атмосферою таємничости оточили провінціяльні чутки цього чоловіка, що вільно говорив кількома мовами і мав колосальну ерудицію, як у своїй спеціяльній галузі, так і в суміжних ділянках. Але він, на розчарування аматорів загадковости і романтики, поводився просто, щиро, натурально, як хуторський дядько; приязно всміхався, був коректний, коротко-

мовний, співчутливий до кожного. Своєї ж побутової замкнутости тримався з кремінною твердістю.

Тадей Петрович недужий на т. зв. „слонову хворобу"; всі кістки в його й так великому організмі побільшені. Лоб підводиться видовженим прямокутником з двома залисками; ніс нависає над чорнющими вусищами, відкрученими на боки; і по-старомодному підстрижена еспаньйолка доповнює сувору фізіономію, що має, одначе, симпатичний живий вигляд, передусім — від очей: темнокарих, прозорих, вщерть налитих ясністю. Голос Тадея Петровича грудний, наче з жлукта і приємний, м'якого тембру. Літера „р" виходить напівгаркавою, вона цілком пасує до його просторного великокартато-сірого вбрання, попелясто-сріблистої краватки з квадратиками, й емалевого гарнітуру з рисунком, як на шаховій дошці.

— Маю хвилину перед засіданням. Підсумки, успішність ... за півгодини можна зробити й підмести за собою, а сидітимеш півдня.

— Не ходіть на засідання! — радить Антон Никандрович.

Жолобовський дивиться з добродушною недовірливістю:

— Самі ж ходите?

— Ну, дадуть папірець: розпишись! і вже морально зобов'язаний. Від сьогоднішнього дня — ні ногою! А на засідання з семестровими підсумками треба ходити.

— Чи можу стати в пригоді? Щось добути, принести ...

— Дякую; я все маю.

— Будете щирі зо мною?

— Не питайте! Ви знаєте, що з вами я завжди ...

— Слухайте, мій дорогий Антоне Никандровичу, що ви схвильовані, по очах бачу. Не соромтеся мене в тяжкому стані! Уявіть собі: я, скажімо, брат вам, рідний там чи споріднений, чи чорт його зна який! Може для вас треба щось зробити, обід принести?

Старий підвівся з-за стола і, дивлячись кудись перед собою, підійшов до мамутоподібного сусіда. Поклав йому руку на плече:

— Якби ви знали, як я ціню ваше співчуття! .. Дуже, дуже. Але, повірте, все — гаразд.

Відійшов до стола і продовжує мову:

— Гарний лист від приятеля. Бездітні люди взяли собі за доньку — дитину, покинуту на вулиці; тепер щасливі. Це не Іван Іванович і його „прісниї", — ті, як були на „хлібозаготівлі", нишпорили по дворищах, залізними „щупами" кололи землю: шукали „яму". Розколупували стіни, розвертали печі, відди-

рали помости; забирали останню торбинку з квасолею, що висіла на кілочку. Вернувшись додому, випивали і сипали на підвіконня крихти для горобців, бо жаль було — бідні пташки голодні бігають по снігу.

— Феноменально! — скрикнув Жолобовський, — горобця жаліють, а не дитину. Я звичайно, не проти, щоб жаліти й горобця, але це чорт зна, що таке.

Антон Никандрович зосередився на своїй думці; помовчав і сказав:

— Коли помруть старенькі приятелі, — кажу для прикладу, а жити бажаю сто років, — то прийдуть вони до брами раю. І виступить янгол до них і скаже: „Стрічаю милосердних; назначене вам життя безкінечне серед блаженних, бо ви одним вчинком своїм спокутували гріхи вільні і невільні. Ідіть зо мною!" Ви знаєте, Тадею Петровичу, мабуть, бувають моменти в житті, коли один-однісінький вчинок, приміром, самопожертва на війні, вирішує людську долю на віки-вічні. Ця думка сьогодні вразила мене.

— Можливо. Але що скажуть після смерти Івани Івановичі? Яка доля обтяжених?

— Яка? — роздумує Антон Никандрович, — якщо не поправляться, — прийдуть після смерти до брами раю і сторож спитає: „хто скаже за них добре слово?" Серед потойбічних душ розляжеться мертва, в буквальному і метафоричному сенсі, тиша. Тільки привиди горобців, що сидять на кущах, зацвірінькають: „це ми! це ми! Івани Івановичі сипали нам крихти на завіконня". Зменшить апостол страждання грішникам, скажімо, на трільйон еонів, згідно з заповіддю Того, хто „і скоти милує".

Тадей Петрович засміявся в еспаньйолку й чорнокинджальні вуса. Через секунду загорівся і, заглядаючи в очі співбесідникові, ніби під печатки на книзі, питав:

— Скажіть мені, колеґо, правду: як на вашу думку, що чекає нас після смерти? Тьма? Ніщо? Згниє тіло, і кінець? Чи інший світ, продовження свідомости в іншій формі? Скажіть, як підказує вам внутрішній голос?

Чуючи жагучий шепіт людини, що спрагнула, мабуть, за ціле життя заглянути в незвісне, Антон Никандрович зрозумів в одну секунду, хто перед ним; від того теплою хвилею облило серце.

— Всьому, — сказав Антон Никандрович, — чим живемо, що бачимо, кінець! Абсолютний і невідворотний. Тільки темрява за границею останнього удару серця.

Жолобовський похмурився. А старий вів далі відповідь:

— Попрощаємося з уявленням земного круга, попрощаємося назавжди, вмираючи... І думатимем про інші речі. Ось які, я гадаю. Від нас закрито вічними дверима інший світ. Якби він і відкрився, був би й при найвищому рівні знання цілковито незрозумілий, точно кажучи — неприступний для розуміння. Не виключене, що він відкритий, а ми, через обмеженість нашого інтелекту і всього єства нашого, не можемо визначити, як він виглядає; так само не може бджола зрозуміти, що таке проміння „ґамма".

— Скорбний аґностицизм, — похитав головою Тадей Петрович; — ми ж мусимо стежок шукати...

— Вірно: я й веду до них. Є дві їх: релігія й мистецтво. В християнстві, в образах святого Письма, для кожної навіть неписьменної людини, приступно для її уявлення і розуміння, відкриваються найглибші таємниці, можливо, закриті від вченого. З тими таємницями споріднене мистецтво — протягом тисячоліть виробляє способи, як нам відгортати одну по одній завіси від незнаного. В мистецтві кують ключ до дверей, що між двома світами. Через красу пролягає стежка... Дякуючи осягненню єдиного, в чому зливаються правда і краса, в майбутньому з'явиться нова духовна природа. Хто створив образ золотої драбини з янголами, розкрив найбільшу загадку світопізнання. В наступні мільйони літ повториться велична біблійна картина: пророки ходитимуть на горні вершини говорити з Творцем. Відступить завіса між сферами, що розділяє народження і смерть. Леліймо, як найкращу квітку землі — поезію: вона, одночасно з вірою, готує ключ до незримого царства... Стаємо на його кордоні, відчуваючи красу в житті; а красу відчуваємо як слід тоді, коли взнаємо безодню потворного. Рай і пекло не тільки за дошкою труни, а й тут — у щоденності; у серці нашому дані. Моральний світ становить копію невидимого, що відкривається, коли ми в останній раз закриваємо тлінні повіки. Мої старі приятелі, — Антон Никандрович стукнув пальцями по конверту, — знайшли, самі того не думаючи, найвірнішу дорогу до вічности. Недарма ж прислів'я твердить: „від серця до Бога навпростець дорога". Якби Іван Іванович почув, що я говорю, негайно заявив би на загальних зборах: громадянин Споданейко — ворог народу, його треба виключити з профспілки і зняти з роботи. Чорт з ним, з Іваном Івановичем!.. істина дорожча від профспілкового квитка. Пробачте за різкий вираз.

— Будь ласка, — сказав Тадей Петрович, — це й зо мною буває.

Антон Никандрович закінчив стишено.

— Бачите, розговорився ... дещо записував.

— Прочитаєте?

— Що ви! .. Все — чернетки.

— Підожду. Сьогодні спало мені на думку, що після смерти нервова істота, мов тканина, розточується на окремі нитки, а вони розпливаються в якомусь морі. Так само розточується нервова природа інших живих істот, навіть рослин. Потім знову з того моря творяться чуттєві особистості. Я зібрався був нести свої слонячі кості на засідання, а роздумав. Справді чорт з ним, з Іваном Івановичем! — як ви сказали. Посиджу дома. Піяніно зосталося мені на радість. Кожен має свій блаженний острів, я — музику.

ЖЕРТВА КОНКУРЕНЦІЇ

Сів на ліжко Антон Никандрович; відхилився на подушку. Навіть і тоді, як затулив долонею очі, безформні образи перед духовним зором снувалися в дивних рухах, в течійних проблисках, крізь знервованість. На секунду висвітлилися візійні фігурки, передвісники сну, потім зникли.

Антон Никандрович відчув чиюсь присутність у кімнаті. Хтось стояв, роздивлявся на спинки книжок.

— Це ви, Борисе Єфимовичу, — спитав старий викладача методики літератури.

— Помиляєтесь! Це не я, себто, це не Борис Єфимович, а я, — повернулась постать.

— Але ж ми не знайомі.

— Це не важно, — відповідає постать; — я — чорт.

— Що?! — жахнувся і зразу засміявся Антон Никандрович. Киньмо жарти! Хто ви, і ...

— І чого вам треба? — з покірною іронією мотнув чорнявою головою невідомий. Ви добра людина, Антоне Никандровичу. Мені було нестерпно нудно; чую: раз-у-раз називають: чорт, чорт ... Думаю, піду, розважусь. У вас інтересні книги, — можна взяти на декілька днів? .. Не дивіться так недовірливо! Звичайно, буває так: беруть на тиждень, а потім силою виломлюй.

— Візьміть, що вам подобається.

— Ні; другим разом. Можна сісти?

— Дуже прошу!

Незнайомець сів і полами світлосірого плаща закрив кутасті залізні коліна; а чорні очі втомлені і печальні. По короткій мовчанці, зідхнув:

— Не вірять, що я існую.

— Так. І Бога закреслюють, і . . . якщо ви дійсно . . .

— Я не ображусь. Називайте мене, як треба. У вас досить мудрости і послідовности, щоб визнати неприємний факт.

— Я б не сказав: „неприємний", — Антон Никандрович знизив плечима.

— Прекрасно! . .

Чорт був страшенно втішений; навіть заходився втішати Антона Никандровича.

— Не турбуйтесь: я підкріплю вашу думку. Коли я був студентом, — довелося мешкати в триповерховому гуртожитку, нагорі величезна кімната, в якій самі студентки — гарненькі дівчата . . . ми звали їхню залю „Едемом". Справді, Едем для того, хто привороджував серце веселої першокурсниці. Я мав одну таку. В завірюху бігали коло гуртожитку і кидалися сніжками, нас закривало білими бджілками, я серед дня ловив її на вулиці і цілував, свіжість! . . від обличчя і від пальта з білим хутряним коміром. Червона, як ягода вишнева. Чарівна юність! А що ми навесні виробляли в парку: в травах, білих від місяця!

Чорт зідхнув.

— Не думайте, що краса може бути без чорта. Не протестуйте! Жартую. Як розлучився з ягодою вишневою, — уявіть, так занедбався, що три співмешканці в кімнаті „Фалянґа" жити зо мною не могли. Задихалися від смороду. Покликали сусідів, хлопців із „Звіринця", так звалась кімната, бо завжди в ній був рев і регіт, — і також з ,Урана", найвищого приміщення, аж під дахом, і, взявши мене гуртом на руки, понесли униз. Дівчатка, мов янголи, виходили з „Едему" і сміялися в квітчасті рукава. Хлопці низвергли мене по дерев'яних сходах і заперли в ванній. Ходять по коридорчику, покурюючи та криком пригрожуючи: „не випустимо, аж поки обмиєшся!" Самозрозуміло, став під душ. Вірите?

— Чому ж? Я, наприклад, вірю в появу янголів на землі.

— Нічого особливого! Да, я забув сказати: студентка скінчила самогубством.

— Яка студентка?

— Ну — вишнева ягода, з білим коміром.

— Страшенно жаль, — болісно говорить старий.

— Зовсім ні! Умерла, і крапка. Їй байдуже; а я нудьгую.

Пробував читати. Накупив книжок — цілу бібліотеку. Розгорну сторінку, щоб заглибитися, де там! .. все те саме. Для романтичного вигляду ходив з книжкою.

— А знаєте, — продовжує чорт, — я був у групі „співчуваючих" при партійній організації; навіть працював на відповідальній посаді в столиці.

— Неймовірно!

— Вигнали. Був радий, бо знудився несамовито. Справи однаковісінькі, інструкції однаковісінькі. Душі в апараті штамповані, як мідяки. Хоч би який дивак попався! Ходив, шукав, — нема! Ви, наприклад, мені подобаєтесь.

— Ат! — махнув рукою старий; — за що вас вигнали?

— Так... дурниця. Думав „свиню підкласти". Виробив проєкт резолюції про оподаткування господарств і відчислення від заробітної платні в трестах. Назлобивсь, як ніколи. Думав: ну, здеруть з людности шкуру! На тисячу літ клятьби. Що б ви подумали?! Вигнали за гнилий лібералізм і буржуазний гуманізм. Плюнув і пішов. Хай ви сказитесь, робіть самі!

— Комедія, — хитає головою Антон Никандрович.

Чорт невідомо чому образився:

— Може думаєте, я бевзь? Не в тім справа. Переїхав на побережжя моря. Гойдаючись на гамаку між деревами, повними сонця, біля жоржинок, перегортаю „Малу радянську енциклопедію" і пасу очима дівочі ніжки, що рожево миготять поза штахетами. Світло, як золотий горох, сиплеться крізь зелень; весь час чути — море вигуркотує жорнами в голубому млині; на обрії похитується „парус одінокій". Прекрасно! А знудився.

— Можна було в кіно піти. Почати знайомства.

— Розважився інакше: сів у в'язницю.

— Ви збожеволіли?

— Навпаки. Було страшно весело... Став бухгальтером, хапнув сто двадцять тисяч, крім того, в компанії сказав, що портрет вождя косоокий. З обвинувачення за сто двадцять тисяч самі викрутили, бо знайшли рештки і присвоїли. За косоокість — десять років.

— Я теж був за контрреволюцію. В одній праці згадав про царство Антихриста; підвели під статтю і — в Сибір.

Антон Никандрович глянув на гостя з виразом: від долі не втечеш. Спитав:

— Намучились?

— Що? Нареготався! Інші мучились. Слідчі з них тягли зізнання, а вони не відали, що казати. Вчив. Одному дядькові підказав історію: „Вірно, був завербований... весною орав, а

приходить із-за кордону переодягнений римський кардинал. Зустрілись біля верби; я спинив коні й поздоровкався; він питає: — будеш мені служити? — Я подумав-подумав, бачу непоганий чоловік. Посідали під вербою, покурили; я й сказав, що служитиму; виходить: був завербований". Дядька дуже били. Один тесляр підпив і зробив відповідну раму до геніяльного портрета: осикові, ледве обстругані планки, ніби кілки. „Пришили справу". Я порадив сказати на допиті: „Якось опівночі стою в дворі під бузками; чую: шум угорі. Щось погуркотіло і стало надо мною; трохи звик до темноти і розгледів, що то аероплян. Чиркнуло на ньому сірником — хтось закурює; я зразу впізнав Муссоліні. Він закурив і мені кинув папіроску; питає: — хочеш бути моїм аґентом? — а чого ж, кажу, як добре заплатите. — За це не турбуйся. Вдарили по руках, і діло було зроблене. Муссоліні після цього полетів додому". Ефект від оповідання був надзвичайний. Дві години тесляра відливали в камері. Я й іншим давав поради; остогидло.

— Втекли?

— Випущено. Через північний порт треба було в найкоротший термін постачити для Англії масу високоякісного лісу, щоб дістати валюту. Порт завалений паливом, що заготували концтабірники, їх там загинуло тисяч з двадцять серед болота. Виконати замовлення на експорт неможливо; порт виглядає, як щітка, складена з єгипетських пірамід. А Москва телеграму за телеграмою: — терміново! негайно! ударно! Я порадив начальникам: спаліть піраміди; думаю, вплутаю в халепу дурнів. Спалили. Дим стояв до сузір'я Великого Пса. Бахнули телеграму-блискавку в Москву: п'ять мільйонів кубометрів дров спалено; експорт виконано в призначений термін. Що думаєте? Вліплено начальству ордени на груди, мене випущено з похвальною грамотою. Зубами скреготав. Я, здається, вам надокучив?

— Зовсім ні. Тішуся розмовою з вами; ви надзвичайно цікавий чо-... чоловік.

Чорт єхидно розтягує тонкоустий, мов би обпалений, рот і роняє:

— Між іншим, Іван Іванович козні кує проти вас. Треба наступати на нього без вагання і на Серпокрила теж. Зчиніть з ними скандал на весь світ. Викличіть одного з них на дуель, наприклад — Серпокрила; побачимо, що буде; зробіть неодмінно, а то з'їдять вас.

— Пробачте, — знизує плечима Антон Никандрович, — буде смішно...

— Не думайте! Вони хитрі, як азійці, але дурні. Я вам скажу: найкращий лік проти глупоти — сміх. Придивіться, кругом ні гумору, ні сатири.

— А журнал „Безвірник"? Вони сміються з надприродного. От — Іван Іванович: читає антирелігійні лекції, ілюструє їх „чудесами": оновлює ікони, перетворює воду на вино; доводить, що нічого, крім матерії, нема, нема нічого „святого", то —попівська вигадка. Після доповіді в факультетській залі, я підійшов до нього і спитав: — „скажіть, будь ласка, чи можна повторити в сучасних умовах одно чудо, що його, як відомо, безперервно творив Ісус Христос"? „Ну, що там за чудо?" — грубо відізвався Іван Іванович. Я сказав: „безперервно являти милосердя до кожного ближнього, що страждає, як до свого рідного брата". „Ні, тисячу разів. ні! — вигукнув Іван Іванович, — від такого чуда ми назавжди відмовляємось, бо стоїмо на ґрунті революційного марксизму, науки про нещадну клясову боротьбу". Я подякував за вияснення і пішов додому.

Кисло посміхнувся чорт, видно, з чемности.

— Взагалі, — сказав Антон Никандрович, — вони відкидають думку про існування сил, які стоять над матерією. Доводять, наприклад, що ви — нереальність.

— Я — нереальність?! Свині вони. Без мене не було б і черв'яка, якого Іван Іванович заморює.

— Можливо, захочете купити мою душу, але з вами весело, — признався Антон Никандрович.

— Про душу ви, пробачте, сказали дурницю. Що значить тепер душа? В невід затягнуто континенти. Зрозуміло, якщо по-джентлменськи запропонуєте... Але спеціяльної цілі щодо вас я не ставлю. Вже одне цінне: я розігнав нудоту. Пора йти.

— Підождіть! — затримує його Антон Никандрович, — одно запитання.

— Прислужусь. Радо.

— Воно здавна мучить душу. Користуючися з нагоди...

Раптом постукало в двері й заскавучало.

— Знаю хто, — промовив чорт, — я не приводив її: сама прийшла — Молоточкіна. Запитання другим разом.

З блиском досади в очах, Антон Никандрович відчиняє двері.

ПЕРЕБУДОВУЄТЬСЯ ЛЮДСТВО

Молодиця, що влетіла в кімнату, вбрана в сірий халат; хустка на кучерях — диво кольористики: ніби тисячу веселок

розсмикано на ворсинки, щоб виткати її. Спорядження молодиці складалося з відра, ганчірки, швабри, собаки і поганого настрою. Загриміли стільці. Метнулась курява від підмітання; зашуміли води на підлозі, гнані стукотливою шваброю.

Антон Никандрович скам'янів коло груби, в яку впроваджено бляшану трубу від „буржуйки" — рятівниці в зимову пору. А чорт закляк в кутку коло вікна. Що ж до собаки, — з ним творилося казна-що: нюхнувся до старигана і покірно постояв з перехиленою головою, слухаючи, як чухають за вухом; тоді крутнувся до чорта і зразу з несвітським переляком відплигнув і, дзенькнувши коротким скавучанням, стрільнув під ліжко. Став там просто. Задерев'янів. Боявся навіть глянути набік. Фосфорично світив очима перед собою.

— ... Нехай не думає, що це так йому й пройде! — вела незалежний монолог Молоточкіна: — мій батько був предковічний пролетарій і революціонер; згинув, бивши всяку гідру: від Корнілова до Денікіна. А тепер мені хоч умирай... Дев'яносто п'ять карбованців на місяць, — що на них купиш? Двісті п'ятдесят карбованців треба, щоб туфлі справити. Каже: „держава не може міняти ставок". Не може... А я хіба можу прожити? Не бійся, — тим, що лащаться до профсоюзного комітету, знаходиться, „єдіновременноє пособіє" з фондів. Ми: Катерина Колосочкіна, чесна селянська дівчина, та я, та другі, душимось на старцівські копійки. Знаєм, які діла творяться! На міжнародній жіночий день він доповідь читав, — цілий вечір нудилися, слухали, що то за великі права нам дані. Одбалакав доповідь, а впився дома так, що всі тарілки побив у жінки на голові. Обкривавлена прибігла в студентський гуртожиток. Дівчата до ранку з потилиці одсколки висмикували. Проспавсь, прийшов по неї і такий важний, Іван Іванович. Ще й питає: „Як вам подобалась моя вчорашня доповідь?" Ми з Колосочкіною й вичитали йому... тільки очима кліпав, як індик. А вкінці прохрипів: „Я знаю, Якилина Молоточкіна і Катерина Колосочкіна — відсталий елемент, треба буде придивитись до них, як слід, і зайнятись виховавчою роботою по лінії професійної організації". Вгризатиметься тепер, бо в партійному комітеті його друзяки, випивають разом, — що з ними зробиш?

— Не зважайте на них, — радить Антон Никандрович, — тільки серце мучите собі.

— Я б не зважала, так пече мені їхня неправда, пиляють до крови в печінках. Я винесу відро; будь ласка, тут не ходіть, — іще не витерто.

— Дозвольте — чемно питає чорт і простягає руку по відро.

— Як вам уже так хочеться, несіть! Знаєте, куди вилити? в раковину; а з крану коло кухні наточити чистої.

Чорт виніс відро за двері, а Якилина довідується в старого (чорт усе чує і всміхається під вузенькі вуса, спущені наниз):

— Хто це, такий приємний товариш?

— Знаєте, — мнеться Антон Никандрович, навіть сідає на ліжко, бо стала боліти голова, — це чорт...

— Температуру міряли? — жалісно дивиться Якилина.

— Яку?

— Звичайну, — яку ж... градусником. Скільки сьогодні?

— А-а... — протяг Антон Никандрович; — я вам серйозно кажу, а ви — температуру...

— У вас очі червоні, обличчя бліде, аж зелене. Горе мені з вами!

— Кажу серйозно: це — чорт. Спитайте самі.

— Чи ви мене за дитину вважаєте? — докоряє Молоточкіна. — Я вам раджу, як батькові рідному: прийміть аспірину і ляжте та вкрийтеся... або ні! я вам краще чаю з зіллям скип'ячу. Ось тільки домию. Де він там з відром?

Хотіла вийти в коридор, як чорт з'явився з відром і подав його молодиці.

— Спасибі, — пильно подивилася на гостя.

Обмила підлогу ще раз, витерла; поставила стільці коло стола.

— Сідайте, — сказала чортові.

— Вдячний...

Він сідає, тримаючи ноги в рудих черевиках — рівно, як школяр. Виймає з кишені пляшку і ставить на стіл.

— Що? — придивляється Молоточкіна, — лікер?

Вона виходить із відром, шваброю, ганчіркою, але без поганого настрою і собаки. Через п'ять хвилин вертається, несучи білу миску, на якій красуються чарки та закуска: хліб і нарізана ковбаса.

— Ах, якби вареники! — тужить гість.

П'ють лікер, а потім чай, що спорядила Молоточкіна. Собаці чорт кидає трохи з'їсти, і чорношерстий збувається страху. Хвостом виробляє винуваті знаки; плигає, як пружина, коли бачить, що з „буржуйки", з якої чорт витяг нижній засувок, — вибігає щур. Гостровухий задавив його і зачаровано дивиться на „буржуйку", на якій обертається металічна накришка з мелодією.

А гість і молодиця вигинаються в прапервісному танці.

— Сміху! — верещить нечистий; долонею проводить по книжкових спинках.

Антон Никандрович розширив очі з несподіванки: дрібненькі, як пішачки в шахах, повиступали примарочки різні, різні: в гривастих шоломах; при огненних прапорах, над держаками яких вовча паща роззявлена, і пишнорукавні, гострокі, як соколи; з знаками хреста на плащах; під тінню стягу, яскравішого, ніж мак, і всіяного золотими зорями; розважні, вийшли і стали, обпершись на довгі мечі та списи, в стрункому ладу; а поруч — пурпуровою річкою братчики з шаблями й мушкетами; інші — жовті як бджоли, цілими вуликами; і меткі як дракончики; і многодумні, в тюрбанах, сповнені гідности, як дядьки з хуторців; і смагляві твердолиці і театрально-церемонні, непоспішні в рухах; фанатично-молитовні, щирі, і чорні, широкоокі — галузка дерева, що піднімало містичні квіти на світанку світовому: — всі, різноманітною многістю станули, як привидики; за ними з'явилися й пізніші: така веремія!

Гість схопив з підвіконня млинок для кави і гримнув на підлогу. Пригоршнею всипав привидики в млинок і покрутив ручку, і вийшли з відтулини сірі істотки, нужденні, мов мурашечки, що перемандровують через глуху дорогу. Однаковісінькі!.. Рівними колонами крокують, витрублюють їхні оркестри і знаменами мають.

— Хай живе! — ентузіястично гукає чорт.

— Хай живе! — відповідають.

Чорт міняє тон на грізний:

— Геть!

— Геть! — гримлять колони.

Спершу залунав регіт на цілому обширу; Антон Никандрович сміявсь, як кінь. Враз стихло, так раптово, мов струни урвались на скрипці. Тишина бездонна, мабуть глибша, ніж у труні. Лиш пес, користуючися з замішання, глитнув колону з оркестрою і облизався. Чорт штовхнув:

— ... Твої — май терпіння!

— Страшно, — шепче Молоточкіна, — я піду...

— Зостаньтеся! — благає чорт.

— Ні; роботу маю: он треба перелити бензин і стати з бідоном у чергу.

Вона приладнала лійку до сулії; переливає горюче, а руки трусяться.

Чорт тримає лійку і розглядається довкола; через його неуважність рідина розхлюпується по підлозі — аж до дверей. Відклавши лійку, чорт наближає уста до атласного вуха моло-

диччиного: „дозвольте провожати і поцілувати", — спокушає. Закурює папіроску, а сірник роняє... миттю ж зривається сполох! Кімната повна прозорого полум'я. Думаючи, що настала смерть, старий пригадує науку матері: — хреститься. Пропали тоді і привиди, і чорт, і огонь, і Молоточкіна! Клацнув англійський замок на дверях. Заскиглив пес, виириваючи прищекнутий хвіст.

Антон Никандрович прокинувся. Раніш, ніж він схопився, щоб відчинити двері, в коридорі загупали чиїсь медвежі кроки. Чути улесливо-заспокійливий голос:

— Цю-цю...

Скрегонула відмичка в замку і двері відхилились.

— Чортів пес! — лайнувся шепеляворозвезений низький голос: — його визволяй, а він за штани шарпає.

В дверях — Спиридон Серпокрил; розхрістана фіялкова сорочка висмикалася торбинками через пасок на животі. Голова руда; руда і поломениста патлами: сонячник у відцвітанні.

КУРТУАЗІЯ

— Дивно: ви спали, а собаці прищекнуто дверима хвіст. Не-зро-зу-міло!.. Серпокрил широко водить веснянкуватим обличчям направо і наліво; добродушно удає відчай перед загадкою.

Антон Никандрович говорить:

— Надприродна сила...

— Я не вірю.

— Бо ви учень Івана Івановича. Знаєте, що? Ідеалісти будуть на вашій стороні.

Серпокрил дивується, скосивши очі.

— Безперечно, — продовжує Антон Никандрович, — вони лишають матеріялістам пояснення таких явищ, як прищекнутий хвіст. Собі вибирають іншу сферу. На цьому ґрунті можливий розподіл праці.

— Ви — матеріяліст чи ідеаліст? Скажіть відверто!

Антон Никандрович примружив око:

— Як людина, що обіймає посаду на катедрі історії літератури, я матеріяліст.

Слово „посаду" старий вимовив з притиском. Знайшов вихід із становища, бо сказати: „ідеаліст", — Серпокрил передасть Іванові Івановичу і почнеться музика; а сказати: „матеріяліст", — значить, збрехати.

— В такому разі, поясніть цей дивний випадок, — просить Серпокрил.

— Будь ласка! З матеріялістичного погляду, прищепнутий хвіст пояснюється просто; тут — ланцюг причинового зв'язку, який можна послідовно розібрати. Завжди, коли Молоточкіна миє підлогу, я прошу її, щоб після роботи відчиняла двері на декілька хвилин, для протягу, бо в кімнаті створюється сирість і на книги лягає цвіль. Сьогодні, в той час, як я спав, Молоточкіна відкрила двері другим ключем, що був у неї, помила підлогу і пішла додому; двері кинула прочинені. В кімнату забіг пес. Покрутившись між книгами, він виставився в коридор. Саме тоді з'явився, наприклад, товариш Тонкоструненко, що мешкає напроти. Тонкоструненко прищекнув собаці хвіст і з почуттям виконаного обов'язку вскочив у свою квартиру. Нещасного пса звільнили ви. Яка причина вашої появи, — зараз почую.

— Словом, мушу сказати, чого я до вас прийшов.

— Будь ласка, сідайте! — робить гостинний жест Антон Никандрович; — я радий вам. Я з посміхом згадував про Івана Івановича, а між іншим, щиро вітав би і його, як гостя.

— Посварились би.

— А ви з Іваном Івановичем великі приятелі.

— Приятелі?! — Серпокрил вибачливо всміхається до наївности; — Іван Іванович — людина, з якою не можна розминутися. В Середній Азії мені доводилось ходити по дощаній доріжці, що підвішена до кілків, застромлених у стрімчасту скелю. Висить доріжка над безоднею і хитається; один невірний крок, і мандрівник летить на кілометр униз. Коли хто-небудь подорожує на осликові, то кричить, щоб стрічний за поворотом спинився, бо розминутися неможливо. Цією доріжкою йшли війська Олександра Македонського. Вона страшенно небезпечна. Отак і з Іваном Івановичем; правда, він далеко не античний герой, скоріше — осел, на якому їздить завойовник, скажімо, секретар партійного комітету. Але стрічатися не рекомендую. Навіть його жінка з ума сходить. Сам Іван Іванович казав, що вона збирається назавжди виїхати на Урал. Ви, мабуть, не знаєте, Іван Іванович зійшовся з якоюсь учителькою, а жінка сказала: умру, але й їм не дам жити. Словом, я точно не знаю. А ви помиляєтесь, коли кажете, що ми з ним великі приятелі.

— Так здавалося, — хмуриться Антон Никандрович.

Серпокрил розчарований. Міняє тему:

— Дісталась мені старенька книжечка. Подивіться!

Вийняв з-під ліктя том у жовтувато білій шкіряній оправі; подав і носом повів:

— Чогось у вас ніби чадно...

— Каша пригоріла на примусі, — сказав Антон Никандрович, відкриваючи палітурку, і зразу ж скрикнув:

— Знаменито!.. лицарська Німеччино, як я любив твої книги! Де ви взяли її?

— У знайомих. Книга Еразма належала до бібліотеки Запорізької Січі; привезена сюди козаками Антона Головатого. Більша частина бібліотеки лежить у закритому фонді. Ця ж річ із кількома іншими „застряла" в домі одного козацького нащадка.

— Скільки просить за неї?

— Тепер це моя власність. Міняю на збірник перської лірики. Он стоїть на нижній полиці.

— Беріть! Але ж ви й мастак!

Серпокрил скромний. Його яснокарі очі з охряними віями заблимали. Знов перевів на іншу тему:

— Я захоплений орієнтом; бував у селищах, де, на превелике своє здивування, здибував білявих і голубооких людей. Який це був контраст до звичайних мешканців середньо азійського краю. В одну красуню я так залюбився, що вже хотів женитися і будувати саклю на скелі. Таки переміг себе: понюхав квіточку на покрівлі світу і відлетів. А яка ж вона гарна!

— Гарна, — погоджується Антон Никандрович.

Серпокрил незадоволений і перепитує:

— Хто — гарна?

— Ця річ.

— Кому що, зідхає Серпокрил і робить павзу. Висповідує старого, коли той відривається від латинських сторінок:

— А що ви найбільше в світі любите?

— Істину, а крім неї — свободу.

— Свободу і я люблю. Після неї ставлю кохання. Власне, саме кохання й зосталось, бо від свободи тільки ріжки та ніжки. Смійтесь!.. від вашої істини зосталось не більше. Ви знаєте: я виріс безпритульним. Під вагоном експреса перелітав через країну. Ночував у казанах для асфальту, на кладовищах, на горищах. Пиячив по кішлах, як цар в Одесі. Складав пісні про кохання злодія, вуркагани співали їх з гітарами по нічних садах. Мав крила, був вільний, як вітер над хмарами. Не здушив в собі жодного бажання через страх і лінивство. Дихав грозою, що розбивала міщанські закапелки, манастирі, академії, парляменти, трони, фортеці, броненосці і всякі перегорожі між ду-

шами. Був грубий, нахабний, разом з тим, відважний. Легко ступав по грудях матері-землі, знав, що живу, мов горю, мов цвіту, що повно кисню в червоній, як небесна пожежа, крові. Що подобалось, брав і казав: „віддай, а то згубиш! . . " Переставало подобатися, — кидав без найменшого жалю. Не був прив'язаний до жодної речі, до найменшої піщинки на одному місці. Сумно було, сидів коло моря і плакав; було весело, бенкетував, — зорі підскакували! Полонили чорні очі, кохав, як випущений з божевільного дому. Була свобода! . . а тепер? — бібліотекар, член профспілки, збори, передплата на державну позику, ЖАКТ, черга в ресторані, картка на хліб . . . Життя для собаки! Всіх попиляно, як дрова, зосталось по півдуші та й то — з іржою, з цвіллю, з штампом першого району міліції, а також і другого. Мурашник! Скука! Скажена скука! І от що дивно: звикаю . . . уявіть собі, — потроху, помаленьку, поступово звикаю і стаю: „товариш Серпокрил". Ще рік, і кришка. Однією людиною буде менше, одним громадянином більше.

— Та ви нещасна людина! — жаліє старий, вдивляючись пильно в очі рудому.

— Помиляєтесь. Я маю свою скарбницю: кохання. Ви не уявляєте, яка солодка любов, ну, хоч би й з декотрими вашими студентками. До вас вони приходять на екзамен і такі невинні пташки — тремтять, загикуються, червоніють. А побачили б ви їх в обіймах Серпокрила, коли „сміються, плачуть солов'ї". Огонь! Грішниці першої категорії.

Антон Никандрович темніє, як сиза хмара:

— Знаєте, це вже свинство. Я навіть не думав, що бібліотекар факультету порається, як лис у курятнику.

— Не буду! Не буду! — з жартівливим страхом жестикулює соняшниковий Дон-Жуан.

Старий закипає, аж барва почервонює йому скроні:

— Ви переступили межі закону і порядку . . .

Невідомо, що було б далі. Зненацька двері прочинилися, і боком, як риба-камбала по дну, так понад книжковою полицею, поза спиною Серпокрила пролинув чорт і мацнув щось на купі книжок, біля підвіконня; пробелькотав:

— Пробачте, будьте ласкаві, я забув свій капелюх.

— Нічого . . . — стишує голос господар і обережно, по вимитій підлозі відступає до печі.

Чорт повів бровами на Серпокрила, але дивиться тільки на старого з таким виразом:

„Я і рудий зустрічались, хоч він, очевидно, мене й не пригадає; зате я його дуже добре знаю. Тим часом — до побачення."

Вклонився він глибоченно; пропав у дверях. А Серпокрил байдужісінько питає:

— Вам хтось пригадався ... Цікаво, хто?

— Чорт! — кинув Антон Никандрович, дивлячись на свої папери з виглядом зайнятости.

— Я — чорт?

... Серпокрил бачить, що його ображено, але ще не хоче вірити. Антон Никандрович роздражнений; він перебирає папірці, щоб опанувати пересердя, проте, спростування його прозвучало гнівно.

— Чорт — той, що заходив. Вам тільки жовтодзьобих студенток заманювати в кущі. А він справжній чорт: філософ і кавалер. Уміє підкоряти серця, згідно з кодексом.

— Не кажіть! Моїй останній пригоді й він позаздрить. Я, працюю, як домашній секретар у професора ботаніки. Він бачить так погано, що спеціяльно для нього замовлені телескопічні окуляри за кордоном. Жінка в нього красуня надзвичайна, жар-птиця! Вірна йому, як скеля. І що б ви думали? Поступово, з найтоншою куртуазією, що вам так до вподоби, я підкорив її серце. Ходжу ночами. Влажу в вікно і в вікно вилажу. Ботанік думає, що то нічні крадіжники; навіть добув мисливську рушницю і палить, виходячи за двері. В моменти, так би мовити, повного кохання, я дивуюся: ось ти, Серпокрил, звичайний смертний ... за які заслуги посилає тобі доля любов цієї чарівної жінки? Тепер я охолонув до неї. Охолонув після того, як вона при мені прибирала руками за дитиною, коли та блювала; — це було зовсім неестетично.

— Ви кому-небудь розповідали про це все? — залізним голосом довідується Антон Никандрович.

— Раз чи два ... але це не важно.

Антон Никандрович стає несамовитий, хоч і стримується:

— Ви влізаєте в дім мого колеґи і безчестите його, та ще й ширите неславу. Ви — негідник!

— Даремно лаєтеся.

— Не лаюся, а називаю вас власним іменем. У часи, коли в суспільстві панували закони чести, за такі речі негайно викликали на дуель. Я стою за відновлення цих законів. Чуєте? Викликаю вас на дуель за збезчещення дому мого колеґи і ширення розбрату серед моїх учнів.

— Комедія для всього міста! — підкидає руки Серпокрил — театр! скандальні балачки цілий рік ... ні, це неможливе.

— Можливе. Я змушу вас стати до бар'єру, або прилюдно вижену з бібліотеки, як останнього хулігана.

Серпокрил роздумує: „ясно, він не при собі, наскандалить і — тікай з міста; документи підмочені; а що? виберу рапіри; вправлявся ж, у поганенькому фестивалі участь брав; ідея! Виб'ю зброю: перо він уміє тримати, а рапіру — чорта з два... Взнають, похвалять Серпокрила; скажуть: молодець, дав видихатись дідівському шаленству". — Згоден! — заявляє Серпокрил. — Жду секунданта. Живіть щасливо!

Коло дверей нахилився і вхопив з полички перські вірші — назамін за „Християнського воїна".

Старий дивиться в вікно. Сухо відмовляє.

— До побачення.

Зоставшись самотою, ходить з кутка в куток; зауважує на стійці книжкової полички дрібненьку шпадочку — закордонний сувенір. Застромлює її в відворіт піджака, до найтонших голок.

УКРАЛИ НЕБО

Підходить Антон Никандрович до вікна і перехиляється через підвіконня: поглядає в двір. Під самим парканом аж на кінці двора — цегляна хатка з дощаними сіньми коло північного причілка. До південного причілка прикріплені жердки, що спираються другими кінцями на стовпці. В'ючись по стовпцях, виноградні лози перебираються на жердки, сплітаються на них і творять прохолодний намет. А біля нього жаріє проти сонця обгороджений побіленими цеглинами квітничок. Рядками виструнчився тютюн, займаючи місцинку між цеглою і яблунею, під якою поставлена лавка. Сидить на лавці сивий чоловічок у сірій сорочці; бавить дівчинку-малолітку на руках: показує їй на курчат, що клюють пшоно, перебігаючи під високою дротяною сіткою, вигнутою, мов баня: — охороною від кішки. Сивий чоловічок показує дитині на курчат і щось промовляє, а вона сміється. Хатні вікна розчинені; видно, як жінка ходить туди й сюди, переставляє домашні речі.

Хатка манюсінька, мов настільна скринька для ґудзиків та наперстків; у ній лиш одна кімната з кухонькою. Вкрита хатка толом, чорним, як ворон, що часто сідає на ній. Збудована з старої цегли, закупленої через знайомих — на крайсвітньому цегельному заводі, і обладнана одвірками, дверима, лутками, вікнами, змайстрованими з матеріялу хто-зна звідки і взятого, такого ветхого, немов би то були гробові дошки з розритого кладовища.

І от — квартира робітника ливарного заводу, Павла Полуниці.

З недорогого матеріялу вона побудована, а старанням та охайністю надано їй привітного, навіть затишного, як райський куточок, вигляду. Кожна дрібничка в лад; нічого зайвого, і ні смітинки немає на подвір'ї, що його низенька оградка, пофарбована зеленою фарбою-,,мідянкою'', відділяє від величезного загального дворища. Підметено. Вичищено. Побілено. І тому, очевидно, з такою ласкавістю спиняється сонце напроти вбогих вікон і разом з дитиною сміється, проникаючи золотими пальцями крізь дротяну сітку і торкаючи жовті пухнаті курчата, що клюють пшоно і тонко викрикують: ців-ців! ців-ців!..

Самого господаря, Павла Полуниці, немає дома: він на роботі. Дідок, що бавить дитину — то батько його. Жінка, що порається в світлиці — то дружина його многоклопітна; многотурботна, бо доводиться їй одягати і годувати трьох дітей: найменшу донечку, що тішиться в діда на руках; найстаршу — ученицю десятої кляси (її немає дома, десь пішла в своїх негайних справах, мабуть, швацьких, бо допомагає матері приробляти на хліб); і восьмирічного халамидника, що й собі випурхнув з гнізда, невідомо куди.

Нелегко прожити шістьом членам родини на чотириста п'ятдесят карбованців заробітної платні, коли щоденна витрата на базарі становить двадцять карбованців; а за електрику, за воду, за вивіз сміття з двору; а податки, а відчислення на позику, а на трамвай, а на підручники для старшої доньки, а десятки інших непередбачених витрат. А на квитки в кіно! Тому й береться дружина Павла Полуниці шити плаття, блюзки, жакети тощо для сусідок у цілому кварталі та й поза межами його. Допомагає їй, після шкільного часу, старша дочка її, Тетяна. Удвох якось і зводять вони бюджетні кінці з кінцями в домі.

— Добридень! — гукає Антон Никандрович до дідка і спирає голову на долоню; і щулиться від світла, як кіт, що он сидить на веранді.

— Доброго здоров'я, сусіде! — обзивається дідок. Дівчинка дивиться, посміхається, ворушить пальчиками собі зачіску з бантиком яснорожевого коліру, який так гарно пристає до її пшеничного волосся та білого вбраннячка. Дідок підходить з дитиною під вікно:

— Видужуйте швидше! Бо вже скучаю!

— Я здоровий, — запевняє Антон Никандрович; — сьогодні відразу покращало: чи від каші з курятиною, чи від зілля,

чи від процедур у клініці, — невідомо... а почуваю силу в м'язах; твердо стою, не хитаюся на місці.

— Дідок зважує:

— Не знаю, як клініка, а що курятина помагає, то я вам правду кажу.

— Ви послідовні, — сміється Антон Никандрович, — курчата в вас, нівроку... ранні.

— Нужда наймудріший майстер на світі, — філософствує дідок. — Що чувати?

— Так, як і було: по всій Европі за петельки тягаються.

— Дотягаються, я знаю. До того дотягаються, що весь світ під церквою стоятиме з торбинкою та з ціпочком, руку простягатиме: „Дядечку, Христа ради, дайте скориночку!" Це вже багато разів було.

— Ваша правда, Григорію Кондратовичу, — проситиме і на лірі приграватиме.

— Приграватиме! — говорить дідок, — а ми з боку будемо й свій картуз підсувати, може кинуть мідяк.

— І це побачим, як доживем. Скоро прийдеться день на тім світі стрічати.

— Не думайте про це! Навіщо себе печалити?

— Як же не думати? Про це думали всі, шукали розгадки. Всім помирати...

— Підождіть, а чи думали, як родилися, мовляв, навіщо я на світ приходжу? Не хочу!

— Коли б дехто з філософів міг тоді думати, мабуть, сказав би: не хочу. Відбирає ж дехто собі життя.

— Я жартую, — поправляється дідок, — а тепер спитаю вас: чи думали, як кохалися та милувалися, аж п'яні, аж одні зірки їм гасли, а другі засвічувались, — чи думали, для чого воно?

— Можливо, й думали, але за всіх не поручусь.

— Так ото нехай вони разом думають про одне і про друге. А то — мов діти: цукерку дай, сміється; а лобом тріснеться об одвірки, сідає й плаче, аж заходиться. Звичайно, смерть страшна; ну, однаково, хоч бійся її, хоч не бійся, — не поможеться. Ще ніхто не відкупився і не відмолився, ні цар над царями, ні чернець між ченцями, ні раб під рабами. Виходить, найважніше: якщо вмирати, то чесною смертю людською, а не собачою. Для цього ж треба жити по-людському. А тепер?.. І вмираємо так, що скоро тільки кури загрібатимуть.

— Ви, Григорію Кондратовичу, великий філософ.

— Який з мене філософ, — одвів голову набік і вусом ворухнув дідок; — кажу, що думаю. Я, правда, чув про одного філософа, — він у станиці Джереліївській жив; простий собі козак... Було йому літ із вісімдесят, а він у степу снопи в'язав. Почув, що приходить остання хвилина — вмирати треба. То він пішов додому, надів нову сорочку, свічку засвітив і ліг на лаві. Схрестив руки, держачи свічку на грудях, і молитву читає: „— Сподоби, Господи, переставитися рабу Твоєму"... Пройшло чверть години, — знов читає молитву. Пів години пройшло. Година пройшла. Тоді старий підвівся з лави, дмухнув на свічку і поклав її на полицю, каже: „не буде діла!" І пішов у степ снопи в'язати. Ото, я гадаю, був великий філософ. А я що?

Антон Никандрович, сміючись, починає сперечатися:

— Ви ж на мою користь розповіли про старого козака. Хто істину знає, той філософ.

— На це є книги. А я так навіть і в читанні не твердий, не то що в писанні. Цілий вік робив.

— Найбільша істина в книзі життя, — говорить Антон Никандрович.

— Про життя — це правда; таку книгу я до дірок зачитав: ледве встигає невістка залатувати на ліктях та на колінах. Погано, коли чоловік, мов нужденна кузочка, по трісках повзає, і вгору глянути ніколи, хіба що на старості літ. Буває, перед сном вийду, гляну на зорі, подумаю собі: коли б спромога пожити, як людині сказано, без гризоти, без злоби, — тоді з ясністю на душі можна відходити у незвісність. Наша думка, — що вона бачить? Нитки в сорочці: як вони випрядені та перетькані, взорами вкрашені; глядимо на видимий світ, як на сорочку... а хто в неї вдягнений, хто її носить, — от вам загадка! Біда наша від того, що небо забрали; нема його, бо вкрадено! Блукаєм, терпим: чогось нестає нам. Ви ж подивіться на рослину — яка вбога, а в небі силу знаходить; як зацвіте, — серцем радієш. А від нас небо закрите; чорні орли над душею сидять.

— Григорію Кондратовичу, якби вашу думку викласти, вийшла б добра книжка.

Дідок сміється в голубину борідку. Гомонить до дівчинки:

— Ходім, Оксанко, бо дядя скаже, щоб я в університеті лекції розповідав. То глядіть, Антоне Никандровичу, приходьте до нас під яблуню. Будемо чай пити; тютюнець маю, куди там папіроси!

Погуляв дідок до квітника.

Антон Никандрович відхилився від підвіконня і ходить по кімнаті, заклавши руки за спину. Думки не вкладаються ні в чотири стіни, ні в степові межі, ні в кордони держави.

... — Чорні орли, колотнеча неправд, — ворушить губами Антон Никандрович.

Він затримується напроти відкритого вікна. Крізь хмару прорізаються смуги від сонця, так, мов би стала сліпуча колісниця, і колесо її торкає віссю хмару, а куті спиці, розбіжні, як віяло, біліють над земною зеленню.

З сусідньої кімнати, крізь стіну, доходить згук: мелянхолійно плещеться хвиля на клявіятурі. До чогось кличе вона; до чого? Серце чує, а думка — не відає, не знає.

ВІРОІСПОВІДНА НОТАТКА АНТОНА НИКАНДРОВИЧА

Дослідивши, що в оправі „Християнського воїна" можна сховати невеличкий рукопис, Антон Никандрович береться до роботи. Він ставить короткий заголовок: „В чому я винен"; підкреслює його і швидко, несамовито нерозбірливими літерами, заповнює сторінки.

„Я винен в тому, що вважаю: порятунок людства без неба неможливий. Стеля, зложена з матеріялістичного каміння і скріплена вапном теорії про клясову відносність моральних понять, позбавляє нас можливости єднатися з силою, що стоїть над серцями і сонцями. Нас відділено від джерел оновлення. Терпіння рослин, коли вони пробивають дорогу до світла, крізь ґранітні звалища, — ось прообраз нашої долі. Як виб'ємось до світла, побачимо матерію буття в її зворушливому чуттєвому багатстві. Вона збудить у наших душах стан екстатичного замилування на красний цвіт свій, блиск свій, трепет, світучість, невтишиму творчу дію, злагодженість і чудесність. Світ осяяний і свіжий відкриється, як подарунок людині; обсиплеться з нього штукатурка сірих теорій, що наклали позитивісти. Вони одвічі — два — чотирили зміст його; витоптали „реалістичними" копитами квітник незнаного і погасили радість від чуттєвого збагнення навколишньоси. Озлиденили космос і знецікавили вкрай. Я винен в тому, що прагну перемоги над сірістю існування. В найскромнішому крузі життя, в якому мало пригод, — і там повинна відродитися краса та одухотвореність дрібниці, милість миру в малому. Вона очистить щоденність від бруду. Прагнення духа, що огненно і радісно вірить — піднятися над обтяженістю інертного і утвердити, як вищу дійс-

ність, наш духовний світ: воно прокинеться і розхитає державно-казармений стан, а в його руїнах похоронить шаманську зґраю, намуштровану в червоній схоластиці та політичному бандитизмі. Похоронить проповідників остаточного оскотинення людини в сірій шерсті ідеологічно-витриманої породи. Заваляться партійні капища, звідки бігли фанатики в „скотячих окулярах" і, як скажені, підривали коріння живого дерева, що являє в образі своєму радість миру. Я винен в тому, що хочу побачити відродженими і оновленими святощі в людському серці, а навколишність, — звичайну, „прозаїчну" дійсність, серед якої вікує свій вік кожна душа з народу, — хочу побачити в неповторній цінності, бо тільки раз судилося прийти до неї з небуття, і треба знов навіки відходити... чому ж від неї, замість радости для чесного люду, повинні приходити страх і докука! Чому?! Хто має право відбирати в „сірого" робітника прекрасний образ світу, повний солодкої втіхи в час спочинку серед рідних? Порозкришувались мури древніх військових твердинь, а пісні, що виникли разом з ними, проходять крізь століття в незмінній красі своїй. Квіти людського серця триваліші, ніж фортеці. Духовна дійсність становить невід'ємну ознаку людського життя. Я злочинець супроти існуючого, бо стою за повернення людині — осіянности світу. Починається велика ера; зміст її — в боротьбі за благословенність і освяченість життя. Життя повинно знову стати перед очима людства в рідному світлі. Співатимуть на криласах серафими, — вони так само реальні, як ранок за вікнами. Чутимем арфу, вкріплену основою в тверді земній, вершиною підняту під браму раю. Проллється ясність в життя з джерел, неприступних для пізнання — відродить образ людини"...

Згорнув Антон Никандрович аркуш, списаний з обох сторін гієрогліфоподібними рядками; засунув його в оправу „Воїна".

В уяві стала картина: суд. Позаду баґнетники в червоних картузах; попереду трибунал; прокурор кидає люті слова на „ворога народу".

Страшно.

... — якщо розстріляють або замучать на крижаних лісорозробках, — я зостанусь вірний своїй вірі; тим часом таїтиму думки... зимою зерно трави криється в ґрунті, щоб на весні покільчитись і вийти до тепла зеленими листочками... однак, я — грішник: висновую думку про благословенність життя, а сам погруз у ганчіряній злободенності і перший порушив заповідь... перший дію всупереч тому, до чого прагну, — дуель,

сварка, злоба на ближнього, ненависть кипить у грудях, щоправда, ненависть до тирана і його підручних; вірно! .. а як її згодити з заповіддю прощення, з якої немає жодного винятку?

Антон Никандрович уявляє інший суд: в ризі сонця Предвічний Суддя ... а він, Антон Споданейко — дрібна, неначе крихта з ґрунту, постать грішника, стає — тут, внизу, в полум'яній землі, — навколішки, затуляє долонями обличчя: Не суди строго, Отче мій! ..

„ЩО ЗАНАДТО, ТО НЕЗДОРОВО"

Серпокрил піднімається сходами ведмедкувато, важко кидаючи п'ятірню на поруччя. На другому поверсі робить собі зупинку: оглядає струнку, як дивина, світлокосу студентку в білому платті: вона, стоячи між двома чавунними колонами, над двадратовою глибочінню, обведеною ритмічними ступенями, в задумі кинула погляд крізь вікна напроти — кинула далеко, аж на зелені верховіття, за обрій, за край світу. Мабуть, аж за край дійсности, в сферу казки, в якій з'являється постать вершника, що сходить з коня на лужок у ліліях, оточений легкими березами, простягає руки, пригортає до серця свою кохану. Серпокрил оглянув студентку, ніби зняв з неї щонайменше черевички, і поплуганився до дверей факультетської бібліотеки.

Увійшов і застиг з несподіванки: секретар партійного комітету товариш Тімурленков читає доповідь, бібліотечна заля повна. Студенти тісно сидять за столами, слухають, ніби виконують щоденну неминучу роботу.

Навшпиньки пробирається Серпокрил за балюстраду, якою обгороджено відділ з книжковими шафами, і сідає на табуреті, і схиляє на кулак соняшникову голову; один розділ монотонної, як дощ, доповіді „псаломщика" слухає досить уважно.

— Радянський Союз, — трудиться Тімурленков з виразами свого катехизису, — стоїть, як непохитний бастіон всесвітньої революції і боротьби трудящих за побудову безклясового соціялістичного суспільства. Наш договір про дружбу з націонал-соціялістичною Німеччиною розбив на голову розрахунки урядових клік англо-американського імперіялізму, які хотіли втягнути Радянський Союз в війну, щоб загрібати жар чужими руками. В результаті мудрої політики нашої партії, під керівництвом геніяльного стратега і отця народів (патетично

Тімурленков називає ім'я), ми розширили кордони нашої соціялістичної країни і вирвали з-під гніту капіталістичного суспільства мільйони населення на Заході. Ми кожну хвилину повинні бути напоготові, щоб розбити чергові махінації підступних змовників світового імперіялізму і, так само, нещадно викорінити до решти його замасковану аґентуру в наших рядах, всіх отих мерзенних правих опортуністів, бухаринців, риковців, зінов'ївців, а особливо троцкістів і всяких інших, що стали нашими найзапеклішими ворогами і прихвостнями фашизованої буржуазії, прикриваючись всякими масками. Нещадний меч пролетарської диктатури не дрімає ні на хвилину і змітає з землі всіх і всяких ворогів соціялістичного устрою, побудованого в жорстоких клясових боях з усіма його ворогами, як поза межами країни, так і в середині її. Наша партія вчить, що клясова боротьба дедалі, з наближенням нашої остаточної перемоги, не тільки не буде затихати, а навпаки, буде набувати все більшої гостроти і запеклости, і тому ми повинні, товариші, постійно перевіряти наші ряди і пильно придивлятися, чи немає серед нас прихованих ворогів, що пролізли, прикриваючись різними машкарами, щоб шкодити з середини і підривати на кожному кроці справу соціялістичного будівництва. Напевно і серед нас, навіть в цій залі, ще є такі приховані вороги, що тільки й живуть думкою — вставляти нам ломаки в колеса, і ми повинні енерґійно взятися до викриття їх і очищення наших рядів!

При цих словах Тімурленкова, виголошених грізним тоном, студенти в залі мимоволі перейшли в стан тієї нервової напружености, яка буває перед очима страшного слідчого — в неповинних підсудних, що їм закидають люті злочини. Кожний сидів з таким почуттям і думкою: „як би його не показати ніяким рухом, що я — підозрілий, що за мною є якийсь гріх, хоч я і чистий в цьому відношенні; але ж це так легко трапляється: зробиш непевний рух, і тоді впаде підозра на мене".

Кожний кам'яніє і намагається дивитися твердо вперед, на доповідача, будуючи з усієї істоти своєї абсолютну „беззакидність" і політичну бездоганність, ба навіть високу міру надійности і витриманости. Навіть студентові з повною політичною бездумністю в політичних справах та байдужістю до них могло помаритися: відкриваються двері „чорного ворона" і він летить під озброєною охороною.

Переживши за кілька хвилин неприємний стан нервового подражнення, людина починає тяжко нудитися і винаходити причину, щоб як-небудь „змитися" з залі.

Занудьгував і Серпокрил, хоч він був певний своїх приятельських відносин з Тімурленковим, частим компаньйоном коло пляшки, і знав, що натяки та погрози проходять мимо — на адресу інших, присутніх на доповіді. Лиса голова „псаломщика" виблискувала в подвійному світлі — від двох вікон за спиною; а шкіра на обличчі нагадувала стемнілий метал, серед якого переможно та багатозначно світилися щілини з подібними до приску зіницями. Піджак кольору „хакі", скроєний на піввійськовий зразок, — такий поширений серед партійного керівництва в усій країні: від секретаря районового комітету і до Олімпу, — надавав ораторові якоїсь політичної фронтовости.

Пройнятий осоругою, дужчою від якої могла бути тільки — та, що її переживають на степовому вокзалі, чекаючи, коли то, зрештою, появиться спізнений на півдоби потяг, Серпокрил відводить зір з доповідача — на слухачів, і зауважує настрій, що мучить його самого. Одні понахилялися і розглядають поверхню столів; другі поспирали підборіддя на кулаки і цікавляться стінами; треті, як приречені, дивляться просто перед собою; четверті чогось шукають у зошитах: ніби зморені голодні бджоли; п'яті залізним зусиллям стримують позіхання і, опановані інстинктом самозбереження, оглядаються на двері. Серпокрил знає, що „заряд" промовця діє протягом двох з половиною годин і що в запасі досить часу, бо, як правило, погроза повторюється також і в зв'язку з становищем на факультеті, а ця тема далеко попереду; — можна розглянути всіх присутніх, але йому лінь це робити і він поводить очима по стелі. Вона — з стрільчатим склепінням, обпертим на металічні колонки; посередині сіріє забитий дошками пляфон. Приміщення колишньої церкви перетворилося на факультетську бібліотеку з читальнею. По кутках, на вузеньких столиках, поставлені руді горшки з присохлими пальмами та кактусами, а між ними біліють припорошені бюсти революційних діячів. Крім того, на рівні очей розвішені пожовтілі таблиці та схеми. На серединах стін — великі портрети вождів, виконані, як лубок. По праву руку від входу в залю зеленіють збудовані з фанери і наспіх пофарбовані „кабіни", в яких професори відбувають „консультації": дають студентам поради, що читати, перевіряють їхні конспекти, відповідають на запитання. Увечорі в залі приємна тиша. Студенти сидять непорушно, нахиливши голови над книжками, а якщо й ходять то безшумно і говорять пошепки. Серпокрил любить і собі посидіти ввечорі над розгорнутою книжкою, сковзаючи поглядом понад нею — до рожевого вуха котрої-небудь гарненької студентки, що вчиться неподалеку.

А тепер лиса голова секретаря парткому, хоч би і в яскравому денному освітленні, мало захоплює бібліотекаря; він розробляє тактику відступу за двері. Риється в кишені, здобуває бльокнот і пильно щось аналізує в ньому, а тоді з підкресленою стократно обережністю, дивіться, мовляв, як я тихо ходжу! — наближається до своєї помічниці, питає чи принесено замовлені книги з загальної бібліотеки? Помічниця, гарна і моторна, як змія, чорнявка, дивиться в напрямку на промовця і вишіптує з-під долоні, що — ні, немає... Серпокрил заклопотано хитає головою і прикладає палець до підборіддя. Робить огірчену міну, з рухом руки — туди, до дверей, і взагалі виражає своєю фігурою потребу піти і довідатися про важливі речі. Ніби прибитий одвічною необхідністю, що штовхає людину до дверей, хоч людина і противиться цьому з останніх сил, — Серпокрил відходить від помічниці і віддається покірно своїй пропащій долі, намагаючись, принаймні, уникнути й найменшого порушення тишини. Прямуючи до виходу, він ставить ноги, як бузько, що стережеться, під час розшуку за жабами, прим'яти ніжні квіти, розсипані в прибережній траві. А двері за собою причиняє з лелінням, немов би жахається прищекнути пальці немовляти, покладені на одвірки. Коли безпосередній відступ за двері був доконаний, Серпокрил рвонувся вниз по сходах, з поспіхом і стрімкістю в'язня, який після двадцятип'ятирічного перебування в одиночці, вирвався, зрештою, на волю і тремтить від думки, що в останній момент його затримають і вернуть за ґрати. Почувши, що хтось тупотить назустріч, Серпокрил одягається в мантію діловитости. Лиш на вулиці зідхає на повні груди.

Ласкавий вітерець повіває з морського півдня і провожає легенькі, мов білокрилі птиці над пляжем, хмарки, — вони так тихо пропливають у незміренно високих небесах. І маргаритки стежать їх, ставши в узорну рамку навколо квітника-прямокутника. За ними розгорнувся в скверику моріжок: приваблює полежати, спочинути під крислатими каштанами. Благословенний мир у природі. Птиці, метелики, бджоли сплітають повітряні доріжки в мереживо, повне легкого шуму від крил, трепету, щебету, золотодзвонного гудіння. Сьогодні місто — мандрівник, що зайшов у гай і спинився, зачарований.

У Серпокрила радість: утік від промови; о, яка велика радість, якби знали!.. втекти з приміщення, де колись повчали: возлюби ближнього, як самого себе! — тепер безперестанку повчають: возненавидь ближнього, як самого себе!

На тротуарі, в подвійному людському струмові, Серпокрил приглядається до потилиць, що попереду, зазирає в очі, що пливуть назустріч. Здається: дві атмосфери злились навколо перехожих. Перша — звичайна, відома всім; прозора і мила, повна тепла, немов під райськими кущами. Друга ж така похмура! — похмура навіть під сонцем, що серафими витерли вишитими рушниками, як дзеркало, і поставили в небі; ця атмосфера заповнює собою весь простір і тримає пронизливі шпильки, наставлені проти нервів. Гостроту тих шпильок неспроможний означити розум, — її відчуває з муками душевна глибина, звідки народжуються поеми і сни.

Від незримих шпильок виникає неспокій і приготованість гостро, аж до роздратованости, реаґувати на кожний випадок. Формується грубий щит на біологічному єстві, щоб відбивати постійну небезпеку серед розбурханих сил життя в великому просторі, схожих на магнетні бурі. На іншій планеті людського побуту опиниться той, хто переступить кордон несвітського експерименту. Він переконається, що законність потреб живого серця, тіла, душі, бережена в світі, для тутешнього режиму позбавлена всякого значення, як і принцип доцільности. В такій атмосфері діє на душі несвітська образа: образа від того, що сила, ворожа людям, від народження змушує, під страхом знищення, ставати іншими, ніж вони хотять. А всесвіт байдужий до ґвалтування; на жалоби і змагання показує очі, повні небажання зрозуміти, навіть повні докору і обвинувачення: „чого вам треба?" Тільки огонь, глибоко схований в грудях, рятує нас; надія рятує: колись скінчиться терзання в Україні, що коять московські „революційні хірурги".

Серед знервованого людського потоку Серпокрил метнувся в один бік — порився в брошурні в магазині „Держвидаву"; метнувся в другий — в букіністичному магазині руки поклав на давні книжки. Відчув глибоку вдоволеність, перевертаючи палітурки з старомодними назвами. Тоді подався в мандри: полагоджувати, будь вона проклята! — справу поєдинку.

Взяв напрямок на квартиру Іони Івановича Лотосова і збився в „закусочку", але хильнувши добрезну чарку „за комір" і підсиливши бадьорість, вирівняв курс.

СЕКУНДАНТ СЕРПОКРИЛА

Розгорнута книжка на столику, в кутку, видається проти обличчя сірою, такий блідий, а уста стиснуті в нього, очі блискучіші від свічок на тонких, як гвоздики, свічниках: стоїть

Іона Іванович Лотосов перед присутністю духа, якого викликав у темній кімнаті. Він фізично відчуває присутність духа, мов касир у кооперативі — присутність голови ревізійної комісії. За довгі роки самовишколювання, при нестримних поривах — зблизитися з магнетичними могутностями, Іона Івонович досягнув свого: став в безпосередні зносини з тим, для чого немає ні імени, ні назви. Поперввах було страшно, коли дух надходив; дрібний мороз розсипався в кровоходах, згодом, при твердому самоопануванні, сеанси набули відносного спокою. Сьогодні — жах, найбільший у житті Іони Івановича; ясно стало: заходять несвітські переміни. Іона Іванович прощається з представником загробности. Вернувши собі душевну рівновагу, відкриває віконниці одинокого вікна: світляна буря вривається в сутінки. До неї приєднується повів вітряний крізь рами, що їх Іона Іванович розчиняє і вкріплює на гачках. Колихається полум'я свічок, — вони тепер видаються язичками прозорого золота, що зберігають прекрасний металічний блиск. Гасить їх Іона Іванович; виходить у сіни. Там, на клапті вицвілого зеленого килима, знітився яснобрунатний „Тюльпан". У його прозорих очах неспокій. Іона Іванович потішає улюбленця. Собака горнеться до рук, поглядає жалісно вгору, знов припадає на килимок... скаржиться, і то з таким скавучанням, як людський плач. Поголосивши, „Тюльпан" починає лизати руки господареві. Раптом обидва, Іона Іванович і „Тюльпан", підводять голови, прислухаються: в обох з'являється передчуття, що хтось повинен прийти. Іона Іванович стає в сінешніх дверях; зелень садова кипить, посилає високі шуми до нього; а він стоїть, терпеливо дожидає, поки в уяві виникнуть прикмети чиєсь постаті: неясно, як відсвіт на туманній шибці, вималюється жовтувата сильвета — здогадається господар: до нього спішить Серпокрил, і „Тюльпан" нахилить голову, ніби стверджуючи здогад. Стоїть господар: дожидає гостя. Волосся сірокаштанового кольору спадає на плечі, як у малярів старого часу. Риси обличчя прямі й чіткі; лоб трішки відхилений назад; ніс гострий. Очі сірі з прозеленню. Вилиці ненабагато виступають на сторони. На сухих вустах вираз душевної „зібраности" і рішучости. Найпишнішу окрасу обличчя становить могутня борода: дбайливо розчісана, викохана. Судячи з зовнішности, з живих рухів, з блиску очей, Іона Іванович — натура експансивна, схильна до крайнощів, і екстази. Вік його можна означити приблизно: сорок два — сорок три роки. Зріст середній. В його одежі немає нічого екстраваґантного; носить він короткий брунатний піджак з лихої ма-

терії, викроєний на англійський лад, і темносині штани, так би мовити, „кавалерійського" рисунку, стягнуті на колінах. Чоботи з пляшкуватими халявами начищені, мов сяйво з полярного кола спочинуло на них.

Походжає Іона Іванович по доріжці, струною напнутій між хвірткою і вхідними дверима; поглядає то на дерева, що перебувають у піднесеному стані (можна подумати: повітря стоїть непорушно, а вони самі сходять, буяючи, з місця), то на квітники поглядає... Дана їм доля: в чародійній формі означити глибини нашого серця, але ми надаємо тому небагато значення. Поглядає на квітники, вони легенько хвилюються, пошумлюють разом з деревами, ніжно і тепло світять шовковими очима. До хвіртки підходить господар — в момент, як біля неї з'являється Серпокрил, розхрістаний аж до підгруддя.

— Жду вас, прошу заходити! — відчиняє хвіртку Іона Іванович.

— Ви — жартун... хто сказав, що я прийду?

— А це не вам знати. По траві бачу, з голосу пташиного чую, на вітрі носиться. Ваша голова ще молода.

— Ніби ви старий чоловік... пророк Іона.

— Скажу, а ви смійтесь: мені — п'ятсот літ. Нічого стояти. Прошу в світлицю!

Взяв під руку Серпокрила:

— Благовірної нема дома, пішла на базар. Скоро вернеться, тоді й пообідаємо.

Серпокрил посміхається; „чудний, — думає, — чоловік Іона Іванович: любить дивувати".

„Тюльпан" реаґує на гостя неспокійно. Ворушиться на килимку, гурчить і з запитанням поглядає на господаря. Той подає йому знак: мовчи! знаю сам, що за людина! Вкладає „Тюльпан" голову на лапи; очі повні рівного темного блиску.

Пропустивши гостя в кімнату, Іона Іванович, зачиняє двері і, як годиться — водиться, запрошує сідати, сам замикає в шухляді книжку з круглого столика.

— Що то за книжка? Покажіть!

— Ах-ха-ха! — заливається Іона Іванович, зробивши громохкий наголос на першому „а" і поступово знизивши голос: — покажи йому... смішний! Та хто ж тобі, милий розбійничку, наважиться книжку показати!?

, Серпокрил бажає приспати недовір'я:

— Не хочете — не настоюю; просто: здавалося, що то йоґа.

— Голубчику! не настоюєте, і прекрасно! — ловить на слові Іона Іванович; — ви ліпше скажіть, що вас непокоїть;

в очах написано: „злий". Так, розбійничку, бачу, посварився з кимсь... та не відводь ти погляду на овечі лужки, дивися прямо в очі: Ну?

Серпокрилові робиться моторошно; він зустрічає зір з двома непорушними плямами голубуватого вогню; і знову відводить погляд.

— Бачу й так! — з досадою карбує слова Іона Іванович і сердито, ніби щось кинувши додолу, махає рукою.

— Що ж там видно: глечик меду?

Серпокрил оговтався після першого тривожного почуття і пробує обернути справу на жарт.

— А те видно, нещира душа, що твій останній глечик можуть розбити. Сам, мабуть, знаєш. Ну, так одно тобі скажу: та сама рука, на яку зло маєш, порятує тобі посудину. А! годі хто зна-чим журитися! Поговоримо, чоловічку, про новини, про старовини, про всякі всячини. І то треба згадати, що тучі біжать... біжать! Бережись, буйна голово, бо коршуни крячуть. Біда-біда! Ну, годі, розвеселімось! Вернеться Анастасія Андріївна, сядемо за стіл — погомонимо. А правда, дивно, що я говорю, як хуторський знахар?

Серпокрил подивився з-під лоба. Передчуття було недобре, коли слухав Іони Івановича, солідної людини, що не знати з яких причин трусить торохкавками. Хотілося спитати: „ви окультист, чи ні?" — але таке бажання пропало: „зарегочеться, а правди не скаже; хай йому біс! помовчу..."

В сінях скавучить пес; тихо тупотить хтось; скриплять двері, напевно, в кухню.

Іона Іванович потирає долоні.

— От і наша господиня, найдорожча наша, світ — Анастасія Андріївна, вернулася.

Ввіходить білява жінка середнього зросту; привітно всміхається. Її зуби, стрункі білі, як перлини, поблискують проти вікна. Очі глибокі та сірі. Високочола і білолиця, справляє враження сільської красуні, що сьогодні наділа городську сукню — синю, з дешевого сатину.

Стіл пересувають на середину кімнати і сідають „підобідувати". Анастасія Андріївна ставить тарілки з кислим молоком і посипає його цукром.

Серпокрил їсть помалу і поглядає на шухляду, куди бородатий сховав книжку. Хитрий Іона Іванович сміється під вуса; питає дружини:

— Що чувати-видати?

— Люди кажуть: скоро війна... газети пишуть про Гітлера, сердечного друга.

Регочеться Іона Іванович:

— Побратими! Чоломкаються, клянуться: — вічна дружба!.. тиснуть один одного до серця, спочатку делікатно, потім — як слід, і пішли тріщати ребра. Побачили б картину, якби його (показує на Серпокрила) звели з старим професором... що було б, га? — я питаю...

Серпокрил відхиляється від стола, поглядом проколює Лотосова.

— Чого ти, милий чоловічку, тривожишся? То я так собі — на здогад... Мабуть, випадково і влучив. Признайся!

Серпокрил відвертається. Щоб розвіяти неприємний настрій, Анастасія Андріївна повідомляє далі:

— Було аж два вбивства. Якогось юнака зарізано в городському парку, здається, з ревнощів; і доктора Криловського, — кажуть, ніби політика примішана.

— Криловського? Праведника?!. О, політики! Яку душу погубили!

Іоні Івановичу очі заволокло сльозами: от-от заридає.

— Ви думали, політика — тільки розмови та папери? — глузує Серпокрил.

— А ви думали, політика — тільки шибениці та спалені села, та німці, замість козаків?

— Звідки ви знаєте, що я думаю?

— Мені „Тюльпан" розказує, він розумніший, ніж політики, що пнуться на кін, і ніж волоцюги, що ждуть: при німцях наступить благодать... Чорта з два!

„Тюльпан", почувши згадку про свою скромну особу, дряпнувся в двері. Впустив Іона Іванович улюбленця і кинув йому хліба. Серпокрил вирвався з закляклости, вирішив „відрізати" приятелеві:

— Підождіть, після Европи і нас притиснуть шибеницями; тоді почнемо крутитись. Я готуюся до найгірших можливостей.

— Притиснуть, та не вас! Ви — прудкий; хто вас придержить?.. ви — як дзиґа; крутиться, крутиться; ниряє, виринає.

Серпокрил вірить. Так сприймають слова гадалок: дурна баба, а дивися, чисту правду скаже!

— Потім, — віщує Лотосов: — скажімо, бомбочки згори; тікає чоловічок до золотої зірочки, а потім зовсім темно, трудно й побачити, що; трудно!

Тривога бринить на серці в Серпокрила; він перебиває віщування:

— Окремі люди можуть „крутитись", а народ заженуть у загородку і знов обернуть у скот. Хто війну провадить, той її й годує, — шкуру здирає з населення, як з бика.

— Ваша правда! Муки хресні готуються. А встоїть народ! Ого-го! Народ — це сила; ніхто не зломить. Тисячу літ терпітиме пилку на серці, а скине: в могилу, всякого скине. Розумієш мене, чоловічку?

— Помиляєтесь! Народ звик, щоб на йому їздили. Як нікого нема на спині, сам просить стрічного: сідай! понесу!

— Мізантроп ти немилосердний, чоловічку! А Бог? Де його дім, скажи мені? Не знаєш? Так я скажу, де: в душі дім його.

— Іоно Івановичу, навіщо вертатись до містики, до віджитого?

— Велику неправду проголосили!

— Так мислять всі, що рухають проґрес.

— Ой, чи так?

— Запевняю вас.

— А, приміром, сатана існує?

— Нема. Припинім суперечку!

Серпокрил намірився спитати про книжку, сховану в шухляді. Коли він повернув голову, щоб глянути на шухляду, щось зашуміло від вікна, з-за його спини, різко повіяло прохолодою і, вчепившись, дзьобнуло в відтулину вуха. Серпокрил зірвався з стільця, мов нечистий зачепив його ключкою; відкинув появу обома руками, а вона вдарила крилами і пошуміла в вікно, голосно кричучи: кох-ко-ах-ках!

Господарі сидять — сміються. „Тюльпан", що доїв свою пайку і вештався біля канапи, недалеко від Серпокрила, і торкав чорну коробочку під нею, зразу ж заклопотався, бурхливо виявляючи інтерес до появи; навіть підбіг до вікна, щоб подивитися, куди вона полетіла; підкинув передні лапи на підвіконня, водить направо, наліво довгою головою, гавкає, щоправда, досить стримано: або для „так годиться", або для демонстрації: мовляв, він чесно виконує обов'язок домашнього сторожа і даром хліба не їсть.

— То наша „Маргаритка", курочка, — пояснює крізь сміх Анастасія Андріївна; а Іона Іванович очі витирає долонями: насмішила пригода.

— Звикла „Маргаритка" прилітати до Іони Івановича на плечі, випрошувати крихотки, — додає господиня.

Отямився Серпокрил, сідає на свій стілець. Він лютує. Пришелепуваті люди, — думає собі, — з пришелепуватими

звичками, з собаками, з курми. Гляди, в них і змії десь тут водяться.

— Гадюк у нас нема! — категорично заявляє Іона Іванович.

Остаточно збентежений, Серпокрил блідніє.

— Хіба я питав про гадюки?

— Ні, я просто так кажу, щоб заспокоїти.

Господиня протестує.

— Перестань, Іоно Івановичу, жартувати! Я ось вам новину розповім. Ворожка сказала, що скоро — війна.

Серпокрил слухає і почуває, що йому негаразд. Погано йому; холодні іскорки розсипаються по шкірі. По всьому тілу щось ворушиться. Особливо виразно дається взнаки присутність сторонніх істоток під пахвою, на попереці, за шиєю і коло щиколодок. Він потер ногою об ногу, тоді щось укусило — там, де кінчається шкарпетка. Глянув Серпокрил, побачив на руках мурашки такого кольору, як борода в Іони Івановича. В очах — плівка з прозорого туману; ввижається, що лізуть мурашки з бороди господаря прямо додолу, звідки — на черевики; на штани, на випущену сорочку, на груди, на руки.

Серпокрил зривається, як підпалений, і обтрушується; долонями і рукавами змітає комашок додолу, але нічого не може вдіяти. Вони кусають за коміром та під пахвою. Кинувся він в сіни, як вистрелений. Навздогін донісся крик Іони Івановича:

— Та чудак ти он який! То ж муравлі з ящика . . . мабуть „Тюльпан" розворушив; ти справу мав, — я згоден! Зроблю! Вибігатимеш із хвіртки, наставляй руки наперед, бо зачепишся за поріжок . . .

Щодуху біжить Серпокрил по піщаній доріжці до хвіртки і пам'ятає про поріжок, а таки ж, проти своєї волі, зачіпається за нього черевиком і летить на брук. Рятує обличчя тільки тим, що простягає наперед руки — падає на них, як на пружини.

Обтрусившись від пилюки, розглядається, помічає жовтолицього типа біля рогу вулиці; „знов якась машкара", думає з страхом. Мерщій летить до річки. Хутко розбирається і — в воду. Холод освіжає голову; виходять з мозку випари від сорокградусної, що випив, завертаючи на „Річну" вулицю.

ІОНА ІВАНОВИЧ ЛОТОСОВ І МІКРОБ

Іона Іванович поклав на свою мальовничу шевелюру бурий картуз і вибрався з дому, в супроводі „Тюльпана", що, як пружина, заграв до яблуні, до воріт, до телеграфічного стовпа,

до бабусі коло паркану, до стільчика, на якому насіння на продаж сіріло в кривенькому решеті, нюхнув і повихрився вздовж тротуару. Стишився, як порівнявся з динясто-жовтою персоною; дістав від неї удар черевиком по ребрах. Замість того, щоб заскавучати і відскочити на черепахуватий брук, — без звуку кинувсь на плечі персоні, вхопив зубами за комір і хижо загарчав, дряпаючи пазурями піджак. Жовта персона впала тоді на землю, різнула вуличну тишу криком, ніби в горло стромляють ніж.

Відігнав Іона Іванович пса. Став „Тюльпан" осторонь, мов закам'янілий; незадоволено водить гострим носом. А жовтий суб'єкт вистогнує і спинається на нерівні ноги. Лютими словами вибухає до Лотосова:

— Ти мені, гад, відповіси за собаку! Я тобі покажу!

Іона Іванович командує тихо:

— „Тюльпан"!..

Великий „Тюльпан" гурчить, грізно наближається до жовтого типа.

— Держи собаку! Держи, щоб він здох! — скрикує кирпатий. Відскакує, мов його вдарила електрика з дротини.

Іона Іванович зупиняє пса. Промовляє до жовтого так:

— Ви зробили нерозумно: мирну тварину, що бігла мимо вас, ударили знічев'я. Собака був, як людина, а ви, пробачте на різкім слові, як собака. Покарані за недобрий вчинок. „Тюльпан", ходім!

Жовта кирпа весь час оглядається. Коли ж Іона Іванович зник за поворотом, вона обернула ніс: слідкує. На другій вулиці Лотосов помічає її. Посилає „Тюльпана". Пес бездоганно виконує доручення: кирпата жовтість курить назад, аж п'ятами торкає потилицю.

Пес вертається, а захекана Мармиза переходить на тихий такт. Скажена лайка московськими словами в жовтопикого становить такий затяжний процес, що встигнемо подати життєпис, принаймні в найтовщих рисах.

Родом він з дрібного до невідомости в історичних хроніках села Тамбовської губернії. Два ряди чорних дерев'яних хат, що стінами ворушаться від тарганячої сили, присутної в щілинах; дорога між хатами — через пагорок; болотяна низина в туманах, одноманітна, оздоблена похмурими ялинами та лірично-сухітними берізками, повна ніжної печалі і звірячої туги: от і весь пейзаж, серед якого пройшло дитинство Дмитра Макоробова. Вбогі селяни, від старих століть нещасні через загарбництво всіх своїх урядів, що виснажували податками на ім-

перію, — вбогі, в личаках, а великі християнським духом своїм, колупалися з „сошкою", давно покладеною цивілізованими державами в музей. Замість того, щоб побудувати для власного населення европейський стандарт життя, кожен московський уряд перся до сусідніх народів і руйнував їхній добробут: аби було однаково. Дмитро Макоробов — ледащо від народження; попасання коней лиш підсилило в ньому відразу до запопадливої праці. Він з почуттям зверхности скидав очима на чесних та добросердних селян, заклопотаних господарською скрутою і вічно прихилених до землі. Розмови з „парторгом", що, побувавши на Україні, вихваляв південні чари: ковбасу, сало, пироги, дівчат, овочеві сади навколо хат, річки з карасями, а про населення говорив: „прокляті хахли" і обіцяв для них „їжакові рукавиці" за неслухняність, — всі ці райдужні розмови пробуджували в душі Дмитра бажання попасти в розкішний рай. І він своє бажання здійснив: пішов на станцію, за півсотні кілометрів від села, сів на товаровий потяг і „зайцем" доволікся до Харкова, а звідти до Полтави. Роздивився Дмитро... справді, чудово, як порівняти з невпорядженими тамбовськими селами, — природа інша: в потоках жагучого світла вона розкрилася рясними деревами, прозорими срібними ріками, яскравими квітками біля хат. Люди загорілі, чепурні, поважні; з добродушною вдачею, без нахабности та зневаги до чужинця. Побував Дмитро на різних роботах і скоро-скоро відчув, що праця тут не легша, ніж дома, а навпаки, ще тяжча, бо природа тут щедра при одній умові: якщо люди добре попрацюють. Надокучило йому копати буряки, вантажити мішки з пшеницею, переносити ящики з яблуками на вокзалі, і невдовзі шукач південного раю знов сідає на потяг. Мандрує далі від осередкових земель — на південний схід. Чудесна українсько-козача область, волею „справедливого" московського уряду відрізана від України і приєднана до Росії, припала йому до серця. Він пустив коріння в ґрунт її. Жовта фізіономія Дмитрова могла б бути символом кирпатости взагалі. Підборіддя означилося нерівним виступом такої форми, як і вилиці, лише непримітнішим; властиво, вилиці складають виключну — нехай потворну, однак монументальну прикмету обличчя, на якому зовсім здрібна, мов горошинки, біліють кисілювато-роздражнені оченята: нахабні, хитрі, обрамовані безколірними віями. Брови трудно помітити, як і крихітний лобик під жмутами сіро-жовтої щетини, відлизаної на правий бік і прикритої козирком кепки.

З посади на кухні, при студентській їдальні, Дмитро „вилетів" після надзвичайної події. Група студентів піднесла іменинний подарунок завідувачеві, харчі в якого гриміли на всю область нестравністю і слідами чорного бруду. Подарунок поклали на тарілку і прикрили місцевою газетою: „Новая жізнь". Гукнули з кухні Дмитра, який дійшов неохайністю до того ступеня, що студентки, глянувши на його фізономію, втрачали здібність їсти. Звелено Дмитрові тримати тарілку і запрошено завідувача на урочистість. Один молодий філолог з барокковою кебетою в стилі виголосив промову на честь іменинника:

— Незрівняному майстрові, який вражає шлунки обідами, передаємо предмет, що цілком виражає почуття, викликані такою діяльністю.

Завідувач дякував і кланявся, і обіцяв так само працювати надалі. Офіціянтки стояли, приємно всміхались, плещучи долонями. І вмить студенти зникли — ніби протягом вибрало за двері. Одна цікава і нетерпляча офіціянтка, що стояла близько до тарілки, маніжно підняла тонкими пальчиками „Новую жізнь". На тарілці красувалась величезна дуля з глевтяка, обложена гнилою капустою. Ефект був, як пізніше признавались присутні, „потрясающий". Обійшлось без арештів: то було до колективізації і завершення основи безклясового суспільства.

Хоч Дмитро з тарілкою кричав, бажаючи догодити начальству: „підрив авторитету!" — його витурили з кухні.

Серед південного оточення, де „ов" легко відпадало, а перша-ліпша асоціяція за містом спричинялася до калічення прізвища, Дмитро дістав титул: „Митька-Мікроб".

Можливо, другою причиною до спотворення цілком пристойного прізвища в бактеріологічне була властивість Дмитра безперервно і невтомно, вдень і вночі встрявати в вуличні скандали і при тому — в скандали найгірші, найбрутальніші, найдикіші. Можна було подумати, що ця персона має невідомий психологам „комплекс скандального". Виникнення брутальних сцен Митька-Мікроб передчував; підкоряючись інстинктовому прагненню, кидав роботу, знайомих, виривався на вулицю і, попльовуючи з „цвірканням" крізь зуби, ішов туди, де повинна була розігратися драма непристойности. Тривожна атмосфера розкладу була для нього солодким середовищем: він оживав, проймався надхненням, викрикував політичні фрази, з яких дізнавалися про його безмежну відданість режимові. Від однієї присутности Митьки-Мікроба скандальна сцена нормально розвивалась до брутального завершення і обі-

цяла дати плід майбутнього; розцвітала в його присутності найяскравішим квітом: в якомусь незносимому брунатножовтому кольориті маразму.

Митька-Мікроб почав був вбиватися в адміністративні колодочки; здобув посаду завідувача ґалянтерійного лярька, але скоро виявилась різниця між прибутками і витратами, і його нагнали в шию. Тоді припрявся він до свого постійного покупця Деденістова, районного пропаґандиста. Деденістов вилетів з партії, бо „амури" з секретарками та машиністками вийшли з берегів. Мабуть, одночасні „виліти" зблизили обох. На запрошення Деденістова, кирпатий поселився в його квартирі, побіч кабінету, в колишній лазничці; виконував ролю „подай-прийми" при ледачому, як султан, експропаґандистові, людині з деякими „збереженнями": золотими годинниками, хрестиками, ланцюжками, кинджалами з срібною оздобою та іншими коштовними речами невідомого походження. Приятелі, потерпівши катастрофу службового корабля, перебули непогано жах тридцять третього року; в „Торгсіні" міняли дорогоцінні речі на продукти і частенько перехиляли пляшечку іскристого. Після нищівного голоду, однієї з „геніяльних" червоно-московських штук (на сімох мільйонах кістяків здійснилось „торжесво колгоспного устрою"), сусіди-приятелі тяжко розсварилися. Митька-Мікроб зледачів, як трутень, на зразок покровителя; сам екс-пропаґандист, незрівняно лежебокий, питався, піднявши руки: „як можна бути таким ледачим?!" Деденістов побив його раз, другий... Ледащо розсердилось, напоїло його „до зюзі" сорокаградусною, при тому сипнуло в стакан якогось порошечку. Коштовні речі, звичайно, „прикарманило". Екс-пропаґандист попав в анатомку і злочин Митьки-Мікроба виявився. Посадили птаха за ґрати, та ненадовго; як випустили, — видно було: били його за модернізованими методами і з огненним темпераментом: били так, що він чудесно засвоїв маніру ставати на перехрестях — повернувшись спиною до гурту, відкинувши ніжку і відкопиливши вухо, вловлювати найглибочезніші відтінки морально-політичного стану населення. Енерґія в Митьки-Мікроба збудилась невиданна; гонимий надприродною силою, дужою, як — та, що руйнує зірки, ударивши одну об одну, жовтопикий невпинно нишпорить по вулицях, засвічується роздражненими очима в скандалах. Одночасно шукає приємних чи корисних пригод особистого характеру.

Наскладавши досхочу багатоповерхових лайок, Мікроб волочиться тихою вулицею попід парканами з поземно зложених дощок, уквітчаних зверху іржавими дротяними колючками. За-

глядає крізь щілини і спиняється; в затишному дворику, наприкінці доріжки, посипаної піском і обсадженої бузковими кущами, господиня миє ґанкові сходи. Ставши в профіль до вуличного Мікроба, вона підтикала спідницю і нахилилась: вмочає ганчірку в відро з водою, водить по сходах — моторна, гарна! Бачить її жовтопикий і прикіпає переніссям до щілини, приклеюється долонями до дошки, переступає з черевика на черевик: от-от затанцює. Очі жевріють сірими вуглинками. Так приростає Митька-Мікроб до паркана, що перестає чути і бачити навколишній світ. А лихо наближається! До хвіртки, що на один крок від жовтопикого, підходить господар, — треба гадати, в місті полагоджував справи, відомі тільки йому та його дбайливій дружині. Глянув з підозрою на Мікроба, помислив: „чи питати, чого танцюристові тут треба? ні, хай він сказиться!" — і господар прочинив хвіртку. Побачивши дружину коло ґанку, здогадався, чого жовтопикому треба. Вернувся — з усієї сили вдарив його по потилиці. В естетично настроєній психіці жовтопикого щось дзенькнуло; в зіницях проскочила блискавка і в носі хряснуло — як ошашарений кіт, відскочив Мікроб і застогнав. Хвіртка зачинилася без скрипіння. Хотів Мікроб ступити в двір, побачити спричинника свого нещастя, але побоявся гіршої пригоди. Прикладаючи руки до носа, похитуючись від болю, охаючи, клянучи людську жорстокість, Мікроб похилив від поганого місця. Цукрові ноги зробилися в його уяві страшними. На далекій відстані, коли біль трохи пройшов, Мікроб запалився помстою. Оглянувся, щоб запам'ятати дім і двір. Намалював собі солодку картину відплати, як, наприклад, він підпалить дім, а господаря, що вдарив, застукає в кутку і всадить ніж під ребра; а далі ... Мікроб бачить на траві, під яблунями, освітленими пожежею, таку несамовиту сцену, що вискалюється від вуха до вуха недогнилками чорних зубів.

СЕРПОКРИЛ ВІДПОЧИВАЄ

Серпокрил одягається, освіжений; з найяснішою життєрадісністю споглядає краєвид: каламутну воду, що, прудкіша за вершника, вирує — окреслюється пругами; журні вербички та рябі корови на тім боці; голубі димки над огнищами пастухів. Прилітають червоні метелики на цей бік: спочивати на ромашках. Білий пароплав — кусник „пирожного" в цукровому пилку, на темному блюдці — покидає пристань, сунеться мимо Серпокрила, розбурхавши воду колесами, і молода жінка подає

хусточкою прощальний знак. Серпокрил підносить долоню: потріпує нею... довго дивиться на пароплав за вигинами берега; і мріє про подорож до лиману і далі, до моря. Пливти б на височезній озії, сніжно-білій, слухати ритмічного гуркоту, милуватися на прозоросмарагдові хвилі, лискучі від сонця, поглядом провожати птиці. Віддалятися від берега, на якому істота людська віддана сваволі; від берега, на якому тільки втікши від залізних очей, здобудеш хвилинну радість, а потім знов опинишся в павутині червоній і павутині сірій, бо страх та нудьга окрили кожен день.

Пробуджується в грудях Серпокрила порив до мандрівок... якби можна, негайно подався б у далечінь. Так манить закордоння! Париж, про який читав: з ґотичним собором, голубами, гаями, букіністичними лавками біля річки. Мандрувати разом з жінкою, що він її тайно любить — соромиться сказати світові про свій полон. Одно ім'я її запалює душу. Ходити з нею, коханою по надбережжях, слухати, як колихають височину — дзвони собору, стежити птахів над парусними човнами. Ах, якою злою силою замкнуто світ на замок! Тільки дрібна, як зернина, що пускає ключечку з землі, ворушиться надія в грудях Серпокрила: хай війна перекинеться з Европи на цей бік, можна буде, при належній спритності, вискочити за кордон. З'явиться одна-однісінька секунда, коли крізь огонь пощастить пройти. Боятись нічого; в гарячіших становищах був, вибирався чистий, як лебідь з озера.

Серпокрил маршує від берега, відроджений морозно-шоколядною річкою.

На поетично-тихій вуличці Серпокрил спостерігає сценку: два вантажники, з навішеними через плечі бичівками, оперлись плечима об паркан і розпивають півлітра. Замість чарок вживають великі стрючки червоного перцю, надкушені на кінцях. Навіть цокаються імпровізованими келехами, а доївши горілку, закушують ними — розгладжують вуса і йдуть своєю дорогою гігантів.

Сцена страшенно збурила почування Серпокрила; він повторив основні деталі її в сусідній „закусочній". Як вийшов на вулицю, несамовито захотілося спати!.. очі липкі, наче від глею, зірваного з вишневої кори і покладеного на повіках. Не сила встояти — треба зразу десь розташуватись. Лягти на травиці під парканом було б безумство: побачать студенти, поставлять питання на зборах і — пропала посада. Змобілізувавши рештки волі, Серпокрил повернув до воріт, над якими рейки тримали жовтогарячу вивіску. Серпокрил прочитав першу по-

ловину напису: „Самодіяльна“... і махнув рукою, знав, що в нашій країні „самодіяльна“ кожна річ. Якби прочитав другу половину, проминув би недобрі ворота.

На споришевому дворі націлився Серпокрил по стежці, викладеній цеглою, — до ґанку, там сиділа бабуся в чорному, щось шила з чорної матерії.

— Чи можу я тут дещо купити?.. мені потрібна, так би мовити, річ, яка мені потрібна...

— Чого ж ви соромитесь? — прошамотіла бабуся, — кожному чоловікові, що вмирати надумав, потрібна річ: треба купити.

— Яка річ? — перепитав Серпокрил.

— Та сама річ і потрібна — труна, я кажу. Кращої, ніж робить мій чоловік, ви ні в одній артілі в цілому городі не знайдете.

Серпокрил підготував собі причілок для відступу:

— От, от, от, — і я так думаю, тому й прийшов... оглянути.

— А ви що: недужі чи як? На вас лиця немає.

— Так, я маю — той... велику хворобу: рак, рак... тут, — показав Серпокрил на шлунок.

— То й роздумувати нічого! Вам яку, оббиту матерією чи фарбовану, дешевшу?

— Дешевшу і... і... просторнішу. Щоб виспатись.

— А правда: воно не жарт, як чоловік лягає на вічний сон, хай Бог милує, — треба просторішу.

Бабуся повела мову далі:

— Ходімте в сарайчик, я покажу декотрі — подивитесь, чи підійдуть.

Погляд Серпокрила спинився на довгій труні, що чорніла на возі, коло кущиків тутового дерева.

— Та, — мотнув головою.

— Та продана; приїхали з заготконтори забирати для діловодителя — числив, числив, бідний, заплутався в числах та так і помер. Погоничі, як приїхали по труну, то відпрягли коні, повели тут недалеко — ліс на ділянку тягати. Хату ставитимуть. Мертвий, він підожде, йому готовий куток, а живому десь треба тулитись. Така тіснота тепер, їй-Богу, по три сім'ї в хатині мордуються. Погоничі десь недалеко соснину ланцюгами зачіпають, — приробіток знайшли! Розглядайтесь, а мій старий надійде, то котра вам сподабається, таку саму й витеше. Він у правління пішов: там пиляють його, щоб удвічі робив, бо люди мруть, як перед Страшним Судом, а трун нема — хоч у лантухи зав'язуй та в святу землю клади.

Пішла бабуся, а босовитий і невстидний Серпокрил, ладний до штук, зліз на підводу; сопучи та покряхтуючи, вклався в труну і, насуваючи над собою віко, підклав трісочку, щоб повітря проходило. Одна картина йому майорнула в пам'яті: — як разом з Іваном Івановичем хоронили співробітника воєнної катедри, пляшаного приятеля свого. Чудесний був чоловік — веселої вдачі, товариський, чарку любив, більше, ніж самого себе. Поклали в яму і, після промов, загорнули землею, серед кущиків кладовищенської околиці. В могилу встромили кусок дерева, — хрести ж при соціялізмі заборонені. Іван Іванович, хитаючись на всі сторони, виголосив поминальне слово: „Нас лаяли, бо ми випивали. А де ті, що нас лаяли? Їх немає з нами, дорогий товаришу, їх немає, а ми, які випивали з тобою — тут; ми тут, і якби крім нас нікого більше не було, то ми б самі виконали весь обов'язок: взяли б труну на спини, притягли до могили і прикидали землею. Вип'ємо так, мов би й ти, дорогий товаришу, цокаєшся з нами!" Іван Іванович спорожнив чарку і передав горілку далі.

Згадавши про чарку, Серпокрил заснув. Спершу привиджувалося невідомо що — ні запам'ятати, ні переказати. Після цього — робота коло машини.

Хтось проворний подає снопи в барабан, розгортаючи їх молодецьким жестом направо і наліво. Барабан забирає колосся: після рівного гудіння на порожньому ході, понижує звук — переходить на рев та шелест. Сниться Серпокрилові, що він — колосок; і людина він і колосок. Навколо бачить: он „привод", погонич стоїть на площинці, повертається і довжелезним батогом підохочує чотири пари коней, що тупотять по кругу. Запилені дядьки носять солому на штилях, по драбині, і викладають стіжок. Інші відносять мішки з зерном до комори. Тітки відгрібають полову; пораються коло віялки. Коли попав Серпокрил у барабан, почало бити і трясти, страшенно трясти... напружується, нещасний, щоб крикнути: „спиніть машину, пропадаю! О, рятуйте!" — хочеться крикнути, воно ж продовжує трясти, і мови в устах немає. Від нервового перенапруження Серпокрил прокинувся. Простягнуті руки наштовхнулися на дошку з ароматом соснової смоли і фарби. Дихати тяжко. Диким ударом Серпокрил скидає дошку, і зривається на ноги. Скоріш інстинктово, ніж свідомо, рятується від падіння на полудрабки — тим, що зіскакує на брук. Кінна підвода котиться далі. Навколо, як завжди в нас, — стрічні, що провожають покійника: цілий гурт і при ньому — жовтопикий.

— Громадяни! — виголошує Митька-Мікроб, крутнувши „цибульку" в чуприні літучого хлоп'яти, що шарудить попід ліктями: — відійшов чоловік; по ящику видно, був з робітничої кляси: велетень праці... Держава турбується про нас!

Віко труни відлетіло набік і Серпокрил зірвавсь на рівні, помахавши руками. Тоді Митька виявив пильність:

— Товариші! — виснув він, — шкідництво!.. Загнано в гроб громадянина!

Декотрі, страху ради чи заведеного порядку, підтакнули ораторові і кинулись на розправу, яка, на диво, згідно з недослідженою психологією збориська, обернулася проти Серпокрила, замість ударити по загорілих білявобородих „шкідниках" біля коней.

Сипнули до Серпокрила; він, дякуючи довголітнім вправам, „відірвався" від переслідувачів. Міг би легко вихопитися, так, видно, доля судила перейти легенький іспит. Маляр неуявно високого зросту і худорлявости, перервав одноманітну роботу — вимазувати сірою фарбою паркан, і також завзято погупав по п'ятах Серпокрилові.

Втекти від маляра неможливо. Зовсім близько за плечима — сопіння і гарячий віддих. Серпокрил кидається назад і сідає. Переслідувач перечіпається через його плечі, — з шумом зрубаного дерева рушиться на брук. Тоді Серпокрил наче пружина, що при необережному ремонті вискочила з старовинного дзиґаря, перелітає через паркан — в кріслатий сад. Звідти перестрибує в сусідній дворик, наповнений квітами. Зриває троянду, нюхає з виглядом мрійника, для якого житейська суєта перестала існувати. Проходить садовою доріжкою, відхиляючи квітчасті лаштунки; наближається до веранди, до голубих віконниць... він — перед квартирою Маргарити Крат!

НЕЗРЯЧА ДОЛЯ МАРГАРИТИ КРАТ

Жінка, до якої серцем горів Серпокрил, була учителькою російської мови і літератури в середній школі (українська культура під великим страхом заборонена в області з українським населенням). Вираз volens nolens, оживлений парадоксами життя, прекрасно віддає стимули до русифікації, передплати на позику й тисячі інших явищ, коли люди думають по-одному, а роблять по-другому. Наприклад, висувають кандидатом на голову районової ради товариша Красненького; треба подавати голоси, очевидно, згідно з поглядом на виставлену кандидатуру

і своїм переконанням: це — „volens". Якби було тільки воно, Красненький провалився б під час голосування, хоч за нього розпинаються прокурор Кошкодамов і начальник міліції Полублохов. Однак volens яскраво переходить в „nolens", бо досить грізному голові зборів Подснєжнікову, коло якого крутяться два швидкоокі суб'єкти з записними книжками, підкинути головою і холодним, як Сибір, голосом перепитати недвижиму публіку: — хто „за", я питаю? — як відразу ж чагарник рук виростає в залі. Маємо „nolens". Аналогічна картина з усім чисто: від позики до „диктатури пролетаріяту" і „короткого курсу" включно. Викладання російської мови від українських вчителів — українським дітям, на українських землях, в той час, як рідна мова заборонена під великим страхом, так само становить кольоритний зразок переходу „volens" в „nolens" в соціялістичному Едемі.

Коротко кажучи, Маргарита Крат тільки пізно ввечорі потайки читала драматичні поеми Лесі Українки і Псальми в перекладі Куліша.

Зовнішністю — княгиня: високий зріст і повнота білявих красунь з тонким станом і хвилюючими обрисами, про що говорять шляхетні станси старого часу; яснoблакитні очі, м'якість погляду і свіжий блиск його, прикметний для осіб з нервовим здоров'ям, а крім того, уміння ґраціозно носити сукню сріблисто-зеленого кольору: ось що доповнювало чари Маргарити Крат, небезпечної орхідеї в ґірлянді городського жіноцтва. Яка небезпека таїлася в очах Маргарити Крат, можна судити з драми, що розігралася навколо них, хоч, звичайно, діяли тут і важливі пружини політичного характеру.

Один час першим секретарем крайового комітету партії був чорнявий красень, енерґійний і розумний Маринчук, людина з утопійними плянами і шаленою волею в здійсненні їх. Маринчук організував цілий „похід" культурних сил міста — в станиці, щоб навчити читати і писати всіх неписьменних і зв'язати хліборобські маси з культурними здобутками двадцятого століття. Тисячі вчителів, аґрономів, інженерів, професорів, музик, малярів рушили в станиці читати лекції і провадити бесіди в клюбах. Грандіозний плян здійснювався при всякій погоді: в спеку, дощ, мороз, хуртовину.

Дядьки довідувалися, що в клюбі — доповідь, і говорили:

— А чого ж? Воно інтересно, так ми безперемінно прийдемо; упораємось коло худоби і прийдемо.

Годин через дві після призначеного часу дядьки починали сходитися. Смалили цигарки, побудовані з матеріялу крайової

газети, а як його бракувало, то з місцевої, значно гіршого ґатунку; в папірець закручувалась доза такого страшного самосаду, що незвична людина інстинктово мацала в повітрі, шукаючи порятунку. Дядьки гомоніли коло сцени, в кутках залі, в коридорі, на ґанку, в дворі, спльовували, акуратно розтирали чобітьми і ворушили ціпками. Словом, через годину після того, як вони починали серйозно сходитися, можна було відкривати збори. Приїжджий лектор читав, приміром, реферат про найновіші способи копати колодязі. Тишина, як у сосновому лісі в безвітряний день.

Розходячись по дворах, дядьки знову смалили самосад і резюмували:

— Воно то так, ми розуміємо: путящі колодязі були б потрібні, тільки ж одне — те, що ти його копаєш, а не знаєш, чи будеш воду пити. Вишлють тебе, раба Божого, кудись у Сибір, а в твій новий колодязь будуть курські переселенці дохлих собак накидати. А ще й те: чим ти його копатимеш? Нігтем чи що? Тепер же й доброї лопати нема.

Був і такий випадок: читав лектор доповідь про Шекспіра. Ну, дядьки уважно вислухали, подякували, як годиться; закурили і пішли додому. Один і говорить по дорозі:

— Хороший, видать, був чоловік: Шекспір. Переводяться такі — тепер сама сволота в начальство пішла. В кооперації появиться керосин, так вони, сукини сини, задніми дверима весь чисто додому винесуть; а ти прийдеш — кажуть: „нема! через три місяці буде". Світи очима, як кіт на припічку.

Станиця просвіщалася; Маринчук і вдень, і вночі стежив за реалізацією пляну, мавши також мільйон інших обов'язків, і встигав навіть оглядати деревонасадження на вулиці, де жила Маргарита Крат. Що виходило з того, невідомо; плескотухи-всезнаєчки твердили: Маргарита — мармур, і зальоти Маринчука даремні. Всепобідна маніра начальницького залицяння: козиряти автомашиною, на взірець того, як чудесний індик чиркає крилом об шпориш, пробігаючи мимо пірнатої молодички, — скоро урвалася через сварку між Маринчуком і його суперником, начальником однієї невтомної установи, всевладним товаришем Катавашкіном, геркулесовою фігурою з гарним, але розпухлим лицем і чорними, як надгробок, очима.

Дозвільні переказували, що сварка зчинилась на амурному ґрунті і що винні в усьому незрівняні красощі Маргарити Крат.

Напочатку гору брав Маринчук; він домігся виключення Катавашкіна з партії, і всевладний змушений був просити про

зм'ягшення конфлікту. Своєю лінією вернувши собі партквиток, він зібрав відповідну кількість рідини, щоб „накапати" на суперника і відповідну кількість собак, щоб навішати на нього, себто перейшов у наступ. Мав такий успіх, що Маринчук опинився в особливій тюрмі в дворі недріманної установи. Як потім оповідали в раптово змінених обставинах, Маринчук скінчив життя в кімнаті з похиленою долівкою, край якої вікривалася відтулина циклопічної м'ясорізки для людей, засуджених на смерть. Рухаючись за допомогою сильного мотора, — оповідали люди, що ходили оглядати тюрму в напівзруйнованому будинку, — м'ясорізка приймала жертви на свої ножі, які з жахливою швидкістю оберталися і шматували живі тіла разом з кістками. Посічена маса день і ніч посувалася по трубах у каналізацію, а звідти в річку. Машина діяла без перерви. Сунучись до її отвору, Маринчук простягав руки, дряпав чоботи суперникові, прохаючи помилування. Але Катавашкін був безжалісний: він штовхнув його закаблуком у голову, і переможений зник у відтулині людорізки.

Доля покарала Катавашкіна. Після страхітливої розправи над греками-колоністами, давніми мешканцями пригірських рівнин, повстало замішання. Катавашкін розділяв родини, виганяв греків, у чім вони були схоплені, набивав ними вагони і — в Сибір. „Розпатронив" Катавашкін безневинних греків, людей безкінечно симпатичних і роботящих. За кордоном піднялись протести; скандал та й годі. Хоч Катавашкін учинив погром згідно з наказом з найвищої гори, однак його одного зробили козлом відпущення і розстріляли, не зважаючи на заслуги в громадянській війні, відзначені орденами.

Чи цілком залежала ворожнеча між Маринчуком і Катавашкіним від краси Маргарити Крат, чи тільки частково (імовірно, що тільки десятим ступенем), ця проблема має побічний інтерес. Однак, безперечно: два велетні урядових сил, таких всемогутніх, що за ними не видно вже було ні сонця, ні Бога в небі, зчепилися на смерть, розсварені почасти також і в конкуренції перед очима красуні.

Сама ж Маргарита не подавала приводу і тим паче не заохочувала претендентів на її серце. Навпаки, вона досить іронічно ставилася до обох. А вони були певні свого непереможного впливу і, — що говорити! — свого права в краю... Іронічну посмішку Маргарити сприймали, як особливо пікантку прикрасу палкого темпераменту. Посмішка при Катавашкіні була стриманіша, ніж при Маринчукові; легко зрозуміти — чому. Катавашкін мав репутацію, звичайно, далеку від голу-

биної. Говорили, що то він схопив славнозвісного козацького отамана, який аж до 1924 року бився в плавнях — болотяному побережжі з незчисленними острівцями різної величини, з вербичками, лозами і тьмою тьмущою комишу. Ні авіяція, ні артилерія, ні полки піхоти, — ніщо не могло подіяти на завзятого отамана, який завжди і всюди зв'являвся несподівано, мов сніг на голову. Звичайно, сила отамана була в тому, що значна частина місцевого населення підтримувала його: давала йому харч, притулок, повідомляла про всі події в місті і станицях. Отаман був невловимий; наводив страх на урядовців, на яких тримався новий режим. Смертельна небезпека стрічала в отаманових володіннях кожного, хто заходив непрошений. Скрізь у травах та комишах снувалися мотузки, прив'язані до прихованих рушниць: зачепиться нога за мотузок і гримить сиґнальний постріл. Помітити ж пристрої в буйній рослинності, що піднімається понад зріст людини, було неможливо. Катавашкіну вдалося підкупити декількох осіб з найближчого оточення отамана. Одні з них прострелили отаманові обидві руки — в момент, коли другі привели Катавашкіна з озброєним загоном до самого куреня. Схопили отамана, з тріюмфом повезли по станицях і в скорому часі розстріляли.

Зрозуміло, що посміхатися в присутності такого можновладця, як Катавашкін, було нелегко. Ходили страшні перекази про його діяльність під час громадянської війни. Тоді, в багатьох боях, потерпіли остаточну поразку генерали, старі прибічники „неділимої". Було б дивно, якби вони перемогли. Якщо є в космосі хоч крапля справедливости, така мала, як росинка на гострій траві, то й тоді старі генерали „неділимої" повинні були дістати пекельну кару. Довго „подвизався", наприклад, єдинонеділимець на прізвище Паща. Одна з улюблених „штук" його полягала в тому, що він вистрілював масу населення і складав трупи в штабелі, схожі на кубічні сажні дров. Над дорогою стояли моторошним рядом рівні гори людського м'яса, а генерал гнав і гнав по калюжах крови, що стікала від них, — і вдень гнав і ввечорі, при смолоскипах, — масу мирного населення: нехай, мовляв, дивиться і страхається; нехай знає, що генерали „неділимої" не люблять жартувати. Про цю несвітську жорстокість довелося взнати від простих людей, що й досі оповідають про неї з почуттям непогасимого гніву. Оповідають і про інших винахідників жаху; наприклад, генерал Конякін вішав селян босих і без сорочок — на всіх шовковицях українського міста: аж рясніло воно синім трупом, а він красувався по вулицях на білому коні. Так затверджувалась на ук-

раїнських землях ідея великої російської імперії. Методи білих генералів мали тільки один реальний успіх: їх перейняли червоні воєначальники „єдиної і неділимої'', закроєної на інший лад, і розвинули далі. Попливли в усіх річках, попід кригою, тіла українських самостійників, а також і білих генералів, офіцерів, їхніх жінок, дітей, батьків, родичів і знайомих. Кров породила кров; жорстокість породила жорстокість. Біднота з населення, доведена білоґенеральським сатанинським звірством до несамовитого відчаю і разом з тим до смертельної рішучости, кинулася на сторону большевиків, що обіцяли соціяльну справедливість (земля і воля!) і, ніби сп'янівши від вигляду крови, почала мститися. Совітчина перемогла, дякуючи політиці єдинонеділимців, надхненних бажанням зберегти привілеї та багатства в тюрмі народів, і дякучи їхній вовчій лютості.

Катавашкін брав участь у подіях за бойовим фронтом і, надивившись на маси трупів, залишених білими генералами, міцно засвоїв наочні приклади і вдосконалив мистецтво жорстокости, згідно з своєю натурою, до тієї міри, що про нього ходили леґенди, характерніші для пекла, ніж для земної юдолі. В ореолі кошмарної слави з'явився він на посаді начальника енерґійної установи. І протистанув Маринчукові в сфері політичних справ, так само, як, між іншим, і в сфері справ особистих. Його суперник мав іншу славу: героя праці; на будівництві водяного шляху, — цілої системи каналів, прокопуваних у болоті руками сотень тисяч мучеників, переважно українського походження, — Маринчук прославився, як організатор, як переможець у боротьбі з природними силами. Про людські сили яка ж мова?.. Вони в нас так дешево ціняться! Значна частина їх сконала, працюючи лопатами, по пояс у мерзлій болотяній воді.

Зрозуміло, що усмішка Маргарити Крат була в присутності Маринчука більш природною, ніж в присутності грізного Катавашкіна, перед яким і трава тремтіла.

Тепер, після великої драми з двома могутніми характерами, городська опінія оточила постать Маргарити Крат атмосферою співчуття і жалю, і навіть якоїсь особливої пошани, бо ж ця жінка не побоялась обох велетнів і не заплатила страхові данини своєю красою. Сміливість Маргарити викликала подив і уклінну повагу; однак було в ставленні до красуні щось від жаху перед долею. Сам факт суперництва з-за неї двох гігантних тиранів і кривавого, моторошного загину обох, (казали, що й Катавашкіна перед розстрілом страшенно мордували), залишив по собі незабутній слід у пам'яті населення. Незримий

круг, в якому діяли немилосердні потужності долі, оточував красуню.

Вона виступала в смутному світлі, дякуючи чуткам про загибіль її чоловіка, одного з героїв громадянської війни.

Двадцятилітній офіцер, нащадок багатої шляхетської родини, зрікається свого оточення і вступає в Червону Армію. Стратегічний талант і спокійна хоробрість — ось прикмети, що підносять молодого офіцера на ступінь командира кавалерійської дивізії. З грудьми, прикрашеними орденами і медалями, командир опиняється в 1930 році в провінціяльному місті на Україні. Тепер його знижено на службі: він командир піхотного полку, розташованого в підгородніх касарнях. Вільні від служби години він віддає на викладання т. зв. фізичної культури (гімнастики і спорту) в середній школі. Його нововведення — ритмічна гімнастика, розроблена за власною системою і виконувана під музику. В школі й познайомилася з ним Маргарита, вісімнадцятилітня піяністка. Вона закохалася; вийшла за нього заміж і була щаслива, як тільки могла бути щаслива жінка в шлюбі. Її найкращі спогади з того часу — спогади про сердечні розмови, мандрівки, купання... От вони вдвох відпочивають на соняшному березі, під вербами; дрімають; проміння просвічується крізь заплющені повіки; хлюпає вода на коріння дерев, присилає свіжість. Розігрівшись на сонці, подружжя летить у річку, на плеса, вкриті срібними коронами водяних лілій. Коли Маргарита стомлюється, муж підтримує її. Він сильний; у нього фігура молодого античного бога; і завжди він ніби сміється: в нього примружені темні очі і завжди усміхнений широкий рот. Завжди поблискують зуби, що мають бездоганну форму і білість. Добродушний. Товариський. Милий. Він любив лещатарський спорт. Зібравши гурт командирів і бійців свого полку, він мандрував з ними по рівнинах, яругах, горах, байраках і виробляв нежданні „номери", плигав з такої крутизни, що всі сціплювали собі щелепи, боячись катастрофи. А він — нічого... поблискує зубами, мружить очі. І всі його любили, особливо бійці, бо в відношенні до них була в нього, крім бойової чіткости та спокійного розсуду в службові часи, також і тепла товариськість і братерськість.

Юрія Крата заарештували за зв'язки з якоюсь опозиційною групою, хоч Маргарита знала, що то — вигадка. Півтора місяці вона носила йому передачу. А потім їй сказали, щоб більше не приходила, бо, мовляв, її чоловіка вислано на довгий час без права листування. По місту негайно пройшла чутка про розстріл Юрія. Трохи пізніше приятелі Юрія, що ховали від

Маргарити сумну звістку, призналися: вони точно взнали — Юрій розстріляний. Маргарита негайно виїхала в Полтаву, до родичів. Декілька років жила під своїм дівочим прізвищем, скінчила Інститут Народньої Освіти і переїхала в південний край. Працювала в школі з найбільшою сумлінністю, любила дітей, жила самотно, загадково посміхалася і, здається, була примирена з долею.

По скінченні драми, в якій брали участь Маринчук і Каташкін, вона й зовсім „замкнулася в собі". Вона була ніби тим діямантом, який приносить нещастя: хто домагався її любови, придбавав суперника і вдвох з ним ішов дорогою страдання і загибелі. Доля мстилася за покривджену жінку — на тих, що розпалені пристрастю, хотіли заступити неповинно вбитого. І судилося Серпокрилові та Іванові Івановичу стати з-за Маргарити Крат затятими ворогами.

ВИПАДОК І КОРЧІ ЄЄЄХОВА

Ніхто не вивчив природи випадку, хоч у ньому, здається, найкраще виступає свобода вибору, прикметна для стихії життя. Не можна передбачити повної картини бодай найближчого майбутнього, навіть пізнавши всі закономірності до останнього ґвинтика, якщо природа випадку і напрямки, в яких він діє, зостануться невідомими. Можливо, доля найбільше любить випадок, за допомогою якого встановлює співвідношення щастя і нещастя, відповідно до нашої вдачі, і то було б страшне лихо, якби його не було в житті: біографія людства уподібнилася б до біографії коня, що ходить, запряжений в сірий віз щоденности і підстьобуваний батогом із залізної руки закону. Випадок творить красу життя і його потворність, багатство його і вбогість, розраду і нудоту. Коли б не він, то не було б навіть жодного анекдоту, який веселить компанію за буйною пляшкою. Не було б ні трагедії ні комедії, ні мистецтва взагалі, а була б космічна бухгальтерія з нудним дебетом і кредитом явищ. Так само не було б ні радости, ні горя, ні навіть свободи, що становить вінець життя, а був би рай для вчених волів, що ремиґають, споживши відомості про всі прийдешні події. І ось що цікаво: всі поняття про важливі категорії життя знайшли собі алегоричне втілення в чудесних образах мистецтва, — тільки випадок залишився в тіні, бо він найскромніший на світі. Він не хоче, щоб зафіксували його обличчя і зробили його портрет. Від сотворіння всесвіту

козакує він по полю життя і скрізь і в усьому впроваджує зміни: від погоди і аж до кохання включно. Вічно молодий, вічно діяльний, витає навколо нас, творить що завгодно, і ніякі передбачення не можуть його торкнутися. Випадок — улюблений посланець Творця, призначений розбивати людську гординю. Недарма ж появляється він у своїй могутності тоді, коли людина, опанована найвеличнішими самолюбними намірами, з певністю заходжується здійснювати їх і говорить у серці своєму: „Ну, все буде так, як я розчислив і як бажаю! Ще один крок, і я пан над світом". Саме тоді невловимий випадок приходить і висмикує ґрунт із-під ніг гордовитого і той летить шкереберть у прірву. Так само в коханні, кому доля призначила успіх і радість, то хай тікає від них, мов би від прокажених, а таки мусить їх зазнати: не встережеться чудесного випадку!.. Кому ж вона їх не судила, — хай рветься до них з усіх сил, а схопить облизня і, яко „пес смердящий" від двірця, відійде від золотої зірки, огинаючись під бичем випадку. І в таємницях — так само: людина, що ховає секрети від неба і людей, переконується зрештою, що намагання марні: випадок сильніший... одного дня, зовсім несподівано, випливають таємниці під соняшним промінням.

От, наприклад, Серпокрил і Бісмурчак; обидва старанно приховували свою любов до Маргарити Крат, і загадка обох була остаточно розкрита в один момент. Щоправда, інтуїція таких городських пліткарок, як Молоточкіна, давно достукувалася до суті.

Коли Серпокрил проходив по доріжці між квітучими кущами, він зауважив, що місцевість йому знайома, а тепер, опинившись коло відкритого вікна і почувши жіночий голос, дзвінкий альтовими нотами, став, ніби один з парканних стовпів, від яких рейки під час соціялістичної перебудови вкрадено разом з дошками на паливо.

— Не хочу ні думати, ні говорити про шлюб! А крім того, ви жонатий чоловік.

— Сьогодні жонатий, а завтра — ні... Що значить „жонатий"? Хіба радянський шлюб тюрма? Якщо чоловік і жінка остогидли одне одному, потрібна рішучість, щоб розвестися. Без любови сімейний побут, як наприклад, мій побут, — пекло. Я вам точно кажу: через день я вільний. „Жонатий чоловік", що через день виходить з пекла, благає вас подумати і рішитися.

Настає коротенька павза, після якої Іван Іванович посилює голос:

— Від того дня, як я вас побачив, життя передо мною змінилось. Я без перерви думаю про вас, особливо, коли розбираю на засіданнях справи громадського характеру... я малюю перед собою ваш портрет і почуваю — я вільний чоловік. Прошу повірити слову громадського робітника з твердим характером і відповідальним становищем: в перші ж роки я зроблю чудо, і ви ніколи не пожалієте, що вийшли за мене заміж.

Серпокрил аж примерз долонями до цегли в стіні, прислухаючись до кожного слова. „Так і він сюди! До Маргарити!.. Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею". Думаючи так, Серпокрил, ясна річ, гадав, що він сам —кінь, а кривий — Іван Іванович —рак. Тим часом жіночий голос іронізував:

— Чудо в наступні роки... ви самовпевнені.

— Я самовпевнений, бо твердо знаю, що життя в основному залишиться без змін і що людина з досвідом має великі шанси. На Заході тепер війна; капіталістичні держави знесиляться в гризні, а ми будемо диктувати закони гнилому буржуазному світові. Активні громадяни нашої країни можуть бути самовпевненими щодо свого майбутнього. Чи ясно я висловив свою думку?

— Аж надто ясно. Що ж; вам видніше: ви активний громадянин. А я звичайна собі вчителька. Я пережила стільки перемін, що стала обережна в думках про майбутнє.

Знову чути хрипкий бас Івана Івановича; прислухається Серпокрил і не помічає, що за ним стежать: крізь жалюзі сусіднього вікна прошивають його налиті густою чорнотою широкі й трохи косі очі. Дивиться гуморист Фока Семенович Єєєхов, колишній „квартальний надзиратель", себто важна особа в провінційному місті царської імперії, а тепер так само, важна, приблизно в попередній квартально-квартирній ролі. За останні місяці Фока Семенович змушений був скоротити обходи в своїй ділянці, бо зимою побило його лихо. Дружина, зубна лікарка, вишколила його до такого ступеня, що кращого помічника в господарстві годі й бажати. Одного трагічного ранку він виносив таз з водою на двір і — проклята ожеледь! — підсковзнувся, та так нещасливо вдарився об землю, що поламав ребро. Професійний і незмінний при двох імперіях „квартальний надзиратель" скоротив обходи і проводив сидячі години в товаристві мовчазного і такого байдужного чоловіка,

що якби від новознайденої міни геніяльних безумців планета розсипалася в космічний дріб'язок, а збереглася б тільки одна канапа, на якій сидить сам чоловічок, — то він підвів би голову і спитав, ні до кого не звертаючись: — „уже?" — і знову втопив би очі в газету за грудень попереднього року. Звуть його: товариш Єкимлокець; він наполовину козачого і наполовину кавказького походження. Смоляво-чорнявий, з маленькими вусами, ніби знаком рівности, поставленим вертикально. Єкимлокець сидить на канапі і ворушить газету. Зрідка бавиться з кольосальним сибірським котом, білошерстим, як газета, якби зчистити з неї друковані акафісти до сонця всіх республік і автономних областей. Кіт, перебуваючи коло Єкимлокця, занедбував прямі обов'язки, і полохлива миша наважувалась виглядати з дірки під канапою, недалеко від кісточок, що їх затяг білошерстий під час обіду. Ледве виглянула миша, то мухи, які сиділи на кісточках, мов горобці на колодках, полетіли геть відтіля, покружилися по хаті й посідали на кактус із одвислими глянцюватими листками. Навідалися до Єкимлокця, він відмахнувся від них газетою; навідалися до Єєхова — відмахнувся пухкою від ситости долонею . . . спостереження над Серпокрилом так захоплювало його і так смішило, що від придушеного сміху аж корчився. Зареготатися не можна було: по-перше, рудий почує; по-друге, заболить ребро. Єєхов корчиться, ніби посаджений на палю. Необережно відмахнувшись від мухи, штовхнув жалюзі і тоді загриміло — так загриміло, що сам Єєхов відсахнувся волячим корпусом від свого вікна, а Серпокрил від свого. Відсахнувся Серпокрил і різко рухнувся за вугол. Побіг до мережчатої залізної хвіртки; беззвучно вийшов на вулицю і подався попід тополями, що тихо-тихо шелестять.

Випадок підпускає людину до розкриття таємниці, він і проганяє від голубого підвіконня. Але ненадовго: знову, підкоряючись несподіваному імпульсові, Серпокрил поривається назад, до Маргарити, боїться, що вона дасться на підмову Івана Івановича.

ДЖМІЛЬ У СВОЄМУ ГНІЗДІ

Списана сторінка нагадувала прозору тканину з фіялкових ниток, ретельно прослану на крейді. Наприкінці —слова:

„Здійснюються еґоїстичні думки, а ми стаємо іншими, і здійснення знедолює нас".

Антон Никандрович дмухнув на фіялкову мережку з чорнильних ниток, відпровадив її в колосальну теку і зав'язав шнурочки. Теку поклав на хаос рукописів, що зеленів, синів, білів, чорнів палітурками біля печі, на баґажному ящику з ялинних дощок, удвічі більшому, ніж хуторська скриня, обкута бляшаними пасками. Що було в тому ящику, Антон Никандрович знав колись докладно; а як він за кілька літ відзвичаївся пригадувати оремі речі, то лише уявлення про їхню загальну безкінечну цінність зберігалося в свідомості. На ящику, крім рукописів, підносилася купа пляномірно складених коробок з-під сиґар, папірос, цукерок, пілюль, таблеток, сірників і неґативів до фотоапарату, що, зроблений за власним пляном господаря, рудів у кутку, коло вікна, потужними дубовими рамами. Поруч нього — шафа, до такої щільности напхана закордонними виданнями останніх двох століть, що було б чудо, якби туди втиснулася хоч одна блощиця.

Скільки книжок у шафі, — стільки дрібниць на столі Антона Никандровича. Щоб перечислити їх, треба було б зужити цілий зошит. Там перебували, крім невиразних картонових, дерев'яних, скляних і залізних руїн, також і речі щоденного призначення: ґвинтики, пружини, стрижники, бляшаночки, защіпочки до сорочок, ножиці, складані ножики, ручки — звичайні і автоматичні, олівці, що ними можна озброїти полк журналістів; бльок-ноти, зошити, окуляри — з зеленими шкельцями, чорними, синіми і звичайними, безколірними; кнопки, котушки, цвяхи, пласкозубці, пензлі, трикутники, циркулі, старі монети, мундштуки і розклади потягів за останні п'ять років, хоч Антон Никандрович ні разу за цей час нікуди залізницею не мандрував. На одному краєчку височіла сотня сірникових коробочок, на яких, на синій стороні були пороблені нотатки червоним олівцем. Антон Никандрович моментально, без пригадування і роздуму, висмикував коробочку, прочитував і клав на старий пункт.

Найдивнішим феноменом було спання Антона Никандровича на власному залізному ліжку, що випнутими лезами і вістрями нагадувало машини для катування в підземеллі імператорської резиденції біля Дунаю. Заснути на такій кутні можна було тільки в самогіпнозі.

Від луток до одвірок, над головою Антона Никандровича, напинались дротини, на яких висіли біломатерчаті торбинки: в першому ряду з сіллю, перцем, корицею, кмином; а в другому з цукром, кавою, чаєм, цитринами. В хвилини, призначені

для трапези, торбинки пересувалися в напрямку від луток до одвірок і спинялися над столом, що стогнав під ваготою дрібниць.

На табуреті красувався примус: він, мідногрудий і залізнорукий, сіяв абсолютною чистотою. Коли Антон Никандрович давав йому напитися з пляшок, що блищали під табуретом, — він з огненним обуренням і рівним шумом штурмував чайник угорі, над своєю крицевокоронною головою, і від того кава закипала, ніби її гнали в шию.

Присадкувата тумбочка, праворуч від примуса, зберігала в собі харчові продукти; її накривав папір, білий, як вишневий цвіт.

Антон Никандрович клопотався в кімнаті, мов джміль у гнізді. Тим часом, світло після битви з вечірніми сутінками, почало бурштиново-рожеву гру, яка буває на струнах віольончелі.

Першою і дивною для вечора справою, що виконав Антон Никандрович, було — побритися: якоюсь сільсько-господарською машиною в мініатюрі зняти з щік рослинність, схожу на пухнату наморозь по корі.

Але дві причини суперечили такому порівненню; перша: — Антонові Никандровичу всього лише п'ятдесят вісім років, отже розквіт мужеського віку; друга причина: — в соняшній системі, що за вікном гукала до всіх пташиними фляжолетами, було літо в його медовому цвіті. Літо з молотком і різьбарськими інструментами, якими творило добрі речі на огородах: всякі там буряки, кормові і цукрові, моркву, огірки, гарбузи, схожі на валуни, помідори, дині, кавуни, повні чорненького насіння; — гомоніло і заливало кімнату повінню, спонукаючи Антона Никандровича мерщій рухатися і клопотатися, мов джміля над ґронуватими щільниками, під корінням самотного дерева.

Насотавши чорнила в чотири автоматичні ручки, він був приготований облягати твердиню, що завжди стояла перед зором і манила привидами свічок. Знав, що тільки бджолина систематичність і терпеливість муравля служать запорукою успіху. Думка була в повній працездатності — як завжди з надходом вечора, призвичаєна до щасливого здогаду, до повного освітлення теми і такого обробітку її і завершення праці, як у різьбаря, що, закінчивши скриньку з красного дерева, прибирає інструмент і підмітає коло варстату: більш нікому немає тут роботи, — річ, дякуючи знанню і вправності, завершена.

Бородатий дід був би на п'ять сантиметрів вищий, якби різко випростався і ввібрав у міжплеччя дві скибуваті лопатки. Коли рукави трохи відгорнуться, видно білу, мов слонова

кість, шкіру на дужих руках з блідоголубими гільчасто випнутими венами. Здеформований, ніби в колгоспного косаря, чорносірий костюм на гладіяторській фігурі Антона Никандровича висить з архаїчною шляхетністю. Тільки черевики, підкреслюючи прирослість фігури до землі, порушили гармонію якимись дикими розмірами. Що ж до латок на них, численних, як луска на карасях, то вони вимагають окремого пояснення.

ПЕРШИЙ ПОБУТОВИЙ ВІДСТУП. НАДЛЮДСЬКІ ЧЕРЕВИКИ

Минулого року Антон Никандрович дістав був через доброго студента-„добувайла" (себто, майстра т. зв. „блату") талон на нові черевики. Прийшовши в маґазин, ударив талоном по стійці, як козирною картою: бурхлива радість у тихого чоловіка! А продавець, що, очевидно, зоставався психологічно „неперебудований", хоч у всіх газетах гукалося про негайну потребу перебудувати людську свідомість і викорінити з неї рештки капіталістичного суспільства: широкогрудий продавець освітив своє обличчя череп'яною посмішкою і повільно, ніби допіру вийшов із стовбняка, окував собі перенісся кайданами окулярів і почав студіювати талон. Через півгодини він скінчив роботу і замогильним голосом спитав, дивлячись на трамвай крізь скляну вітрину:

— Який номер?

Антон Никандрович признався:

— Сорок сьомий.

Продавець мизинцем посунув талон по прилавку, в напрямі до власника ноги, і почав крутити цигарку, вживаючи до неї золотої павутинки і ніжного папірця. І мовчав; мовчав, як камінна статуя на старопоганській степовій могилі, оточеній полинами.

— Сорок сьомий номер, — несміливо повторив Антон Никандрович.

Продавець заговорив страшним голосом, він — Ієзикіїл, що, бачачи нерозкаянного грішника перед собою, кидає розпечені брили праведного гніву:

— Треба бути нормальною людиною! З нормальною ногою! Тоді приходити в маґазин по черевики. А то — як дитина... ніби йому невідомо, на яких людей працює наша промисловість.

— Прошу пробачити, — знічується Антон Никандрович, схожий на студента, що „провалився" і просить призначити повторний іспит: — я... хіба я можу змінити ногу?

— Можна операцію зробити і носити нормальні черевики, як всі нормальні люди! — заревів продавець.

Антон Никандрович утік; талон десь згубив. Носив старі черевики до старого добродушного вірменина, власника вуличної майстерні на двох табуретах; колекціонував латки одну по одній: різного обрису, розміру, кольору, матеріялу.

ДРУГИЙ ПОБУТОВИЙ ВІДСТУП. ТРИ ГОДИННИКИ, ЩО ПРОПАЛИ

Були часи, коли Антон Никандрович із пташиним педантизмом давав лад кожній пір'їні свого туалету; а на сьогодні, в життьовому безладді, збайдужів до зовнішности і бажав лише зручности, легкости і гігієнічности. Його найбільша турбота — сумлінно і вчасно виконати кожну працю; в цьому він міг перенімечити німця. Так само, як і пульс на руці, годинник був органічно потрібний його істоті. Настільні годинники йшли неточно, та й то в неприродних позах: на животику, боком, догори ніжками; тільки поставиш їх, як слід, — вони віддають дух, і Сатурнова сила спиняється.

Довго і вірно служила Антонові Никандровичу кишенькова „цибулина", куплена на вулиці в дротяновусого чоловічища, на вигляд — колишнього унтер-офіцера. Коли зубожілий вояк запропонував Антонові Никандровичу машину, спинивши його несміливим жестом, то стариган пожалів суворого ,крамаря з примусу" і заплатив йому, тугуватому на вухо, через що довелося повторювати слова, — значно більшу суму, ніж була названа. Увечорі вийняв з кишені годинник, важкий, як гиря, і побачив, що механізм знаменитий. „Цибулина" за два тижні відставала на десять чи дванадцять хвилин: гріх порівнюючи невеликий. Одного разу, в моторошній тисканині в трамваї, який сурганився і скреготів на стертих рельсах, обліплений пасажирами, що висіли в повітрі, мов стрючки на стеблах гороху, хтось непомітно звільнив Антона Никандровича від зайвої ваги в кишені. Стариган вирвався з гущі ціною нижніх ґудзиків на піджаку, витер піт із чола і потяг за ремінець, щоб довідатися, котра година. З великим жалем сконстатував: „цибулина" пропала. З того часу ходив пішки; трамваї зненавидів глибинами душі; відвертався, коли мимо нього гурко-

тіла, бряжчала, шипіла залізна потвора з пружиною на хребті. І ось Антонові Никандровичу знову пощастило: в літньому парку, недалеко від водограю, під час репетиції симфонічної оркестри (стариган любив слухати музику погожого дня і ради цього звертав з прямої дороги), на зелену лавку присів з правої руки замшілий сліпець у чорних окулярах. Він, по скінченні „Еґмонта", підвівся і з поторкуванням ціпочка по гарячому піску підступив до старигана і простяг чорний годинник. Промовив тихо:

— Пробачте, будь ласка! Я мушу продати годинник. Якщо вам треба, візьміть; — недорого... а він з музикою, думаю, вам сподобається. Треба посунути пружину і прикласти годинник до вуха.

Антон Никандрович посадив сліпця на лавку і, сівши поруч нього, почав вивчати дрібненьку „музику". Справді, як відтиснути до кінця пружину, пристроєну край обідка, то чути: гармонійно і дзвінко виграє машиночка години, половини їх і чверті. І цього разу стариган заплатив більшу ціну, ніж була названа; радий придбанню, після останніх акордів оркестри пішов додому.

Довго і вірно служила „музика", аж поки одного вечора стариган зайшов у приміщення кіно-театру, приманений реклямою, що обіцяла великий фільм з російської історії. Став у юрмливу чергу по квиток, по обидві сторони якої прогулювались підлітки й молодці, граючись дубчиками. Перед початком сеансу стариган хотів уточнити, котра година, щоб потім визначити, як довго тягнувся фільм. І знову з болем серця сконстатував: „музика" пропала; від того спротивів сам фільм, у якому герой-цар просвіщав країну, вимордовуючи всіх і вся, направо і наліво, а душі простонародні жалібно пищали, кряхтіли в лахмітті серед всеросійського бруду та безладдя. Крім того, було повно патріотизму, крику, стрілянини і проґресивного духу. Після цього фільму в серці Антона Никандровича закорінилося недовір'я до кінореклями.

Пройшло, а вірніш —прошкутильгало щось із два місяці. Антон Никандрович зачепився лівим черевиком за цвях на підніжжі катедри, що невідомим чином виліз із-під одхряпнутої планки; до всіх старих дірок приєдналася нова.

Скінчивши лекцію, в якій, на думку ідеологічно витриманих студентів, мова йшла про те, на чорта потрібен для світової пролетарської революції юс великий і юс малий із порохнявого рукопису, а на думку несвідомих дрібнобуржуазних студентів — про те, яка духовна велич староукраїнського на-

роду відзначилася в пам'ятках його мови і письменства, велич, руйнована протягом багатьох сторіч невідомо для чого, — Антон Никандрович хутко відпровадився до Аракеляна Каспаровича, власника шевської майстерні на двох табуретах. На жаль, майстра не було коло квартального рогу: мабуть, занедужав.

Довелося йти в майстерню айсорів, що, бувши прямими нащадками старовинних асирійців, зберігали в своїй зовнішності етнічні риси, відзначені в ілюстраціях до підручників з історії Сходу, а кучерявих борід не зберегли. Натомість з'явився інтерес до вигідних замовлень на дамські туфлі, в чому, звичайно, не було б нічого поганого, якби за високими сумами, що платили чоловіки модниць, безбороді майстри, до речі сказати — добрячі майстри, — не перестали видіти драматичних дірок на звичайних черевиках... Ах, гроші! Вони спокушають і вводять в гріх навіть нащадків народу, слава якого гримить крізь тисячоліття. Цяцьковані туфлі з'являлися на поличках, ніби на знак чародійної палички, в той час, як найкатастрофічніші дірки на черевиках негрошоспроможного відвідувача залатувалися довго, мов пробоїни в корпусі пароплава.

Смаглявий майстер з мелянхолійними очима перевернув черевик, гучно торохнув пальцями по зашкарублій підметці, знову перевернув черевик, розідрав дірку далі — на таку другу довжину, яка була раніше, в результаті чого відтулина подвоїлася, а в серці старигана заворушилися розпечені голки: — поклав черевик на прилавок, витяг білу і тонку, як серпанок навколо місяця, хустку, чхнув на черевик, витер носа і сказав:

— Неможливо.

— Що — „неможливо"? — спитав стариган.

— Неможливо, — відповів майстер.

— Скажіть на милість, що „неможливо"? — знову спитав стариган; — звичайно, носити такі черевики „неможливо", як ви сказали, і я теж так думаю, хоч і ношу їх. А от дірку залатати, на мою думку, цілком можливо, і можливо рівно за десять хвилин.

— Неможливо, — повторив майстер.

— Чому „неможливо"? — починаючи хвилюватися, перепитав стариган і показав на задню сторону оголошення, що висіло на скляній вітрині: „біжучий ремонт"; — ви повинні зашити черевик.

— Кажу: неможливо, — запевняв майстер.

— Слухайте, — підвищив голос Антон Никандрович: — візьміть мої черевики і походіть в них один дощовий день, тоді ви точно взнаєте, коли треба вживати слова „неможливо", а коли „можливо". Он фосонні туфлі робити „можливо", бо за них прекрасно платять, а зашити чоловікові останні черевики ‚неможливо". Я ж, здається, стою в майстерні, що належить до соціялістичної кооперації.

Майстер скінчив орудувати хусткою і сховав її, витяг з кишені годинник і поклав перед собою:

— Продам годинник.

Антон Никандрович обпалив майстра гнівними очима. Помовчав і, не дивлячись на запропонований предмет, спитав:

— Скільки?

— За чотириста.

Антон Никандрович хотів вийти.

— За двісті, — сказав майстер.

Заплатив стариган двісті карбованців; сердитий і водночас засмучений вийшов на вулицю.

На годинник роздивився дома, пізно ввечорі, коли, за старою звичкою, сіпнув ремінець над кишенькою, а на ньому нічого не було. Тоді згадав про своє придбання; роздивився — хирненький механізмик, а оправа дивна: пласкі, зовсім пласкі срібні кришечки оздоблені чудесним східнім орнаментом. Лінії в арабесках спліталися з такою невслідимою складністю і витонченою красою, що Антон Никандрович, добачивши в них надхнення народного орнаменталіста, одного з невідомих мистців, імена яких губляться серед гірського населення протягом століть, хоч повинні були б увійти в історію всесвітньої штуки, — вирішив берегти годинник від кишенькових крадіжників, як черевики від цвяхів на катедрі.

Довго і вірно служив „орнамент"; а одного соняшного дня, коли Антон Никандрович пішов у лазню, сталося нещастя.

Як завжди, шухлядку шахви, куди складена одежа, черговий службовець замкнув на замок, а бляшаний номерок на шнурку дав стариганові. З тим номерком, надітим на ліву руку, стариган пішов у залю, повну пари, як світ у першу еру свого існування, зразу ж після утворення кори. Через чверть години діждався своєї черги на „шайку", кривенький бляшаний тазик з двома ручками; націдив туди гарячої та холодної води з двох сусідніх крантів і почав митися, іноді втрачаючи серед ворухливої маси голих чоловічих тіл — здатність розбирати,

чи він свою ногу миє, чи чужу. Вийшов із залі; сів на рейчатій лавці трохи прохолонути; одягнувся і, знеможений від потіння та штурханини, хитким розбитим кроком попростував до своєї квартири.

Зразу ж, як зайшов у кімнату, повісив рушник сушитися, а брудну білизну скинув у старий чемодан, що стояв під ліжком. Приготувався відпочинути з годину; потяг за ремінець над кишенькою, щоб розчислити час, і доля втретє покарала; „орнамент" пропав. З того часу Антон Никандрович став обережний, як леопард; навіть на тротуарі, коли люди вільно розминались, ідучи одні одним назустріч, він тримався близько до паркана або стіни — подалі від зла.

Лазню відвідував, як і завжди, щосуботи, а брав квиток в окрему кімнату, на другому поверсі; пильно оглядав, зайшовши в середину, чи міцний гачок, чи держиться він, коли сіпнути двері. Роздягався в передванничку; одежу клав на стілець і присував його до середніх дверей, які залишав незачиненими — з таким розрахунком, щоб сидячи в ванні, ввесь час мати стілець перед очима. Виглядав у двір: чи близько сусідній дах, по якому крадіжники могли б підійти до вікна. Кидав марганцівку у ванну і дбайливо розводив її в теплій воді, — боявся, що попередні відвідувачі, якщо вони хворі, могли зоставити бацилі на покритих емаллю залізних стінах.

Викупавшись, виходив до почекальні; сидів там десять хвилин, щоб охолонути і споглядав фрескоподібний малюнок над сходами: — веселий тракторист, символ свідомого пролетаріяту, наїжджав колесами своєї машини на перелякану людину в камізельці, надітій поверх випущеної рябої сорочки, — очевидно, втілення зла на селі.

Завершивши купання мистецькими враженнями, Антон Никандрович виходив із лазні і дорогою думав: „на всіх злодіїв у місті я не спроможусь настачати кишенькових годинників. Що ж робити? Хіба купити стінний і на залізному ланцюгу привісити до пояса..."

Йому здавалося, що злодійство ніби коліща з годинника такого розміру, як город, обертається і своїми гострими гачками зачіпає за годинники в кишенях громадян; витягає їх, зносить кудись у темні закутки, а обкрадені купують нові годинники в тих, хто потребує грошей; цим способом годинники висмикуються з населення і, викрадені, знову рушають на продаж: злодії живуть працею громадян, під акомпаньямент сюрчання міліціонерів.

ВІДСТУП РОМАНТИЧНИЙ. ТАЄМНИЦЯ ПЕРСНІВ АНТОНА НИКАНДРОВИЧА

1

Фотокартки старого часу показували Антона Никандровича в образі денді — костюм найкращого крою, кругленький солом'яний брилик, похилений набік і назад; тросточка в одній руці та книжечка в другій. То стоїть він сам, на тлі ясминових кущиків, що аж непритомніють від сонця, обливаються піною квіту; то він сидить у товаристві дрібнобородих і гостровусих франтів студентського віку, з книжками, іноді з пляшками; то сидить або стоїть у товаристві тих самих франтів і також по-модному вбраних, стиснутих посередині пасочками, як срібні оси, студенток на фоні клюмб і квітчастих грядок і озер, і дібров. А то на човні, серед латаття і водяних лілій, з безкінечно милою, судячи з очей — щирою і вдумливою дівчиною в білому платті. Фотокартки зберігали видіння з студентського часу, коли Антон Никандрович вивчав філософію в Парижі, а потім філологію в Відні, в найбільшого знавця нашого слов'янського мовлення.

Хвиля дорогих серцю дрібниць, що вихлюпнула на стіл Антона Никандровича і там окам'яніла, і почала вкриватися туманом давности, завжди ставала перед очі власника і завжди радувала його; викликала в пам'яті веселі, часом і скорботні спомини з юнацького віку. Якби хто-небудь розбив баґажний ящик із шляхетних ялинових дощок, звідти загриміли б зворушливою мелодією, один за одним, припливи споминів — від книжок, читаних колись удвох із коханою, каталогів картинних ґалерій і музеїв, альбомних краєвидів, рідних і чужоземних. Міцні залізні стьожки і дротини, закручені за голівки цвяхів, тримають у строгій непорушності дошки; та самі ті дошки, коли їх торкнути, прозвучать, як деки скрипок. Бо в середині дрімають любі видива, аж поки владуща сила часу, розсипавши тлінну деревину, випустить їх на волю: тоді загримлять вони, заволодіють серцем Антона Никандровича — або погублять, або піднесуть до блаженства. Хіба що неждані події, динамітний тупіт яких доходить через степ, ударять, відірвуть від ящика, знищать живі, хоч і незримі ниті між ним і душею Антона Никандровича. Заборонено людині надто прив'язувати почуття свої до минущих цінностей. Речі, врятовані в знайомих, під час заслання і всіма силами бережені потім на житейському морі, скоро - скоро зостануться

без власника. І дивно! сам він розстанеться з ними без великого душевного болю; тільки з двома речами, що становлять одну суцільну дорогоцінність, неспроможні розлучити Антона Никандровича непередбачені випадки, багатства світу, доля, навіть смерть, бо в тій дорогоцінності відсвічується образ із дна його серця.

Одну з двох згаданих речей він дістав від батьків Людмили.

2

Для студента першого курсу явища відбувалися в надземному сяєві: був закоханий так, що замість побуту відбувався урочистий сон.

Студентові, синові богослова, що покинув посаду, Людмила була нерівною; батьки її, належали до вельможного родовідного дерева і мали величезні маєтки в середній смузі степу, і, звичайно, ставилися до скромного претендента на руку доньки — згорда, хоч говорили з ним безмежно чемно та співчутливо.

Людмила — тиха душа, що дивиться крізь темносірі, ясні-ясні, повні променистих, — від середини зіниць до їхнього обводу, — рисочок, широко відкриті очі: дивиться ніби зовсім спокійно. Обличчя Людмили могло відразу сполотніти, мов перед смертю, то вкритися рожевістю — на одну хвилинку, щоб знову набрати звичайного кольору: білого, і гарного, як буває крин після грози.

Від темних брів — тіні на очах; і пишна зачіска: крила русявого волосся, що посвічувалось окремими пасмами; овал обличчя, рівно окреслений ніс — ледь-ледь означена горбиночка, а уста — з кутиком на верхній губі, з двома повнотками на нижній.

Людмила висока на зріст; видавалося, що тільки біла сукня її, оздоблена мереживом комірця і перехвачена смугою ясносинього бархоту під грудьми, могла, спадаючи ритмічними згортками до щиколодок, відтінити пружні форми.

Свій обов'язок природа виконала: добрала рівну пару!

Антон Никандрович був юнак красний до такого лиха дівочого, що стрічні карі, чорні, сірі раз-у-раз оглядалися на вулиці, коли проминав їх. Та дивувались довго: звідки явився блакитноокий, — перший раз бачать. Часто паняночки після знайомства з ним, постоювали на самоті проти люстерка в світлиці, зідхали, знявши станцьовані черевички: „з ним хоч

на край світу"!.. — шепотіли... „але — холодний, не дивиться, у-у бука!"

Батьки Людмили були б трішки прихильніші до немаєтного Антона Никандровича, якби його родина мала іншу славу. Неможна говорити про скандальну репутацію, — навпаки — родину поважали і нею цікавились надзвичайно.

3

В працях Никандра Севастяновича, на думку знавців, в найвірнішому освітленні визначена сутність і відмінні прикмети східнього християнства.

Несподівано теософ перервав заняття на катедрі — подався в провінційний городок, на здивування і огірчення знайомих: зажив на околиці у прадавній хатці, оточеній черешнями, яблунями, соняшниками, дивиною, лев'ячими пащами, що світліли біля вікон.

Ходив із совобородими дияконами вудити рибу; варив куліш під вербою, ночував у курені. Мандрував по селах, роздивлявся на старовинні церкви, щось собі записував у зшиточки. Просиджував безкінечний час під дзвіницями, серед безруких старців, в яких обрубки світилися крізь лахміття; розділяв останні гроші і віддавав одежу з своїх плечей. Відводив сліпців на ночівлю, як вони зоставалися самі — без поводирів, що бігали красти кавуни та яблука. Ночував з волоцюгами, набираючись між ними безсонних скакучих звіряток.

Стеріг городи та баштани з дідами в подраних солом'яних брилях, розкладав з ними багаття, ввечорі відганяв галузкою комарів, заводив довгі розмови про духовні речі, і діди наче сповідалися, що в них на серці. Вранці йшли діди поруч нього, прощаючись, давали кавун на дорогу, міцно-твердо просили, щоб він завітав знову, як трапиться нагода. Верталися діди до халабуд, дякували Богові, що привів зустрітися з добрим чоловіком, — як розмовляли з ним, на душі веселішало. Горожани шанували Никандра Севастяновича за лебедину тихість але не могли примиритися, що світило науки, і отак низько спускається — серед обшарпанців та баштанних дідуганів. Старий Споданейко і його син були добрі друзі. Відносини склалися прості між ними; вони розуміли один одного з півслова; радо вели розмови, іноді й мандрували вкупі. Від батька Антон Никандрович успадкував любов до точного розбору кожного питання, без схолястичної маніри і нарочитости. Нахил

до сміливого розвитку думки, — власної, незалежної від модних течій, панівних шкіл, усталених поглядів, опінії „вибраного" прошарку і „стовпів" суспільства, — був найціннішим, як гадав сам Антон Никандрович, придбанням від батьківської науки.

Яким добрим світлом завжди була осяяна в спогадах Антона Никандровича постать батька, високого, згорбленого дідка, зовсім худого, з костуром у руці. Кущувата сіра борідка і ясні очі під навислими бровами.

4

Батько і син сиділи в гіллястому затишку. Антон Никандрович сказав про своє почуття до одної дівчини.

— Хто? — спитав старий.

— Людмила Долинська.

— Знаю; Долинські мріють віддати дочку, в найкращому випадку, за імператора; в найгіршому — за барона. І вона гідна того, а імператори і барони — ні. Доведеться тобі стояти приниженому перед людьми, що їх засліпило звання ... а — хорошими людьми.

— Вибір безповоротний.

— Якщо вона покохала мого сина, доведеться їй сваритися зріднею; окруження криє в собі небезпеку ...

— Я вірю в свої сили!

— Сам колись переконаєшся: потрібен подвиг, щоб понищити деякі неминучі зв'язки з щоденністю ... Світ — інший, ніж ми бачимо. Опрацюєш Печерський Патерик — це мій заповіт. Бачу, від чого болить твоє серце, і мені від того смутно.

— Сьогодні, — сказав Антон Никандрович, — миліші повісті іншого змісту, ніж житія ...

Старий пильно подивився на сина.

— Будь мій сину, рішучий, коли доведеться діяти. Що — мати? ..

— Зараз піду до неї.

— Що порадить, — виконай! В справах серця матері здебільшого ясновидющі. Я радо виїхав би з тобою в Софію, наприклад, чи в Відень. Були б ми разом.

— Тату, пізно! .. Без Людмили нема мені дороги: ми з'єднані навіки.

— Я хотів би бачити Людмилу своєю дочкою.

— Благословіть мій вибір! Перешкоди такі дрібні, я подолаю їх.

— Сину, та кращої дівчини в світі немає. Але батьки її не згодяться! Скільки я передумав над тим, що тепер робиться. Люди верхніх прошарків засліплені: як не умовляй їх, нічого не помагає. Самі в безодню сунуться і народ тягнуть. Я хоч простому людові правду скажу. Я зрікся всього, нехай сміються; правда дорожча. Зрештою, спробую поговорити з батьками Людмили.

— Прошу, тату — ні слова! Якщо Людмила не переконає — ніщо не зміниться. Я йду.

— Хвилинку! А скажи, чи залежить ставлення Людмилевих батьків до тебе — від того, що я, так би мовити, відлюдився? Якби я вернувся на посаду...

— Ні. Мабуть, тут — станові інтереси.

— Іди, сину! Як порадить мати, так і зроби.

5

Весна прийшла з далекого світового поля. Торкалася до вишень і вони випускали приховані на грудях соковито-зелені листочки; ступала по чорній, повитій туманами землі, зразу ж прорізувалися тоненькі голочки з зеленого золота; поглядала навколо, і невідомо звідки, злітали́ся птахи — як мешканці в новому приміщенні, клопоталися, гукали до всіх дзвенющими голосами.

Промовить весна до жоржин, тоді, як і торік, розцвітуться великопишні, наче свідки першого кохання Антона Никандровича.

Тим часом у столовій кімнаті мила турбота: готувалися варити улюблений батьків компот. Переставши курити, Никандр Севастянович пристрастився до смаковитого напою з сушених черешень і слив, охолодженого в льоху і налитого в полив'яні глечики. Під час роботи він попивав його дрібними ковточками; в роботі ж Никандр Севастянович був звір, як говорили приятелі — міг старий систематично працювати по дванадцять і чотирнадцять годин щодня. Навіть прокидався серед ночі, робив нотатки та справлення в рукописах. Творча несамовитість охоплювала його, коли брався до чергової праці. Жив, як аскет; одну „розкіш" дозволяв собі: дрібненькими ковточками смакувати компот.

На етажерках красувалися книжки з золотими берегами, в кольорових матерчатих оправах, також простіші видання — з нефарбованими берегами чи невибагливо обкапаними, — в твердих палітурках, прикрашених сіросиніми чи темнорудими хвилястими смугами та бризками. Біліло і знаряддя, що вживала господиня, Анна Федорівна, борючися з пилюкою: висушене гусяче крильце; тим крильцем вона обережно змітала пил з книжок, — робила це в дворі або на ґанку; стояла коло стільця з горою книжок, і вітрець одвівав пилюку на сторону.

Никандр Севастянович, коли йому доводилося обтрушувати книгу, виставляв її в вікно, на витягнутих руках, і, тримаючи поземно на лівій долоні, тричі бахкав зверху правою долонею і справа на тому кінчалася.

В його кабінеті вікно відкривалося в садову гущавину, що вранці сліпила росою, віяла бальзамічною свіжістю, глушила дзвоном пташиного голосу. Буйна зелень, розкидана в багатоплянному хаосі, дивилася розкритими квітами, манила на вузенькі доріжки між бузковими кущами, ароматом яких наповнена земля.

Біля вікна стояв широкий дубовий стіл і стілець із кленового дерева, а за два кроки темносиній фотель — у ньому любила сидіти мати. Розмову вела завжди без жадного нервового піднесення в голосі, і в душі співбесідника настава певність, що всі непорозуміння на світі минуться, аби люди вміли так ясно думати і так лагідно говорити. Дочка архітектора, що ставив ориґінальні будинки для гімназії та епархіяльних училищ по провінціяльних містах, вона вийшла заміж, слухаючися власного серця. Хоч батьки спершу опиралися її рішенню, бо молодий хорошун, її майбутній чоловік, мав репутацію „вільнодумця" і „вітрогона", — потім і вони пом'ягшали, коли близько познайомилися з її „Ніко" — прямодушним юнаком, що привітливістю обертав і недруга — в приятеля.

Поблискує перстень на материній руці. Очі, оточені сіточками брижок, пильно приглядаються; постать — у темній сукні, з зовсім білою зачіскою.

— Ми вирішили тікати за кордон.

Мати мовчить.

— Схвалюєте, мамо, чи ні? Розсудіть, ми підкоримось.

Через хвилину, не діждавшись відповіді, юнак скрикнув:

— Чого ж ви нічого не кажете?

Стара спокійно відповіла:

— Я знаю: роблю переступ проти закону і звичаю. Мій хлопчику, здається, то — єдиний вихід. Вас будуть переймати.

Зв'язки в Долинських високі; є люди, що всю поліцію поставлять на ноги. Я дам адресу моєї шкільної подруги; її чоловік служить при губернаторі і має впливи. Сподіваюся допомоги від нього — порадами і паперами на виїзд. Але будь обережний!

Поцілував руку матері і кинувся в двір, мов там стояли осідлані коні, готові мчати тайно повінчаних.

6

Втікачів зловлено недалеко від кордону, почасти через їхню легковажність: пішли прогулятися по узліссю, коли з-за хмар з'явився місяць. Як столітній дід, що втратив полум'я в серці і з холодною, ніби в божевільного, посмішкою розповідає дітям про видіння з давнезної молодости, а малеча, рада тому, принишкла: не насмілиться пальчиком поворухнути перед казкою, — так само й місяць: відбиває сіяння невидимого юного сонця і посилає, мов казкову розповідь, позбавлену тепла в холодних старих просторах. А дерева на узліссі слухають — купаються в чародійній видноті. Людмила намовила Антона Никандровича походити між деревами, поки видно, попрощатися з рідною землею. Вони гуляли часиночку; місяць заходив, і вони спізнилися: домовлені люди, що повинні були провести через кордонну смугу, десь зникли.

Почасти спричинником невдачі був мізерний старигайчик, на якого всі дивилися, як на руїну з генеральськими еполетами і жовтими бакенбардами. Колись бравий начальник, потім „кімнатний генерал", пан Скворцов ходив на балі, та бенкети, наїжено посувався по паркету; в будуарних кутках залицявся до вдовичок і малював для них гральні карти з кумедними валетами, носячи при собі для цього заняття пачки школярських олівців. Після втечі Людмили і Антона Никандровича він виявив поліційний геній, бо мав свою пайку зацікавлености в біографії дівчини: хотів одружити з родовитою спадкоємницею маєтків —свого племінника, кавалериста і веселія серед горільчаних братів.

Скандал затушували. Назовні відносини між усіма зосталися, як були; тільки Людмилу деякий час тримали в найдальшому маєтку. Наприкінці літа вона знову з'явилася з матір'ю на скромній приватній вечірці.

Дякуючи посередництву Людмилиної подруги, курсистки, що читала книжки на соціяльні теми, пощастило закоханим зустрітися на поляні підгородного лісу.

Вони, взявшись за руки, ходили між кленами, що беззвуч-

7

но ронили гострокутний лист. Сідали на пеньках; розмовляли; було так ясно на душі, хоч небосхил над горою, за цегельними заводами, запинала крилата синя хмара.

Пішли на поляну з останньою зеленою травою, над якою молоді дубки простирали гілля, а в головах ґлід червонів солодкими рясними плодами.

В небі була лазурна непорушність, ніби його створено і сказано: світися над радістю тіла, як і радістю духа, бо законні вони, якщо від любови — провісниці шлюбу.

Людмила і її коханий поміняли́сь перснями. Коли виходили стежкою з поляни, Людмила спиралася йому на руку, щоки її палали, а скроні були вогкі.

Обнявши його востаннє, йшла повільно, повільно, мов би прислухаючись до відгомону, що бринів на серці, до голосу, який віщував, чого їй сподіватися.

Через два тижні Людмила і Антон Никандрович побачилися знову; то було на зібранні в краєзнавчому товаристві. Реферат про розкопини на місці княжого замку робив приїжджий археолог, милий голомозко з клинастою бородою. Хлопчаки з усіх околиць, зустрічаючи його на вулиці, віддавали знахідки — від орнаментованого череп'я до мушкетних куль включно. Він сердечно дякував, плуганився додому з відтягнутими кишенями.

Послухати знаменитість зібралася місцева сметанка. Археолог довго м'явся і поглядав на двері; присутні повертали туди голови і пошепки висловлювали здогади про особу, без якої в археолога не було бажання починати.

Зрештою, з'явився високий дід у чорному: одягнутий без того, щоб сторонні погляди затримувалися на гарній подробиці туалету; акуратно виголений, з бородою, обстриженою в сніжний прямокутник. Ішов, спираючись на трость.

Був джентлмен: величний у простоті, з манірами стриманими, без найменшої афектації. Кожний жест — природний і скромний.

Никандр Севастянович належав до вимираючої, мов мамути, академічної аристократії.

Син, що сидів десь у куточку, недалеко від вікна, повів очима на батька, тоді на принишклу залю і тихенько посміхнувся: нехай хоч раз побачать старого в іншому світлі — це

корисно. А то звикли глузувати з босого в лихенькій сорочці та пасічницьких штанах.

Освітившися найщирішою радістю, археолог загудів і пішов назустріч Никандрові Севастяновичу. Стиснув руку обома своїми волохатими граблями. Повів до крісла, що стояло біля самої катедри. Негайно розпочав реферат.

По скінченні, юнак чекав хвилини — переглянутися з Людмилою.

Того ж дня Людмила призналася батькам, що потай, в громадянському вільному шлюбі стала дружиною, кого покохала. В домі зчинилась буря. Родина виїхала в найдальший маєток. Обставилась управителями, лісниками, сторожами, що носили мисливські рушниці, водили собак і заваджали спати калаталками.

Приятелі Антона Никандровича добули для нього револьвер і заявили, що готові добитися перемоги любови над несправедливістю. Почалася облога маєтку під отамануванням Антона Никандровича.

Було пізно: Людмила занедужала від нервового терпіння; з'явились ознаки божевілля. Її відвезли в психіятричну клініку. Нещасна мучилася, різала собі руки, пробувала кинутися в вікно, і скоро відійшла в світ, відкіля немає вороття. Від Антона Никандровича її смерть потаїли.

Вночі він прийшов до маєтку, постріляв собак, що, поспускувані з ланцюгів, гасали навколо. Переліз через паркан, а коли два сторожі обаранили його, він кинув одного з них за кущі; другому вивихнув руку, вдаривши ним об землю. Чотири змінні вартові, що спали в сараї, за садом, вибігли на ґвалт і зв'язали бешкетника. На дрожках відпровадили в місто. Тиждень він посидів під замком.

Знайомі, коли зустрічалися, дивились набік і твердо запевняли, що Людмила тепер закордоном, на курорті, на якому — невідомо, бо Долинські тримають адресу в таємниці.

Антон Никандрович виїхав за кордон, нашвидку попрощавшись із батьками. В кількох курортних місцях йому казали: справді, тут недавно лікувалася вродлива чужинка, що приїжджала з матір'ю. В східно-німецькому городку з цілющими джерелами його сповістили про смерть пацієнтки. Він відмовився їхати додому, хоч батьки наполегливо кликали; тужили за ним. Телеграма про нездужання Никандра Севастяновича змусила його поспішити на батьківщину.

8

Останні слова до сина, проказані півчутним шепотом були:

— Пам'ятай про заповіт... Я сам збирався писати.

Часописи вийшли з портретами Никандра Севастяновича в чорних рамках, з некрологами, спогадами людей науки — про небіжчика. Відбулись урочисті похорони, на які прибуло багато приклонників покійного теософа і сила старців, що вдень сиділи під церквами або на базарах, а вночі тулилися в неуявимих життьових норах та халабудах, а то й просто під тинами. Вони тепер зібралися до труни свого друга: склали невиданну процесію з фантастичною обідраністю. Було враження, що найнужденніші і найбезталанніші зійшлися оплакувати свого проводиря. Були й ченці в охайній чорній одежі, з строгим виразом на прозорих обличчях, і люди науки, і ремісники, військові, діди з хуторців, міщани, просто і траурно одягнені, — відчували, що втратили того, хто був їхньою совістю.

Антон Никандрович ніби занімів; підтримував під руку матір, що ввесь час закривала обличчя долонями, крізь які біліла хусточка. Стояв блідий, з розгубленими думками, з невидючим зором. Після похорону мати говорила йому:

— Кожному доля дана від неба..., що призначено, повинно статися.

Вона прожила недовго. Посвітилося трохи її життя і згасло.

Поховали її поряд з чоловіком, у затишному кутку, обведеному залізною огорожою. Тоді юнак вибився з колії: пішов, побрів, хто-зна куди.

Спав на траві — за містом або в городському парку, був неголений і обшарпаний. При зустрічі з знайомими мовчки дивився крізь них, зненацька, зовсім несподівано і недоречі сказавши декілька слів, відходив своєю дорогою, ніби гнаний відчуттям провини в Людмилиній смерті.

9

Приїхали з Києва два сивуваті; обидва в однакових золотих окулярах і подібні натурою, з тією різницею, що в першого вуса були, приблизно п'ять років тому чисто русяві, в другого — чисто чорні; а кругласті підборіддя схожі в обох, як дві краплі води. Обидва мужі — з накрохмаленими до сліпучости комірцями та манжетами. Зловили Антона Никандровича на вулиці; жахливо накричали, мов би він заподіяв злочин.

Звеліли скласти батькові рукописи в чемодан і відпровадили на вокзал.

В Києві одягли, як слід, і віддали під догляд своїх дружин, двох жалісливих дам. Через деякий час тицьнули в руки акт: вони, друзі покійного, зобов'язуються опублікувати його праці, при чому гонорар за видання повинен піти на освіту його сина. Один вусатий, колишній брюнет, зостався в Києві, а другий, колишній русявець, повіз юнака в Дерпт і наказав записатися на зимовий семестер. Зоставив його у своїх знайомих, у невеличкій кімнатці, на другому поверсі.

Строго наказавши Антонові Никандровичу, що, мовляв, треба пам'ятати, якого він батька син і що належить робити доброму студентові, вусатий кинув: „до побачення! — і зник.

Вістки про життя Антона Никандровича з того часу стали рідко доходити. Відомо, що він переїхав у Париж, а звідти у Відень, де взявся до славістики. З початком революційної хуртовини забрів до якогось села на Полтавщині і зробив дивовижну спробу побудувати „ідеальну громаду" на утопічний взірець. Справа йшла досить непогано, аж поки комісари з рязанської губернії поклали край реформаторській діяльності Антона Никандровича. Диктаторський комунізм московського походження розтоптав на корені зародок новітнього ладу, який, на думку його ініціятора, мав розцвісти в майбутньому на Україні, на основі синтези християнського ідеалу і етичних та побутових норм українського села, що споконвіку мріяло про соціяльну справедливість і свободу, родинну злагоду і вільний від визиску труд серед вишневого раю. Вирвавшись від комісарів, Антон Никандрович подався в „сковородинські мандри" по Україні: говорили, ніби хтось бачив його в манастирі, як послужника.

По скінченні громадянської війни він учителював у місті, звідки походила його мати; викладав історію української літератури в „трудовій школі", створеній на місці гімназії. З школи перейшов, як лектор, на педагогічні курси, що перетворилися в Педтехнікум, потім в ІНО (Інститут Народньої Освіти).

Перед початком т. зв. „суцільної колективізації" Антон Никандрович зник; з'явився на Україні лише через сім років, маючи такий самий зовнішній вигляд, як і всі з „неісходимої Сибірі". Подав заяву на катедру літератури в нововідкритому факультеті української мови та літератури в російській вищій школі на південних українських землях.

Заяву прийняли, і він, після затвердження на посаді професора історії літератури, почав свій курс перед небагатьма тоді студентами - українцями, шукачами філологічних знань. Через декілька років український факультет закрили з наказу якогось московського світила. Довелось перейти на російський факультет мови і літератури.

На початках з Антона Никандровича посміювалися: він, наприклад, приносив потрібні для цитації книги — в кошику, звичайному кошику, в якому господині транспортують з базару огірки та помідори.

Дякуючи старим знайомим, урятувалася значна частина батьківської бібліотеки, що разом з його власними придбаннями, становила цілу скарбницю для наукового робітника. З книжками було тісно в маленькій кімнаті на першому поверсі, в якій він жив перші роки. Крім того, злодії ласилися на уявні багатства, складені в його великих ящиках; настирливо добивалися в квартиру. Однієї серпневої ночі, перед тим, як заплющити очі на сон, Антон Никандрович перечитував, перед слабенькою настільною лямпою під синім абажуром, декотрі сторінки свого рукопису і попахкував цигарками „Дон". Хтось почав шкрябатися ззовні в раму вікна, завішеного ковдрою. Тихенька шкрябанина тяглася так довго, що, зрештою, дійшла до свідомости Антона Никандровича, хоч він був заглиблений у свою працю. Автоматично підвівся стариган з ліжка, відгорнув ковдру, прочинив вікно і спитав:

— Хто там? Прошу заходити!

Темна фігура погупотіла від вікна, ніби її чорти потурили.

Антон Никандрович переїхав на нову квартиру, в якій ми застаємо його за три дні до моменту, вирішального в його особистому житті, так само, як і в житті сучасного світу: за три дні до 22-го червня 1941 року, коли війна при ранішньому світлі вдерлася в вікно — в загорьовану українську хату.

ЗЕМЛЯ БЕЗПАРТІЙНОГО

Якби Антон Никандрович пішов у церкву молитися і його там побачили, він був би негайно звільнений з посади і обвинувачений, як ідеаліст, як реакціонер, як грішник супроти „найпроґресивнішого" вчення про потребу клясової людоненависти; і був би кудись неблизько відпроваджений. Тому він так дбайливо, мов золоті персні, оберігав таємницю свого потягу до надземного, вічного; він щоночі перед сном виймав

з найглибшого куточка шухляди — іконку Богоматері і, прикріпивши її до цвяшка над ліжком, прошіптував слова молитви, що навчала мати, як він був маленьким хлопчиком.

Деякі студенти здогадувалися про його таємницю; оповідали, що він звечора клав навхрест дві дровинки на порозі, як охорону від нечистої сили, а приймав їх при світлі сонця.

У вивченні Печерського Патерика він вбачав місію свого життя: виконував її з непослабним напруженням сил протягом усього часу після закінчення Віденського університету, за винятком років, коли з об'єктивних причин припиняв наукову діяльність. Рівнобіжно працював над українськими стародруками, навіть виробив особливу конструкцію фотоапарату, за допомогою якого добував найвиразніші побільшення з рукописних текстів.

Чернетка великої монографії про Печерський Патерик заповнювала верхню шухлядку стола під правою рукою: вона виростала день-у-день. Одночасно тека з шнурками, хоронена в різнокольоровій купі на ящику, розпухала від побіжних нотаток на різноманітні теми. Там були роздуми над сучасністю, оцінки історичних подій, зауваги до метод наукового дослідження, міркування про окремі пам'ятники стародавнього українського письменства; — ввесь матеріял на мережчасто пописаних аркушах спроваджувався в теку і зав'язувався шнурками.

Остання нотатка довго бриніла в пам'яті Антона Никандровича: — „. . . а ми стаємо іншими . . .”

Він глянув на чотири будильники, що перебували перед ним; дійсно, „перебували”, бо сказати: стояли чи лежали, означало б зробити помилку. Як повбивані орлами черепахи, вони знаходилися в різних положеннях: один був перехилений на животик, на 45°, і обпертий на порожню коробочку з-під сірників, поставлену сторчма, бо тільки в цій позі міг цокати і з приблизною вірогідністю показувати час; другий був обернений догори ніжками і з боків підпертий двома консервними бляшанками, повними цвяхів, а ззаду трьома грубими томами, що підтримували його під спинку в нахилі, рівному, приблизно, двом третинам півкруга; третій був покладений на бік — так, що трішки наклонявся і на спинку, і на голівку одночасно, а четвертий, обпертий голівкою об стіл, був поставлений так чудно в трьох відношенях, при допомозі коробки з-під кави, одежної щітки і кутастої пляшки з чорнилом до автоматичних ручок, що для точного визначення його пози довелося б креслити складний рисунок.

Пози і нахил будильників були експериментально знайдені і пильно бережені, бо при найменшому відступі від них означення часу спинялось, і Антон Никандрович стояв заблуканий у найважливішому вимірі свого життя.

Ах, якби він знав, поглядаючи на вередливі хронометрикаліки, як несподівано кришталева тканина часу збуриться на кордоні Сходу і Заходу! Від того моменту і його кульгаві годинники, і навіть найдосконаліші електричні годинники в астрономічних обсерваторіях перестануть фіксувати її рівномірну течію, а почнуть відзначати імпети і торнади часу, повного пожеж і масових убивств.

Остання записана думка бриніла в пам'яті Антона Никандровича, а коли вона стихла, погасла, замість неї спалахнула друга: про зміни в сучасній дійсності; гірка думка . . .

От — для Маркса, який не міг на органічному українському ґрунті знайти маси безсвятних пролетарів, пристроєних до теорії соціяльного люциферизму, українці — неісторична нація, хоч роля її в східній Европі була в історичному значенні вирішальною.

А для Гітлера українці — „нижча раса", нездібна до історіотворчого процесу, хоч українська княжа держава існувала задовго до виникнення Великонімеччини. Здається, сам Маркс визнавав, що та держава з центром у Києві відогравала свою ролю на европейському Сході, як держави Карла Великого на Заході.

Обидва, автор „Капіталу" і автор „Моєї боротьби", як проповідники ненависти, один — клясової, другий — расової, склали про Україну свої пляни. Наприклад, Гітлерові примарився рай на Україні, земля обітована для двотисячолітнього Райху. Ради цього він перекреслив геть чисто всі поняття про справедливість, совість, людяність. Згідно з обома всесвітніми плянами, українці мали б бути або фізично знищені або здесятковані, зденаціоналізовані, змуравлизовані, словом у різнопроклятому роді „зовані" і також зубожнені, знебожнені, зневітчизнені, а їхня земля забрана.

З болючими думками, з серцем повним гніву і протесту, щодня сідав Антон Никандрович до роботи, і в ній його почуття знаходило вихід. Однак, той, хто подумав би, що Антон Никандрович — „контреволюціонер", зробив би помилку. Стариган, мислив собі так, як його батько, мати, родичі, себто, звичайними „нереволюційними" категоріями; він мав відразу до насильства в усіх його формах, а насильство з кров'ю, навіть

в ім'я земного раю, вважав за розбій, бо знав, що замість раю воно породить тиранію кримінального злочинця.

Він гадав, що першою метою держави повинен бути добробут населення; а в дійсності було так, що найгірша народна біда повстала через уряд. Соціялізм був далекий Антонові Никандровичу; світогляд, який би відповідав його почуванню і думанню — це, умовно кажучи, „інтеґралізм" або система ідей, побудована на одвічних поняттях: людина, душа, народ, свобода, справедливість, правда, добро, мир, — на одвічних поняттях, що повинні після столітнього звуження і викривлення їх у рямцях клясовостей, диктатур, партійних програм, політичних „ліній", „організацій" „конференцій", „кампаній" тощо, знову відродити свою житьовість і повний зміст, і лягти в основу громадського життя.

Було б також помилкою вважати Антона Никадровича за націоналіста, особливо — за консервативного націоналіста, бо він прагнув гармонійного узгодження всесвітянського гуманізму на основі евангельських істин — з принципом вільного і всебічного розвитку фізичних та духових спроможностей кожного окремого народу, як державної нації.

На його думку, обидва процеси: розвиток світового життя в напрямку до його єдности і зосередження, в політичному відношенні, в формі всесвітньої спілки, і одночасно — розвиток кожнонародного суверенно-державного організму до стану процвітання всіх його сил, становлять собою пов'язані одна з одною рівнобіжні лінії, мов залізничні рельси. „Єдиний світ" повинен мати свою структуру, не схожу на курчат, накритих решетом. Тільки народи, вільні від сусідського і несусідського ярма, зможуть утворити нормальну світову організацію. Історія людства проходить по двох твердих лініях свого впорядження.

ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

В серці Антона Никандровича було повно тривоги за майбутній стан: він передчував, мов птах грозу з блискавками, катастрофу, в якій, крім сіл та міст, обернеться в руїну також сфера морального життя.

Дослідження Печерського Патерика ввійшло в фазу, коли вчений, не схильний до компромісу з своєю совістю, опинився перед необхідністю якось зв'язати кінцеві результати теорії

з „зеленим деревом життя”, поточними подіями і народними сподіваннями.

Від картини, відтворюваної довгими роками в уяві: — як печерські подвижники викопували свої перші келії, посвячували життя Богові, людині, народові, відрікшись від усього на світі, нездужаючи під землею від сирости і надмірної праці, недоїдання і недосипання; як вони з несамовитим напруженням волі, з вірою в милосердного Творця неба і землі, виробляли основи морального життя, щодня-щоночі наближались до первоосновних істин духового світу, даючи незрівняний приклад самопожертви, — від цієї картини і до картини апокаліптичного лиха, що побиває народ сьогодні, думка Антона Никандровича раз-у-раз проходила тяжку дорогу. Він уложив собі концепцію, що спиралася всією побудовою на наріжні камені істин, знайдених подвижниками в Свято-Київських печерах. Чернецьку форму шукання вважав хоч і героїчною, а непридатною в сучасних умовах. Сковорода, на погляд Антона Никандровича, мав рацію, перевівши шукання в інший плян: подвижництва серед самого життя, однак без того, щоб датися світові в руки.

Якщо спіткає кого-небудь лихо в дорозі, — хвороба, скрута, голод, холод, — перші стрічні дядьки та тітки візьмуться помагати, так само, як милосердний самаритянин. У кожній західній країні села мають великі здобутки цивілізації; наші села бідні на них, — тільки одно багатство мають вони: близько підійшли вони до вчення Спасителя в чистосердечності своїй. Вони зберігають великий скарб і самі не знають, який великий він; здійснюють у щоденному житті філософію серця, будують передумови до морального оновлення і дивуються — не розуміють: чого треба невгамовним сусідам, чого пруться, божевільні, з огнем і мечем? По якому праву і закону віднімають свободу і землю? Не розуміють наші села кривавої жадоби неситих сусідів, — не розуміють, бо в біді своїй виробили за довгі століття християнський взірець життя, потвердили його живими прикладами і перетворили в дійсність і закріпили його працею, подвигами, милосердям. Безсмертні вчителі-подвижники стояли біля колиски народного духа; виховали серце народне навіки-вічні.

Крім добрости, мирности, милосердя, вдихнули йому здатність обстоювати віру. Під час свого навчання за підручною книгою житій, народ був змушений оборонятися від напасників, від орд, від королев'ят загребущих. І які були діла його — вічно дзвенітимуть милострунні кобзи поемами про славу

козацьку! Запорозька Січ з'явилась як братство свободи і віри. Лицарі-братчики воювали з безмежною хоробрістю, бо знали обов'язок: обороняти народ від мучителів. Одежа, яку носили, без шолома, без панцера, барвиста і святкова. Ніби служки в храмі, що стоять перед брамою Небесного Царя, вбиралися вони і виконували обов'язок на шляхах, якими орда і шляхта рвалися в українські села по невільників.

Антон Никандрович бачив, чому батько заповідав йому досліджувати Печерський Патерик: цей, властиво, колективний твір людей, що заховували в пам'яті факти з життя подвижників, занотовували в розрізненому вигляді, складали докупи, переписували, опрацьовували, — ввесь виник, як дзеркало входження евангельського морального взірця в глибини народні, підготовані для нього, ніби добрий ґрунт для зерна.

Атмосфера житій заполонювала Антона Никандровича з більшою та більшою силою, і він якось непомітно сам став відноситися до зовнішнього життя, як печерський чернець. Звик до крайнього самообмеження в матеріяльних потребах; зосереджувався думками на питаннях етичного порядку передусім; стежив, хто з людей, йому відомих, потребує допомоги і з непідробленою тихою смиренністю пропонував послуги.

„Тактику" допомоги вдосконалив так, як інженери вдосконалюють конструкцію. Поставив за мету досягнути повної непомітности допомогових кроків. Наприклад, коли в студентки Зінченко захворіла мати і платити лікареві було нічим, навіть харчування недужої ніяк було поліпшити на дрібну стипендію, — тоді Антон Никандрович з поспішністю і дипломатичним тактом перепровадив, через члена профкому, двісті карбованців у вигляді ніби то одноразової субсидії від професійної організації. Студент-випускник Довгань мав запалення легенів і йому, загроженому сухотами, неодмінно треба було поїхати на курорт в горах, на морському побережжі, а коштів на „путьовку" — жодних, і всі місця, що їх дано для студентів, розподілені, — Антон Никандрович сплів як павук, сіточку біля ради фізичної культури і через шахову секцію, в турнірах якої студент брав участь, домігся відрядження його в санаторію, внісши відповідну суму.

Постачав гроші студентам, що своєю працею заслуговували на допомогу, хоч права діставати її були позбавлені через різні причини, скажімо, через недостатню „громадську роботу" або „походження". В серії дрібних бльокнотів стариган уклав собі реєстр крайніх нужд молодих людей і діяв, згідно з наміченим на його основі пляном.

Придбавав підручники та літературні новинки негрошовитим студентам. Ніби випадково зустрівшись, він, між іншим, питав, чи потрібна така й така річ, на „деякий час" давав читати, а через розгубленість забував про неї назавжди. Коли її вертали, він дякував і питав, чи хто-небудь із студентів потрібує її. Як йому сказали: он той потрібує, — Антон Никандрович робив заклопотаний вигляд, поспішав прощатися і просив наостанку: ви від свого імени віднесіть тому студентові почитати!..

В випадках, коли хтось із колеґ питався про потрібні видання, то бував на другий день чи того ж самого дня ввечорі здивований. У коридорі хтось ворушився і тихенько стукав. Відчинивши двері, господар казав: „можна!" — і тоді просувалася голова Антона Никандровича разом з руками, на яких лежало дві-три книги і з під вусів виходив шепіт: „прошу пробачити! Я дещо розшукав ... як вам потрібно, возьміть будь ласка ... Побажаю спокійної ночі!"

Голова раптом зникала, ніби належала привидові.

Він приносив книги, хоч би там був дощ, грім, сніг, туман, морок; якщо він і по тому з'являвся перед дверима, то приносив каталоги, в яких червоними і синіми птичками відзначав розшукувані видання. Крім того, додавав адреси дальніх бібліотек, з яких, через міжгородній абонемент, можна відзначені речі одержати через два-три тижні.

В скрутний час, коли вийшов наказ про платню за навчання в вищій школі і про зменшення студентських стипендій, Антон Никандрович підрядився читати величезні курси на сесії заочного сектору. Читав щодня по вісім і десять годин, щоб заробити потрібні гроші; навіть його титанічна витривалість почала спадати — він худнув, блíднув, западав щоками, очі йому робилися глибокі і якісь аж сиві. І ходив він згорбившись дужче, ніж звичайно. А таки витримав: дочитав свої курси до кінця і після того полежав в ліжку з тиждень, вийшов у світ, повеселішавши і випроставшись.

Їв він дешеві обіди в третьосортному ресторанчику, а в місяці крайньої ощадности — в студентській їдальні: в залі, повній гамору, паровитій, як лазня, серед такої тісноти, що іноді доводилося стоячи сьорбати гарячу юшку. Про самообмеження Антона Никандровича свідчить такий випадок: стариган замовив собі в ресторані руду рідину і почав її, сквернезну, їсти; якась жінка підсіла до столика і поспиталася, смачний сьогодні борщ чи ні?

— Це не з мого фаху, — обережно відповів Антон Никандрович.

Студенти, йдучи до нього на екзамен, готувалися, як слід; одна причина, що соромно „їсти мило" (себто затруднятися в мові від незнання) перед славетним філологом, а друга причина значно поважніша: екзамінатор питався безкінечно довго і страшенно докладно, чергував запитання з викладами, аж поки найнепідготованіший приходив до висновку, що обов'язкового матеріялу, хоч круть, хоч верть, неможливо уникнути, треба йти додому і готуватися в повному обсязі програми.

Першими місяцями студенти-новаки підсміхалися з таригана, „Антонія Печерського", як його прозвали, згідно з традицією — всім давати прізвисько, а потім звикали до нього, і на зміну доброзичливій іронії приходила повага.

Під час матеріяльної скрути до нього йшли позичати гроші і студенти, і також колеґи, і ніколи нікому він не відмовляв, хіба що, маючи мало в кишені, не міг постачити потрібної суми. Нікому не нагадував про борги; а все ж, рано чи пізно, майже всі повертали позичене.

З Антоном Никандровичем було приємно, навіть весело працювати в садовому колгоспі, куди часто посилали студентів і професорів збирати сливи, груші, яблука.

Стояв Антон Никандрович у високій траві і мружив очі; дивився у зливу сяєва, на верхів'я дерев, де молодші колеґи і студенти поралися з соковитими грушами, збирали їх у невеликі корзани, а злізаючи наниз, висипали здобуток у корзани високі та широкі, плетені з лози, з двома півкруглими ручками на обводі. Коли такі корзини, повні овочів, носили до збірного місця, то, на диво, Антон Никандрович легенько, ніби граючись, ніс за одну ручку, в той час, як коло другої ручки з усіх сил напиналося двоє молодців.

Щоб пояснити свою витривалість, на яку присутні розширювали очі, він говорив так:

— Я старий кінь; звик носити хомут . . .

То була його улюблена приповідка, вживана при багатьох оказіях. Нечасто виказував Антон Никандрович свій гумор; здебільшого — ніби від чогось знічувався, щось незміренною вагою згинало його плечі, і він аж задихався від важкого тиску атмосфери —не тієї голубої та високої, та ясної, що вгорі, а другої: невидимої, — в передчуттях його, притіненої хмарою.

ДУЕЛЬ ІВАНА ІВАНОВИЧА І СЕРПОКРИЛА

З Маргаритиного двору виступив назустріч Серпокрилові голова профорганізації: з трагічною розбитістю він шкутильгав після признання в любові; костюм іржавого кольору звисав безнадійними згортками.

— Куди йдеш? — деренчливим баском спитався в рудого.

— Прогулююся.

— Прогулюйся, прогулюйся! Я завжди казав на пленарних засіданнях, що члени колективу повинні дбати про здоров'я. Свої слова підтверджую практикою; вертаюся з променаду на лоні природи. Приємно: птички, цвіточки . . . безпартійний більшовик уміє цінити красу.

— А мені здалося, що ти з жіночого дворика вийшов.

Іван Іванович випитливо глянув на Серпокрила; промовчав.

— Ну, признайся! — з прихованим роздражненням, удаючи смішливого повірника, настоював бібліотекар.

— Хитрий, — байдужно бурмотів Іван Іванович: — сам між дівчатами ласує, як кіт між горшками з сметаною, а спитай його, — ні пари з уст. Признайся йому . . .

Вони мовчки дійшли до трамвайної зупинки. Їм би треба було негайно попрощатися і — на різні сторони; ні, мов би зв'язані чортовою ниткою, держались один одного, насурмлений профспілковий бонза і його прихований суперник.

Як висіли з трамваю і рушили до інститутського дворища, Іван Іванович поцікавився:

— Чи йдуть розмови про війну? Тепер ворожі елементи порозпускали язички.

— Чхати я хотів на розмови! — з несподіваною лютістю випалив рудий.

— О! Ти он як; гм; забуваєш, що ти член професійної організації. Я, як голова місцевого комітету, маю право цікавитися настроями в колективі.

— Нехай спецчасть цікавиться; вона „мзду" дідстає, а ти?

— Ого-го! — протягнув Іван Іванович: — якої пісні співаєш: бачу, що прийдеться сповідати Серпокрила.

Ніби з прив'язі зірвавшись, колишній безпритульник заклацав язиком, як на клярнеті; розчепіреними пальцями обох рук, поставленими в продовження носа, заграв дрібно та весело:

— Ось тобі.

Іван Іванович потемнів, скільки зміг, бронзовими вилицями. Думав, як однією фразою погромити збунтованого члена профспілки.

— Май на увазі, — зловісно забряжчав він крізь зуби. — За тобою водяться анархічні штучки; ти в нас на обліку. Вміємо приборкувати й більших птиць, ніж ти! Гляди: доплигаєшся.

— Лякай, лякай! Бачили таких, — відгризнувся Серпокрил.

— Хіба я лякаю? Всім відомо, що я веду профспілкову роботу без залякування, тільки за допомогою ідейного виховання.

Після такої заяви, проказаної високоторжественним голосом, Серпокрил задовольнився: фактично — відступ Івана Івановича; сам злякався, кривий пес, розмови про залякування, бо в цьому були грішки. Однак, що потім Іван Іванович мститиметься, Серпокрил знав напевно. Чорт з ним! Скоро війна.

З тяжчою мовчанкою, ніж до трамваю, супутники йшли проз фасад інститутського будинку. В обох не було бажання заходити в двері: ніби змовившись, вони проминули їх і спинились коло відчиненої брами в широкий двір.

Веселий біс заграв Серпокрилові в грудях; зробивши поважну міну, бібліотекар сказав:

— Багато говорять про війну з Німеччиною. Спростування ТАСС'у відносно переквартирування військ пояснюють навпаки: раз заперечено, значить, правда; війська йдуть до кордону.

— Тепер бачу, що ти можеш відчувати нормальний підхід керівника профорганізації до свідомого члена. Цікаво, отже — пояснюють навпаки . . . А хто?

— На жаль, я забув. Це було в гурті під час перерви.

— Ну, так же не можна! — докоряє Іван Іванович.

— Я не скінчив; було в гурті осик на площі, — стоять вони і: шу-шу-шу . . . війська наближаються, скоро буде війна . . . Побий мене грім, так було!

— Блазень! — стукнув Іван Іванович зубами.

— Ні, я був тоді п'яний і мені так почулося, да! ми ж перед тим пили з тобою в „Празі".

— Чого то кричиш? — оглянувся Іван Іванович на студентів, що спішили мимо: — ходім у двір!

Вони помандрували до горба за високими дубами, де як свідчить передання, перші запорожці відбули одну з своїх урочистостей. У тутешній річці не було раків; з цим ніяк не могли примиритися чубаті вояки, аматори „живої води" і закуски. Кінні висланці в скорому часі вернулися з наловлени-

ми в рідних річках раками, і зразу ж після цього відбулося освячення новоприбулої живности. При широкому зібранні войовничих поселенців раки полізли в свою стихію.

Голова профорганізації та бібліотекар примістились на невеличкій сосновій лавці, напроти ящиків з вівцями, козами, кріликами й іншими тваринами, вкритими шерстю.

На історичний горб перенесено з зоологічного кабінету колекцію живих істот, на яких доцент Колтунов відбував безумно цікаві енкперименти. Він винаходив бальзам, що від нього шерсть на тваринах повинна була виростати втричі скоріше, ніж звичайно. Для цього він вистригав нещасним козам і вівцям боки і мазав сумішами найрізнородніших речовин, від керосину до гірчиці включно. Прив'язані за передні й задні ноги, істоти корчились, ревіли, мекали, пищали, і зоологічний кабінет обертався в залю плачевного звірячого концерту. Посередині, в клітці з дротяними стінками, стояв на столі головний тортурований — великий баран, біля якого Колтунов давав відповідні пояснення високому начальству. Боки многостраждального барана були подібні до левади, на якій господар викошує траву окремими латками, в певній послідовності. Невідомо, чи то шкура тварини відмовлялася дати посилений ріст шерсти для соціялізму, чи бальзам доцента мав недостатній ефект, — але так вийшло: — гроші асигновані для науково-дослідної роботи розтанули, мов дим, в той час, як шерсть на барані уперто продовжувала рости старими капіталістичними темпами. Зразу ж після зникнення грошей, призначених на досліди, винахідник бальзаму переїхав у Середню Азію, шукаючи менш упертих тварин. Ящики з зоологічного кабінету опинилися на історичному горбі, на свіжому повітрі, під доглядом одного технічного службовця, що мав безпосередні зв'язки з їдальнею.

Серпокрил спинив свій погляд на білому кріликові, що врятувавшись від Колтунова, ловив крізь дерев'яну решітку високу зелень і ритмічно, невловимо швидко жував її; вусики його тремтіли, як промені. Перевівши очі на експериментального барана , Серпокрил дав своїм думкам теоретичний напрямок.

— Поясни мені, будь ласка, — звернувся до Івана Івановича, — які переваги біологічного характеру будуть у безклясовому суспільстві?

— Великі, — сказав Іван Іванович і зробив надзвичайно змістовну фізіономію.

— А конкретно, які? — допитувався Серпокрил; — я люблю розв'язувати питання на прикладах. Скажім, чи виграє на революційній зміні суспільства — баран, крілик, козел, заяць, ховрах та інші? .. себто, вся збірнота живих тварин, що разом з нами населяє планету.

— Безперечно, — сказав Іван Іванович.

Серпокрил чемно і делікатно вклонився:

— Я задоволений; хоч звичайно, хотів би почути детальніші пояснення. В моїх очах ти — глибокий знавець природничих наук.

— Маєш рацію, — сказав Іван Іванович, — і я зобов'язаний такі пояснення дати. Почну з твердження, що революція, усунувши окови з виробничих сил суспільства, одночасно розкріпачує також біологічні можливості розвитку, які криються в окремій людині і всьому людстві, взятому в цілому. Диктатура пролетаріяту організує пробудження і вдосконалення біологічних сил, що були зв'язані відносинами загниваючого буржуазного суспільства. Ось чому в нас тропічні рослини пишно розцвітають на полярному крузі.

Іван Іванович говорив з таким високим патосом, що крілик перестав жувати бур'янину і дивився на голову профспілки, як зачарований. Особливо уважно поставився головний об'єкт Колтунова — стояв струнко; його роги закручені, як велетенські стружки чорного дерева, торкалися дротяної сітки своїми передніми краями, а покриті вогкістю очі розчулено дивилися на рот Івана Івановича. Серпокрил сприйняв промову досить своєрідно:

— Звичайно! — скрикнув він, — навіщо тим рослинам цвісти на тропічному крузі? То не штука: побудував чортову силу транспорту і, наприклад, хоть літаками привіз банани на Соловки! Ні, ти потрудись до останнього подиху на шестидесятиградусному морозу, і хоч би то коштувало мільйони карбованців і сотні тисяч людей, а таки добийся свого! — приневоль банани вродити на кризі. От що значить: людина — володар природи. Надхненна картина! Так, я розумію, диктатура пролетаріяту творить чудеса з біологічними силами. Але я маю один сумнів . . .

— Кажи; я бачу, що ти здібний до сприймання діялектичних ідей у природознавстві.

— Я боюся, що робітники з Західній Европі й Америці мають інший погляд на природу; вони люблять, так би мовити, традиційну раціональність і доцільність. Як ти їх переконаєш,

коли вони скажуть: вигідніше довозити тропічні овочі на північ, ніж марно витрачатися на вирощування під морозами.

— Це робиться просто! Ми зуміємо переконати.

Крілик почав хутко жувати зелень, — ніби його хата з краю; а баран погасив поблиск в очах і відійшов від сітки в глибину ящика. Серпокрил перемінив тему:

— Цікаво, буде суперництво з-за жінок чи ні?

— Як виняток, — сказав Іван Іванович.

— Припустимо, — викладає Серпокрил з грайливістю в голосі, — ми з тобою закохалися в гарненьку вчительку...

Івана Івановича при цих словах пересмикнуло в лицевих м'язах, покритих сіробронзовою шкірою; в зелених очах замиготіли іскорки.

Серпокрил зробив коротку павзу і продовжив:

— Що б ми робили з тобою, якби наша любов була дужча за нас, а вчителька сказала: „самі рішіть між собою, кому я мушу належати!"

— Ти взагалі говориш, чи маєш на увазі щонебудь окремо? — спитав Іван Іванович.

— Говорю взагалі. Наприклад, ти сказав їй, що розводишся з жінкою і, як вільна людина, пропонуєш їй...

— Щось мені ввижається, ніби ти десь під вікном підслухував, — процідив крізь крицеві й золоті зуби Іван Іванович.

— Це неможливо, — заперечив Серпокрил, — уже через те, що ти не міг говорити такого свинства.

Іван Іванович промовив: „гм" і пригладив свій безколірний чуб над вухами. Серпокрил повів далі:

— Отже, я жду пояснення: як бути в такому випадку?

— Як хочеш знати, рішення залежить від суспільно-політичного моменту; хто з двох цінніший у революційній перебудові життя, той має перевагу, — так розв'язується питання, з погляду нашої радянської етики. Менш цінний претендент, якщо він свідомий громадянин, повинен відійти з дороги.

— Мені трохи неясно, — вголос роздумує Серпокрил; — шлюб становить справу, в якій, здається, біологічна сторона багато вирішує. Якщо, скажімо, з суперників один каліка, а другий — здоровий, то каліка повинен сам знати...

— Перебільшення біологічного елементу за рахунок соціяльного, це ворожа теорія! — різко сказав Іван Іванович.

Серпокрил обурився:

— Ти зразу пришиваєш гріх.

— Ні, — офіціяльно спростував Іван Іванович, — за весь час праці в профорганізації я уникав пришивання і буду уникати.

— Прекрасно! Хіба я заперечую, що ти зразковий профробітник?

— Ну, то не сердься, — сказав Іван Іванович, і зморшки на чолі, що безпосередньо переходило в півлисину, рівно розгладилися.

— А що, — спитав задумливо Серпокрил, — якби вчителька, в яку, припустимо, обидва ми закохані, заявила: „вирішіть питання на дуелі, — я належатиму переможцеві".

— Я вважаю дуель дворянським пережитком, — сказав Іван Іванович.

— Скажи відверто: боїшся, що я переможу і вчителька мені дістанеться. Напевно, я з нею одружуся. Вона мешкає в дворику, з якого ти вийшов.

— Так?! — розгнівано гукнув Іван Іванович, — і думку викинь з голови! Я тобі кажу: вона — моя.

Він схопився з лавки; заворушив ціпком. Серпокрил і собі підвівся; проспівав, як звичайний волоцюга:

— „Понапрасну, Ванька, ходиш".

Іван Іванович стримувався, скільки міг, а відновивши в пам'яті наступні слова пісні, вибухнув в обличчя рудому:

— Сам додому дурнем підеш!

— Чого хвилюєшся? — удав Серпокрил здивованого і, відійшовши до краю горба, виломив з куща прут. Вернувся до Івана Івановича:

— Захищайся!

— А, так ти он як?! — скрикнув голова місцевого комітету, — я тобі покажу! Хуліган!

Іван Іванович махнув ціпком, ціляючи в голову суперника. Той перейняв удар своєю гнучкою зброєю і одвів ціпок наниз, а потім повторив випад свого ворога. Мабуть би прикрасилась лисина Івана Івановича сизою ґулею, якби він вчасно не відхилився, — ломака вдарила його в плече. Тоді, розлючений без меж, керівник профорганізації посипав ударами, але Серпокрил відскочив назад і, вибравши слушний момент, різнув противника по шиї. Свіжа смуга відзначилась на шкірі Івана Івановича і змусила його до обережности. Відступаючи в напрямку до барана, потерпілий раз-у-раз описував кола в повітрі своєю важкою палицею з ґумовим наконечником. Тяжко дихав і збирав зусилля для нищівного удару по Серпокрилові.

З цією метою навіть перестав описувати кола і тільки швидко водив ціпком направо і наліво, і таким способом тримав противника на певному віддаленні. Зібравши всю свою злість і силу, Іван Іванович намірився штовхнути різким ударом в живіт проклятого Серпокрила; на нещастя, в вирішальний момент баран, до якого профробітник непомітно наблизився, штовхнув з-заду крізь дротяну сітку, і напад не відбувся. Всилу вдержався на ногах Іван Іванович, так підступно відкинутий від ящика. Фіялкова сорочка заступила обрій і грізно нависла в голубій височині Серпокрилова ломака . . . нависла і — спинилася.

— Ей, ви! — донісся знайомий голос, що моментально вселяв покору в серця.

Обернувшись до голосу, Іван Ітанович і Серпокрил зробили приємні міни на обличчях; щоб задекорувати справжній характер свого заняття, вони на додаток спортивно пофехтували декілька секунд і потім привітали піднятими правицями особу, що дивилася з розчиненого вікна.

— Фіз-культ-ура! . . — бадьоро викрикнув Іван Іванович.

— Ура, ура! — додав Серпокрил.

— Це інша справа; молодці, — відповів з вікна товариш Тімурленков: — зрештою, зайнялися фізичними вправами. Дуже добре! А мені здалося, що ви б'єтесь.

— Що ви?! — скрикнув Іван Іванович, — хіба ми такий відсталий елемент?

Тімурленков благосклонно посміхнувся, два члени профспілки стояли на горбі напроти нього — з випростаним виглядом людей, що підготувалися здати іспит фізичної вправности на значок ГТО (готовий до труда і оборони). Вони споглядали образ секретаря парторганізації товариша Тімурленкова, величного в френчі напіввійськового крою, кольору „хакі". І бюст, і вузькоока голова з пергаменовою шкірою яскраво виділялися під сонцем у чорному прямокутнику розкритого вікна. Почуття відданости, що виразилося двома профспілковими фігурами на горбі, набрало гіпнотичної сили і передалося навість іншим живим істотам: крілик підняв довжелезні вуха і перестав тремтіти променистими вусиками; ховрахи стали на задні лапки; баран прибрав парадну позу з копитцями, поставленими тісно; тільки вівці в безмежній скромності своїй опустили на карі очі — густі та довгі вії, білі, як пух на кульбабах.

НЕОДНАКОВІ ЗУСТРІЧІ

В одноманітному ритмі, з сонною мелянхолією торкає дощ вікно і дах м'якими пальцями. Притихає; рідко роняє краплі. Від того — солодкий настрій самоти і мудрого смутку, і втишености; і примирености з небом і землею.

Якби Антон Никандрович був у звичайному душевному стані, він би негайно, з самого вечора вклався спати з тихим серцем. Ні: вихор горить і ходить по нервах. Надівши чорносірий плащ, Антон Никандрович вибирається в коридор; обережно зачиняє масивні двері і з злодійкуватою беззвучністю замикає їх на замок, бо, мабуть, сусіди сплять, а старий хотів би бути тут завжди непримітним і нетурботним для них. На вулиці він трохи вагається: куди йти? — чи на площу „срібного собору", зруйнованого до фундаменту, чи до парку?

Поки Антон Никандрович роздумує, дід Полуниця, що в цю хвилину вернувся з міста, — в нас говорили: „вернувся з міста", хоч чоловік походив собі по сусідній вулиці, — вернувся і подає голос на брамі, властиво, на проході між будинками, звідки залізні ворота винесено, тільки гаки для них іржавіють на стінках.

— Добрий вечір! Як діла?

Щодо того, „як діла", то Антон Никандрович нерозмисленно руками розводить і плечима знизує.

— Душа неспокійна!

Полуниця промовчав; сивою бровою повів на приятеля:

— Як є тривожна думка, то треба проти неї другу думку кликати — веселішу... Дивиться чоловік на зірку, забуває про тьму. Я сам так роблю: погляжу на небо і спокійно йду спати.

— Добре, — сказав Антон Никандрович; — ви проспали до ранку без тривоги, а потім знову... Людина втягується в гризоту, клопіт, ненависть; душевний мир розбитий.

— Правда. А що, як я вам розкажу про старого козака?

Антон Никандрович мовчки нахиляє голову, на знак згоди.

— Так ото, — починає товариш Полуниця: — старий козак у соняшну годину їде на широчезній мажарі; розлігся і дрімає. Воли дорогу знають — ідуть собі потихеньку. Назустріч пошта, як скажена; поштар здаля кричить, щоб козак звертав з дороги, а той спить, — нічого не чує. Довелося поштареві самому звертати. Порівнявся він з мажарою, підтягнув батіг і пужалом з усієї сили вчистив козака по животі. Козак по-

НЕОДНАКОВІ ЗУСТРІЧІ

В одноманітному ритмі, з сонною мелянхолією торкає дощ вікно і дах м'якими пальцями. Притихає; рідко роняє краплі. Від того — солодкий настрій самоти і мудрого смутку, і втишености; і примирености з небом і землею.

Якби Антон Никандрович був у звичайному душевному стані, він би негайно, з самого вечора вклався спати з тихим серцем. Ні: вихор горить і ходить по нервах. Надівши чорносірий плащ, Антон Никандрович вибирається в коридор; обережно зачиняє масивні двері і з злодійкуватою беззвучністю замикає їх на замок, бо, мабуть, сусіди сплять, а старий хотів би бути тут завжди непримітним і нетурботним для них. На вулиці він трохи вагається: куди йти? — чи на площу „срібного собору", зруйнованого до фундаменту, чи до парку?

Поки Антон Никандрович роздумує, дід Полуниця, що в цю хвилину вернувся з міста, — в нас говорили: „вернувся з міста", хоч чоловік походив собі по сусідній вулиці, — вернувся і подає голос на брамі, властиво, на проході між будинками, звідки залізні ворота винесено, тільки гаки для них іржавіють на стінках.

— Добрий вечір! Як діла?

Щодо того, „як діла", то Антон Никандрович нерозмисленно руками розводить і плечима знизує.

— Душа неспокійна!

Полуниця промовчав; сивою бровою повів на приятеля:

— Як є тривожна думка, то треба проти неї другу думку кликати — веселішу... Дивиться чоловік на зірку, забуває про тьму. Я сам так роблю: погляжу на небо і спокійно йду спати.

— Добре, — сказав Антон Никандрович; — ви проспали до ранку без тривоги, а потім знову... Людина втягується в гризоту, клопіт, ненависть; душевний мир розбитий.

— Правда. А що, як я вам розкажу про старого козака?

Антон Никандрович мовчки нахиляє голову, на знак згоди.

— Так ото, — починає товариш Полуниця: — старий козак у соняшну годину їде на широчезній мажарі; розлігся і дрімає. Воли дорогу знають — ідуть собі потихеньку. Назустріч пошта, як скажена; поштар здаля кричить, щоб козак звертав з дороги, а той спить, — нічого не чує. Довелося поштареві самому звертати. Порівнявся він з мажарою, підтягнув батіг і пужалом з усієї сили вчистив козака по животі. Козак по-

зіхнув, почухав п'ятірнею живіт і пробурмотів: — оце, мабуть, пошта приїхала.

— Повчально! — крізь сміх сказав Антон Никандрович: епос.

Товариш Полуниця з підкресленою серйозністю сказав:

— Ото ж то й є; пора мені додому.

Приятелі попрощалися. Антон Никандрович пішов до трамвайної зупинки, сів у вагон і поїхав до парку. Картина з помаранчовими ліхтарями на шнурах, протягнутих між верхів'ями акацій, була в уяві Антона Никандровича цікавіша, ніж образ неосвітленої площі з чорними сильветами.

Пізно — щось біля одинадцятої години. В парку відкритий тільки один ресторанчик; там безтурботні, мов шибеники, що зірвалися з петель, куцоодежні типи з неприродною веселістю дряпають струни на інструментах і одночасно досліджують, чи можна за допомогою кривих труб відтворити скавучання на живодерні. Один суб'єкт намагається розколоти металічний диск, торохкаючи по ньому ломачкою.

Нечисленні присутні напилися пива, що стоїть перед ними на столі, і горілки, якої вони доливають собі в склянки під столом, витягаючи темнозелені пляшки з кишень, — напилися і вірять, що вони задоволені, бо на власні вуха переконалися в успішності завивущого звуконаслідування куцоодежих. Похитують пітними головами в такт, а дехто зривається танцювати, хоч із того виходить скандал: вони кладуть долоні дамам на ніжні боки і шарпаються на різні сторони.

Антон Никандрович співчуває їм і проходить мимо — туди, де від клюмби починаються три алеї, повні романтичного світла від скляних помаранч.

Домандрувавши до кінця західньої алеї і здавши собі звіт, що на душі стає спокійно та злагідно від вечірньої свіжости, — Антон Никандрович вирішає походити навколо великого квітника, над яким ліхтарі, золоті павучки, поткали серпанок.

Раптом чує голосну суперечку; зауважує хитливі істоти чоловічої статі, що тягнуть одна одну в протилежні сторони.

— Та ходім!.. ходім!.. ходім!.. — понуро, з ревливою вимовою і дружньою інтонацією переконує одна істота, тягнучи другу за іржавий рукав у напрямку до брами.

— Кажу тобі: зрозумій, що мені додому рано! — вириває ліву руку друга істота, а правою спирається на костур з товстою ручкою в формі літери „г".

Перша істота замислюється, ніби ставить собі завдання: — зрозуміти, що додому — рано; випускає рукав і дивиться з

розкритим ротом. А потім махає руками, мов би плигаючи в басейн з водою, і з досадою викрикує:

— Ну, й чорт з тобою, як тобі рано!

Нетвердо рушає до брами. Друга ж істота шкутильгає в протилежному напрямку, до квітника; і крутить піднятою бронзовою головою туди і сюди, як півнеподібним вітровказом на дерев'яній каланчі. Зупиняє свій інтерес на Антоні Никандровичу; наближається і наближається, аж вітровказ гримить старому в обличчя — мовою і сміхом, розмішаними порівну:

— Кого я бачу? Приємно! Просвіжаємось . . .

ТОВАРИШ ГОЛОВА

Замість жаданого відпочинку для нервів, Антон Никандрович має фатальну зустріч з головою місцевого професійного комітету. Він його поважає за витривалість на засіданнях. Супроводжуючи кожний склад свого слова дрібненьким смішком, голова комітету цілий день розбирає справи, від яких нормальній людині можна очманіти за десять хвилин. Наприклад, від читвертої години дня і до десятої вечора на поширеному засіданні М. К., на якому повинна була сидіти частина наукових робітників, розбирали сварку між комендантом приміщення і прибиральницями, що скаржились на брак ганчірок для миття підлоги. Докладно визначали: скільки ганчірок дістають прибиральниці, на який час вистачає тих ганчірок, з якого вони матеріялу, в якому місці зберігаються, скільки їх треба мати, скільки коштує одна ганчірка, скільки ганчірок купують прибиральниці на власні гроші, скільки грошей видає комендант, скільки приносить нових ганчірок і т. д. і т. д. до пізнього вечора розбирали справу і разом витратили для цього стільки часу, що на прибуток від раціонального використання його можна було б забезпечити ганчірками всіх прибиральниць в області на цілий місяць. Антон Никандрович декілька разів збирався запропонувати: він віддасть усю свою стару одежу на ганчірки, аби лиш засідання скоріше кінчилося. Однак, мовчав, бо його подужував спортивний інтерес — чи довго тягатиметься справа, від якої хотілося гомерично зареготати, і в кого нерви скапітулюють, в Івана Івановича, що так фундаментально розбирав справу, чи в прибиральниць, що виголошували пристрасні промови, чи в коменданта, що огризався на своїх позовниць?

Через деякий час Антон Никандрович знову попав на засідання місцевого комітету; — розбирали справу з зубами. Перед тим молода прибиральниця подала Іванові Івановичу заяву, щоб видали грошей на три зуби: вона не може вставити їх на свій кошт, бо дістає 95 карбованців зарплатні, а треба витратити по 120 карбованців за кожен зуб. Хвора на шлунок, вона конче потребує нових зубів; від поганого пережовування стан здоров'я погіршується. Дякуючи прихильному ставленню Івана Івановича, комітет асиґнував їй гроші, потрібні на нові зуби. Коли про це довідалися інші прибиральниці, вони, як по команді, подали заяви про те саме, і треба було вирішити, чи давати десятьом старим жінкам гроші, чи ні? Справа ускладнилалася: беззубі прибиральниці доводили незаконність попереднього асиґнування, бо їхня молода співробітниця втратила три зуби в домашній сварці, їй повибивав зуби чоловік; а вони позбулися своїх зубів природним порядком, під час виконання службових обов'язків, і тому мають більше право на допомогу від місцевого комітету, ніж вона. Гроші, яких домагалися прибиральниці, були великі; щоправда, порівнюючи з астрономічними сумами, витраченими закордоном — на те, щоб еспанці чи китайці, чи французи якнайдовше вибивали зуби одні другим, — це становило дрібницю, як крапля в океані. Однак, призначення Івана Івановича полягало в тому, щоб поставити бетонну греблю проти домагань прибиральниць; при „диктатурі пролетаріяту" ніхто не сміє заявляти своїх вимог, навіть якщо заробляє дев'яносто п'ять карбованців на місяць, себто вартість однієї лихенької сукні.

Іван Іванович два тижні тягнув справу з зубами; „виділяв" комісії, що повинні були точно встановити, коли і в яких обставинах кожна з прибиральниць втратила той чи той зуб. Комісії ходили до прибиральниць на квартири і вели офіційні розмови з сусідами, щоб установити істину; писали величезні акти і звіти і робили доповіді на засіданнях комітету. Зрештою, всі були виморені і настрахані ґрандіозністю формальної сторони. Старим прибиральницям урвався останній терпець і вони сказали: — „хай йому лихо! . . якось уже корінцями жуватимем, бо сил наших немає мордуватися на тому засіданні". Іван Іванович святкував тріюмф: він блискучою методою привів справу, так би мовити, до „нулевого рішення", при чому, навіть нарікань особливих не було, бо всі вбачали джерело зла в засіданнях, що давно в'їлися країні в живі печінки. Прибиральниці зосталися беззубими, а Іван Іванович твердою рукою вів

далі корабель місцевого комітету над небезпечним підводним камінням.

З фаху він хемік; його статті про ланцюгову реакцію з'явилися в „Наукових записках" природничого факультету з таким підписом: доцент І. І. Бісмурчак. А втім серед студентів він був відомий, як „товариш Убийбога". Щодо незвичайного прозвиська, від якого для релігійної людини міг повівати містичний жах, як від поняття, що виходить за межі дозволеного для людського думання, то воно в країні з „науково" і державно узаконненим безбожництвом приносило своєму власникові навіть деяку особливу, можна сказати, пікантну в політичному відношенні популярність.

При зустрічах з головою комітету Антон Никандрович зусиллям волі змушував себе забувати, що Іван Іванович має таке прозвисько, бо, як, сам собі признався, мав від того слова недобре почуття.

— Ну, пройдімось, ну, пройдімось, голубчику! — виркотує і витуркотує Іван Іванович, і сіробронзові м'язи на його обличчі напинаються і поблискують від золоточервоного світла, що ллється згори, крізь листя. Іван Іванович підхоплює старого під руку і, йдучи поруч, відштовхує його набік, бо ввесь час припадає на свою скалічену праву ногу. Здається, йому — п'ятдесят років; жодного сивого волосочка на голові; правда, якби такий і з'явився, то був би непомітний, бо рештки чуприни Івана Івановича абсолютно білі: почасти від уродження, як у найкрайнішого бльондина, а почасти від сонця і дощу, під якими воно вицвітає, — голова професійного комітету незмінно ходить без капелюха.

Буває ж такий жахливо-білий колір волосся! Такий білий, як алюміній, і такий жорсткий. А півлисина, що обіймає половину черепа і без переходу зливається з лобом, нагадує своїм кольором арматуру до електричних лямпочок. Найчуденніший контраст до цього кольору, розлитого по всьому виду Івана Івановича, становлять очі зеленкувато-сірого забарвлення; вони магнетично сіяють, мов у кота, що сховався в підпіччя. Якби хто-небудь вирізав з бляхи, пофарбованої т. зв. „мідянкою" і трохи вицвілої на вільному повітрі, перед тим, як крити дах на касарні, два кружечки, завбільшки з ягоди аґрусу, тоді він дістав би копію очей Івана Івановича: двох огнів, що світили обабіч верхньої частини довгого, як револьвер, носа.

Нижні зуби в Івана Івановича золоті, а верхні з нержавливої криці. Коли він одного разу зайшов в аптеку і попросив

зубного порошку, то продавець швиденько приніс йому коробку, а прощаючись, зауважив:

— Вам би треба було машинного масла.

Івав Іванович громохко засміявся:

— Ох, ви — жартівник! — і пошкутульгав на вулицю.

Взагалі він своєю вдачею і будовою організму справляв враження, що він скоріше якийсь механізм, ніж людина. Навіть костюм у нього мав колір іржавого заліза; і ціпок поблискував металічними оковами.

Пити горілку голова комітету міг без кінця. У своїй лябораторії завжди тримав багато спирту, і злі язики передавали, що на хемічні процеси в ретортах витрачалася менша частина, ніж на спрагу самого хеміка. Знайомі Івана Івановича, зрештою, перестали розрізняти, коли він тверезий, а коли п'яний, бо обидва ці стани перестали існувати окремо і злилися в якийсь новий, незнаний досі ні медикам, ні фізіологам, ні психологам загальний душевно-біологічний тонус.

— Пройдімось коло квітника, а тоді — нагору та нагору, панораму обдивимось... річку... ліхтарі, — ніжним басом помуркотує Іван Іванович.

— Я ненадовго, — протестує Антон Никандрович: — трішечки віддихатися і додому!

— Так, так; треба жабрами свіжого повітря набрати, а то ми цілий день по кабінетах та лябораторіях, а здоров'я й руйнується, — виголосив Іван Іванович.

І вони йдуть мимо квітника; похмурий Антон Никандрович: високий, бородатий, у довгому чорно-сірому плащі і м'якому капелюсі з широчезним окресом; і Іван Іванович: середнього зросту, зосереджений на своєму веселому настрої, товстий і моторний — високо піднята голова, як бронзовий півнеподібний вітровказ, повертається то на Схід, то на Захід.

БАТІГ І МЕДЯНИК ІВАНА ІВАНОВИЧА

Квітник, біля якого прогулюються Іван Іванович і Антон Никандрович, виглядає — ніби для кожної літери в „Шехерезаді" знайшли відповідну квітучу рослину: вербену, незабудьку, рожу тощо, і в порядку, якого вимагає розповідь, розгорнули цей „переклад" на прямокутній площі.

— Розкіш! — блаженно вуркотить Іван Іванович до супутника.

Вони обходять квітник, спиняються перед бетонними ступенями, що ведуть на гірку.

— Піднімемось? — питає голова комітету і сам відповідає: піднімемось!

Ідуть широкими ступенями. На уступах вимурків зроблені мініятюрні квітники; гірлянди звисають на рівні плеча, на рівні ліктя; і стоять на підвищеннях вази в античному стилі: аж киплять від надміру цвітіння, аж обливаються запашною піною пелюсток.

Ідуть супутники нагору; на площинці спочивають, потім знов: нагору та нагору. Ось вони на самісінькій вершині, увінчаній колонадою, під якою зеленіє лавка. Хмари трохи розвіялись і зорі мерехтять, як срібно-золоті, блакитні, білі іскри різної величини та яскравости, розсіяні по імлистому оксамиту. Внизу шумлять вершини дерев; погойдуються ліхтарі між ними.

А гості зоряного неба сидять на лавці і мовчать; і знову закриває небо пливуча мряка.

— Ви не думайте, — пускає папіросний дим Іван Іванович, — що ми, хеміки, байдужі до краси; тут (Іван Іванович показує на груди) — почуття, що я перебуваю на вершині щастя. Як сказано, вгорі — зірки, а в мені — моральний закон, хоч мушу зауважити, що цей вислів застарілий. Світ прекрасний, на жаль, ми від нього втікаємо, замикаємося в кабінетах . . . раки — відлюдники, що знаходять порожню мушлю, залязять туди і сидять, як колись печерські подвижники. До речі, — давно хотів поговорити з вами на громадські теми. Чому такі вчені, як, наприклад, ви, цураються нашого громадського оточення, дивляться на профспілкові навантаження, як на осоружний обов'язок? Приблизиться година смерти і тоді на питання: — чи я жив, як годиться громадянинові нового суспільства? — доведеться промовчати. Можливо, що в глибині психіки залишилися спогади про давній період життя, як дорогий серцю. Наша пам'ять довго тримає кращі враження і швидко випускає гірші. Колись про нашу сучасність люди згадуватимуть з найбільшим захопленням, як про здійснений рай. Дивіться навкруги! Весь світ перед нами, як на долоні — він належить нам. Треба остаточно розірвати з минулим, треба включитися всією душею в будівництво нашого суспільства разом з представниками молодого покоління. Нам відомо, що студенти дістають від вас допомогу, але це — приватна благодійність, яка принижує їх. Ви маєте на факультеті величез-

ний авторитет, і тому ваша, я сказав би демонстративна нехіть до колективного життя приносить нам шкоду, бо підриває авторитет громадських організацій. Ми не приспішували вас; ми поставилися терпеливо, зважаючи на специфічні обставини вашого минулого життя. Скажу прямо: з загостренням клясової боротьби в нашому суспільстві з'являється альтернатива перед ученими старшого покоління — або зблизитись з громадськістю до кінця, або відійти в сторону; ви розумієте, що це значить?

— Я гадав, — похмуро говорить Антон Никандрович, — що маю право працювати на невеличкому місці під сонцем, якщо вживати політичного означення — під радянським сонцем. У моїй діяльності немає жодного вчинку, який давав би підставу для закиду в нельояльності. Після того, як я відбув . . .

— А ви ображаєтеся, — докоряє Іван Іванович. — Я просто викладаю мотиви, які вимагають перегляду дотеперішніх взаємин з колективом, — відверто, без дипломатії: так, як з приятелем, бо я шаную вас і хочу, щоб ви уявляли ситуацію.

— Я розумію . . .

— І чудесно! — радіє Іван Іванович. — Як голова професійного комітету, я буду тішитися, коли ми знайдемо ґрунт для тісної співпраці. Роботи в нас безодня. Чи відомо вам, що серед членів профспілки є й досі люди, які ходять до церкви: тайно ходять і моляться. А ми куди дивимось?! Виховавча праця в нас шкутильгає. Партійна організація спитає нас, чи достатньо ми розгорнули боротьбу проти такого темного пережитку буржуазного суспільства, як релігія? І доведеться з соромом відповісти: ні. От і ви — могли б допомогти публічними лекціями на антирелігійні теми, а замикаєтесь серед книжок. У нас самих живуть залишки . . . Я буду говорити відверто: іноді можна почути закиди і на вашу адресу, що в лекціях проступають релігійні настрої. Ваша остання наукова праця, наскільки мені відомо, — просякнута в багатьох моментах християнськими ідеями: так кажуть.

— Дивно мені! — скрикує Антон Никандрович: — праця ще в чернетці. За старою звичкою, до закінчення рукопису я не даю нікому читати ні сторінки. Можливо, є люди, які вправляються в магії і читають рукопис на віддаленні.

— Заспокойтеся! — говорить Іван Іванович; — такі чутки ходять; а я особисто вірю, що ваша праця буде витримана. Я навів приклад до того, що в громадському житті далеко не все в порядку . . .

— Ні, підождіть! — спиняє Антон Никандрович. — Я хочу вияснити до кінця: хто міг говорити про мій рукопис?

— На якомусь засіданні в Будинку Вчених один інженер сказав.

— Інженер? Що йому до мого рукопису, і хто він? Я мушу з ним говорити!

— Звідки ж я знаю, — відказує Іван Іванович тоном несправедливо ображеного. — Так мені передавали. А зрештою, киньмо цю плітку! Чи варто хвилюватися з-за неї? Просто: треба зробити так, щоб виключити можливість подібного закиду.

Антон Никандрович категорично настоює:

— Я хотів би виснити справу до кінця!

— До кінця?.. Можна. Для цього треба надрукувати працю або прочитати її всю в Будинку Вчених, в присутності громадського активу, який своєю критикою допоможе виявити помилки. Згодні?

„Он куди він хилить! — думає Антон Никандрович: — надрукуй або прочитай на зборах, — відразу ж почнеться; придиратимуться до кожної деталі, обвинувачуючи в ідеологічній невитриманості; тоді пропав".

Моторошну катеринку з викриванням „ухилів" Антон Никондрович докладно вивчив: вона грала безупинно, бо треба було переконати, що всі в усьому помиляються, крім... того, хто став на місці Бога і сонця. В кожній праці, навіть написаній офіційними ідеологами, рано чи пізно знаходять „ухили" і починають „проробку", після якої настає жах організаційно-політичного висновку: звільнення з служби і марш на північ. Катеринка грає; систематично — щороку, щомісяця, щодня, щогодини — падають жертви її мелодій.

Хмурніє Антон Никандрович і тихо повідомляє:

— Але праця ще далеко не закінчена. Киньмо...

— І чудесно! — радіє голова комітету: — я ж так і казав, знаючи, що ви людина великого наукового таланту і життьового досвіду. — Ми з вами знайдемо спільну мову. Будемо дивитися прямо на нашу прекрасну дійсність... зірки над нами, — ні, цей вираз недостатній! Сонце над нами і закон комунізму в нас.

Антон Никандрович заглиблюється в роздуми і зовсім несподівано — до голови комітету:

— А що, як справді, в моїй роботі є релігійні ідеї?

— Навіщо псувати собі настрій? Потім розберемося.

— Я хочу зараз... уявіть собі: справді, праця з ідеологічного погляду невитримана, — що тоді?

— Що тоді? Ну, що: я ж казав, треба стояти близько до колективу і ми поможемо. Я сам з великою приємністю, як спеціяліст в антирелігійній пропаґанді, прочитаю вашу працю і скажу, що треба виправити. Згода?

— Але ж питання не в тім, щоб виправляти рукопис. Значно серйозніша справа з думанням самого автора. Якщо він має ідеологічні збочення, він не відповідає своєму призначенню. Повинен покинути катедру.

— Ого! Ви зразу в дамки. А наш колектив, — хіба він покликаний тільки виганяти? Ні, ми зобов'язані також виховувати. Тепер вам ясно, в чому сила зв'язку наукового робітника з громадськістю?

— Ясно.

— І чудесно!.. ви включаєтеся в громадську роботу — активно, самовіддано, і в її процесі всі збочення зникають, так би мовити, в полум'ї ентузіястичного прагнення — стати повноцінною радянською людиною. В організації виховавчого процесу полягає найперше завдання професійного комітету. Приходьте на засідання і ми обговоримо питання про ваше громадське навантаження; коли буде засідання, — я сповіщу.

— Якщо матиму час...

— Ну, от: час; повинні знайти його! Он дивіться на товариша Серпокрила, хоч і який він пес мерзенний в особистих відносинах, а навантажень має по горло: він і в радіоцентрі працює, і в газеті, і в книгоцентрі, і завідує бібліотекою на факультеті, і клюбну роботу розгортає, і знаходить час для роботи в профорганізації. Так повинен мобілізувати свої сили справжній радянський громадянин.

— Серпокрил — справжній? — здивовано перепитує Антон Никандрович.

— Звичайно. А чому ви дивуєтесь?

— Просто так... я мало знаю Серпокрила.

— Товариш Серпокрил наша людина; це не те, що який-небудь реакціонер, скажімо, професор Жолобовський...

— Як?! Професор Жолобовський — реакціонер? Мені здається, ви зробили велику помилку.

— Звичайно, вам так здається, бо ви його сусід. А він ховає в душі ворожий настрій.

— Яка прикра помилка! Він з абсолютною льояльністю

ставиться до влади; працює, як віл; його думки проґресивні, в найкращому розумінні слова.

— Знаєм цих колишніх мрійників, — зневажливо бурмоче Іван Іванович: — братерство, космополітизм, гуманізм, самовдосконалення, всяка нісенітниця. Я вам одним фактом доведу, що він ненавидить нашу громадськість. От, будь ласка, мені передали його слова про мою скромну особу; сказано буквально так: „Великим свердельцем, в якому за вістря служить голова місцевкому Іван Іванович, можна прокрутити дірку в народному серці, вживаючи профспілку як коловорот." — Я вас питаю, про що свідчать ці слова? Вони свідчать про глибоку притаєну ненависть професора Жолобовського до нашої професійної організації і цілого радянського суспільства.

— Я сумніваюсь, щоб професор Жолобовський так говорив про вас.

— Говорив; я точно знаю.

— Від когось іншого почули ці слова і приписали їх професорові Жолобовському, — такі випадки бували.

— Якби ж так, а то маю певні відомості, що слова належать йому; в умивальнику після засідання сказав їх, а там дехто чув — випадково . . . Зрештою, я перевірю. Якби й не він сказав, однаково симпатизую Серпокрилові, а не Жолобовському. І я вам поясню, чому: Серпокрил відвертий, здібний сприймати громадські впливи, хоч в особистих справах він — свиня з свиней і собачий син, і я його за деякі штуки так провчу, що до смерти пам'ятатиме; а Жолобовський замкнутий . . . чорт його знає, які в нього думки! Волію мати справу з щирими натурами: їх видно, як на долоні. Треба пам'ятати, що інтереси нашої держави і світової революції вимагають виявлення і нещадного знищення всіх ворогів і фактичних, і потенціяльних, себто тих, які сьогодні ще не являються ворогами, але в майбутньому обов'язково будуть ними. Хто сьогодні „льояльний", той завтра наш лютий ворог, і ми з ним повинні розправитися без дрібнобуржуазного милосердя.

Антон Никандрович розуміє, що закиди на адресу професора Жолобовського зачіпають і його самого, бо він теж любить самотність і відстоює недоторканість свого особистого життя. Смертельно надокучила система проникання офіційних очей і рук аж до домашнього огнища, до писемного стола, до каструлі; система контролювання кожного кроку. В уяві Антона Никандровича держава виступає в вигляді велетенського пса, що бігає по двору і обнюхує кожного громадянина,

як мурав'я, — обнюхує його почуття, думки, одежу, олівці, папери, шукаючи, чи не чути якого-небудь „антисобачого" запаху? Коли зауважить щось непевне, тоді — клац, клац! зубами, і немає громадянина. А образ металічного свердельця у вигляді голови місцевкому вражає Антона Никандровича такою трагічною правдивістю, що хочеться голосно сказати, як страждає людська душа, як затягується в кривавий вузол, до якого підходить назва „комплекс убивства"; так, „комплекс убивства", фізичного і духового, пляново готованого силою державної машини: преси, війська, суду, кіно,поезії, соціяльної теорії; комплекс, передумову до якого становить реґулярно і запекло роздмухувана зненависть людини до людини, вбивання всякого чистого почуття: дружнього, приятельського, братерського, сестринського, синовнього. Весь круг наймиліших переживань, пов'язаних з ними, зганьблено, виключено з-під охорони закону людського, а Божий закон об'явлено отруйною фікцією, успадкованою від „проклятого капіталізму". Відкрилися глибини темного біологічного хаосу, схожого на замулену всесвітню калабаню, куди людина, обплутана нитками святоненависного світогляду, зсувається день-у-день і відчуває, що нема ніякого порятунку. Постать голови місцевого комітету — Івана Івановича Убийбоги, рудіє над краєм урвища і ціпком показує, як скоріше і певніше сунуться вниз, щоб попасти в самісінький центр диявольського дна. Серпокрил вчепився за рукав і затягає в глибину, щоб разом загинути. Чого їм треба обом? Гнів виривається за межі, в яких можна пригасити розумною волею, а щось, мов голос птаха, що літає в далекостях, підказує серцю: треба бути сумирнішим, треба перебороти страх перед загибеллю, тоді бажання вбивства вляжеться. Закривши очі, Антон Никандрович будує в уяві арену життя, по якій проходить тихою постаттю — милосердя. І нащо переслідують милосердя... до нього, терпеливого і повного всепрощення, припливає найкраща стихія з тих, що існують — невідчутна для фізичного зору. Припливає вона від обличчя, що дивиться з-за сузір'я Лебедя... досить одного поруху в віях, щоб вигляд існуючого змінився до невпізнання. Треба здатися на вищу волю — всім розумом; треба пробудити в собі силу, відповідну їй, спроможну однією іскрою спинити душогубний коловорот. Однак, за довгі роки присмеркових терпінь струни серця, з яких могло зірватися слово з огненною вірою, — згрубіли; можливо, тільки жахливі, над міру людської витривалости, удари долі могли віджививити їх.

Антонові Никандровичу спало на думку: негайно виїхати з міста . . .

— Будь ласка, — глухо мовить він, — ухваліть на місцевому комітеті, щоб мені дали подорожну . . . я просив, здається, в санаторію для хворих на серце. Стан мого здоров'я зовсім поганий. Сорок років без відпочинку, буквально — ні одного вільного дня, за винятком часу, коли я сидів у тюрмі, перед засланням.

— Бачив вашу заяву і лікарську посвідку; справа має підстави і вона на черзі. Завтра скличу членів місцевого комітету; ми зробимо, що зможемо. Дуже жаль, — Іван Іванович розвів руками: одна-єдина можливість попасти на курорт для сердечників втрачена. Скерування туди дістав товариш Грібков; він перевтомлений громадською роботою і, крім того, страждає від ожиріння серцевих м'язів. Ми пошлемо вас до моря, там є маленький, але не поганий будинок відпочинку. Завтра винесемо постанову, і я повідомлю вас через факульте́тського профуповноваженого.

Побачив Антон Никандрович, що зробив помилку. Правда, відпочити він давно збирався, тільки ж подалі від гурту, такого гамірного в будинках відпочинку. Хіба можна відпочити в натовпі, без тихого самотного роздуму серед природи?

— Я, мабуть, не зможу поїхати: буду кінчати рукопис.

— Рукопис у ліс не втече. Треба здоров'я поправити. Уявіть собі: перед вами — море; буяє стихія, б'ється об ґраніт, зривається білими ґейзерами. Я починаю говорити, як поет, бо зворушуюсь від краси. Дрібненькі бризки морської води, розпорошені в повітрі, приносять солі у ваші дихальні тракти. Тепер доведено, що вдихання морських бризок становить найкращу інґаляцію, потрібну при різних недугах.

— Я подумаю, — сказав Антон Никандрович: — побачу, чи маю час.

— Чудак-чоловік! То йому треба їхати на курорт, то йому бракує часу.

— На курорт скеровано іншого. Я можу вибирати: чи їхати в дім відпочинку, в якому немає спеціяльного лікування від сердечної недуги, чи знайти приватний куток біля моря.

— Гаразд. А я завтра пришлю до вас уповноваженого.

— Йому доведеться марно витрачати час, потрібний для громадської роботи.

— Нічого; він у нас меткий чоловічок, скрізь побувати встигає.

— Додому! — заявив Антон Никандрович. — Я втомлений. Ви зостаєтеся в саду?

— Піду з вами до воріт; потім загляну в ресторанчик: декого пошукаю.

Аж поки наблизилися до брами, Антон Никандрович думав про одно: прокрутить коловорот чи ні? . . І ввижалося, що лежить народна душа, міцно зв'язана, а над грудьми обертають крицеві гостряки. Кров червоніє в степових річках.

ОГНЕННА НІЧ

1.

Пересідаючи з трамваю в трамвай, Антон Никандрович помітив, що над високими дахами клубочеться полум'я, немов би виривається воно з полону. Старий, як правило, уникав вуличних видовищ, але цього разу відчув потребу: піти подивитися, що там горить.

Пожежа виникла на третьому поверсі готелю „Будапешт", в якому щовечора в довгій залі щось верещало мідними горлянками, а до цього приєднувався скажений брязкіт. Несвітська музика відповідала цілям адміністрації, бо відвідувачі, впившись до змія зеленого чи слона білого, раптом здригались від брязкоту і скреготу, тверезіли і знову замовляли чого-небудь випити. Були в ресторані „кабіни", — найгрошовитіші відвідувачі замовляли їх собі заздалегідь. Мабуть, в одному з тих „тихих" місць і зайнялося.

Антон Никандрович приєднався до маси пізніх перехожих та близьких мешканців, що в непорушних позах споглядали, як горить велика безлюдна будівля. Вгорі працював огонь, а внизу, між публікою, метушилися міліціонери. Враз серця присутніх здригнулися: — жінка з дитиною на руках виглянула з вікна і закричала, як божевільна; іскри з димом перелетіли в неї над головою і позміілися в небо.

За декілька хвилин перед цим до готелю наблизилося двоє молодих людей; обом їм — і їй, шатенці в сірому платті, і йому блідовидому брюнетові — страшенно не хотілося йти додому після останнього кіносеансу. Згадували фільм-казку, яку бачили, з змієм, лицарем, Василисою Прекрасною і Кощієм Безсмертним — лютим дідом, що його душа схована в скринці, а скринька висить на дереві. Прогулювалися по площі, віддаленій лиш на один квартал від готелю, коло статуї антич-

ного дискобола посеред квітника; дивилися на полум'яні канни на високих стеблах. Постояли закохані і нехотя пішли на тротуар. Попрямували вулицею, що вела до перехрестя з готелем на розі. Тільки тоді, коли міліціонер спинив, вони здали собі звіт, що трапилося поблизу, і вирішили вернутися на площу. Обійшли ремонтне рештовання коло вузького фасаду і знову ступили на тротуар. Оглянувшись на вогонь, юнак, і до того блідий, ще дужче збілів; мовчки провівши свою подруженьку ще декілька кроків, сказав їй:

— Ольго, іди і чекай на розі біля скверика, — я через хвилину вернусь.

— Мені здалося, що хтось кричав... що там?

— Іди, я дожену!

Вона пішла до другого перехрестя і спинилася, бо дорогу загородили міліціонери в білих піджаках.

А юнак пробрався між людьми — до готелю і почав оглядати вікна і стіни. Помітив старенького громадянина, очевидно, чергового з протипожежної охорони, з якоїсь недалекої будівлі, озброєного гакосписом на дерев'яному держаку. На руці в громадянина висів змотаний обривок, обрізаний з обох кінців, мабуть, на потребу хазяйновитих мешканців, — розвішувати білизну, чи що. З того обривка можна було зробити хіба що налигач для станичних круторогих. Брюнет мовчки взяв обривок з руки пожежника і підійшов до стіни. Чіпляючись за цегляні виступи, поліз по стіні вгору, як вивірка по корі дуба. Поліз помаленьку, обережно, припластавшись до площини і зачіпляючись пальцями за кутасті виступи фігурних окрас, що густо розсипані на фасаді старовинного будинку, не так, як на новітніх коробкових витворах архітектурного мистецтва. Обривок, перекинутий через шию, звисав кінцями юнакові за спину.

Ось добирається брюнет до карнизу між першим і другим поверхами. Минає його, підтягшись на руках; так само щасливо минає карниз між другим і третім поверхами, а публіка, що масою зібралася внизу, стискає собі пальці: хвилюється за сміливця. В грудях пробігає спазматичний холодок; хочеться відвернутися, щоб не бачити, як людина бореться з небезпекою. Але несила відвести погляду — очі ніби прикуті до фігури в височині, яка наближається до підвіконня.

Серед публіки один тільки Антон Никандрович певний за юнака; звичайно, він має побоювання перед нещасливим випадком, але знає, що проти випадку діє добра вправність. Ан-

тон Никандрович, мимовільний свідок Астрябового вчинку, — пригадує собі оповідання юнака: як доводилося з самого малку лазити по деревах — обрубувати гілля на паливо; як після того спроби були перенесені на дзвіницю, в розшуках за горобиними гніздами і тільки горобиними, бо наприклад, видерати ластовині вважалося вчинком, за який винні неодмінно платять смертю. Коли хлопчиська забрали в дім для безпритульних, він з другого і третього поверху злазив по стіні в двір і вертався назад тією самою дорогою, бо двері були замкнені. Часто бив об заклад, що збереться по стіні на четвертий поверх, і вигравав; на здобуті гроші водив приятелів у кіно.

Не те вселяло неспокій в душу Антона Никандровича, — думка працювала над іншим: — як Олександер вибереться разом з порятованими, з огню? Примітливий старий завжди придивлявся на розташування кімнат у приміщеннях, у яких доводилося бувати, і щоразу переконувався, що від того багато залежить у щоденному житті. Він декілька разів заходив до „Будапешту" і пам'ятав: запасного виходу з залі третього поверху немає. Єдина можливість вибратися звідти — це по карнизу перейти до вікна в сусідньому будинку; певно, Астряб так і зробить. Треба шукати виходу з того будинку; можливо, навіть пощастить прибігти в потрібний момент і помогти Астрябові. Правда, Антон Никандрович, витривалий в своїх силах на твердій землі, часто відчував, як крутиться йому голова від височини: видно, старість робить своє діло.

В дворі Антон Никандрович роздивився: двері зачинені; вікна — теж; мабуть тут якась установа з канцеляріями, людна вдень і мертва вночі. Пальцями придержуючи рукав, натягнутий на всю долоню, він різким ударом вибив скло і просунув руку в середину, до шпінґалета; повернув його і відкрив вікно. Повторив операцію, щоб розчинити внутрішні рами.

Через декілька хвилин він опинився на третьому поверсі. Побачив, що коло розкритого вікна, як чорний привид, порається Астряб: прив'язує ужівку до поземної рейки в фрамузі, в якій вибив скло. Туго натягує Астряб обривок, очевидно, прив'язаний другим кінцем до вікна в готелі.

— Чи можу я вам помогти? — кричить Антон Никандрович.

Астряб продовжує свою справу; тільки здивування в його голосі:

— Я радий . . . звідки ви тут?

— Забіг з двору, коли побачив вас.

— Станете в вікні — я передам дитину.

Сказав і пішов по карнизу в готель. Атон Никандрович зробив так, як йому сказано: вистанув з вікна і дожидає. Через хвилинку Астряб вертається по карнизу, тримаючись лівою рукою за туго напнутий обривок, а правою рукою пригортаючи до себе дитину, яку, для певности, обв'язав своїм поясом і вільний кінець його вхопив зубами. Антон Никандрович забирає дитину, мов кліщами, широкою п'ятірнею і потихеньку впроваджує у вікно. Говорить їй: „Ну, маленька, стій, зараз мама прийде!" — говорить і негайно ж повертається до свого місця. Назустріч потихеньку ступає, мов сомнабула, розхристана і розпатлана жінка; вона пересуває обидві руки по обривку, а очі втоплює в стіну, щоб не бачити глибини. Астряб іде за нею, підтримуючи її і сам пересуваючи руку по обривку. Як тільки жінка наблизилась, Антон Никандрович підхопив її і ввів через вікно — в коридор, до дівчинки в кутку. Кинулася жінка до дитини і від збуреного почуття, бачучи, що тепер вони врятовані від погибелі, почала щось безтямно говорити і тулити дитячі руки до своїх щік, облитих слізьми.

Антон Никандрович і Астряб дали їй трохи виговорити схвильоване серце, а потім підхопили обох і повели наниз.

Як вибралися через вікно, що його відчинив Антон Никандрович, і вийшли з двору на вулицю, саме тоді приспіла пожежна команда.

В мідних шоломах, схожі на звитяжців стародревньої війни, яких оспівав сліпий перебендя, пожежники догриміли на червоних машинах з жовтими драбинами і сірими кишками коло них: суворі, вусаті, позскакували на брук і почали ладнатися до боротьби з лихом. Пожежники в нас люди хоробрі і точні; здебільшого вони вчасно прибувають до вогню, а в окремих випадках досить таки спізнюються, через наносну загальноросійську розтяпистість і немодерний ритм в організаційно-технічній стороні.

Увага публіки зосередилася на „сірих героях", як їх вдало і заслужено назвав один автор. Тільки найближчі групи присутніх зауважили Астряба, Антона Никандровича і жінку з дитиною і кинулися до них. Скориставшися з бурхливого руху, Астряб зник — поспішив до Ольги, що чекала на перехресті; Антон Никандрович і собі обережними кроками, оглядаючись на потерпілих, відійшов на сторону. Знав, що добросерді жінки візьмуть їх під свою опіку і все, що треба, зроблять для них ліпше, ніж він. Крім того, час — пізній, треба йти

додому, бо втома ломить тіло. Під груди почало щось підпирати: почути, знайоме з періоду гострого нездужання.

2.

Біля перехрестя, оздобленого молодими каштанами, Астряб знайшов Ольгу. Вона як глянула на нього, — вжахнулася: спітнілий, сорочка в сажі та крейді, розірвана на грудях, рукава висять стріпками. Обличчя — мов машкара, і кров на лобі: певно, поранили скалки від шибок.

— Що з тобою?! — Звідки кров . . . може ти бився з кимнебудь?

Взяла його обличчя собі в руки і роздивляється, хусточкою витирає червоні плями.

— Там були люди, вивів їх.

— Ходім, Олескандрику до нас: розкажеш усе, що було; обмиєшся, а я сорочку зашию, її треба випрати.

Вони хотіли пройти на бічну вулицю, але міліціонер не пропустив:

— Давай, давай — назад!

Відійшли і розглядаються, як би вийти з оточеного місця.

Спершу до них обізвався Антон Никандрович, потім Серпокрил, який також опинився коло пожежі.

Коли чорти були принесли його в міський парк, він зустрів горільчаного побратима, Анатолія Корольчука. Випили, як слід, і похилили алеєю.

— Мені, Анатолію, нудно; ходім у „Будапешт"! Завершимо . . .

— Грець його бери! — прокричав Корольчук, — пішли в „Будапешт", однаково . . . земля крутиться. А як вона крутиться? Навпаки крутиться! Навпаки; тепер ніч, а почнеться вечір, — я знаю! — а потім почнеться день, а потім почнеться . . . грець його зна, що почнеться. Пішли. „Может бить і я когонібудь зарєжу под осенній свіст".

Продеклямувавши відчайний вірш, схопився за лікоть Серпокрила, і вони побрели з парку.

Довгенько плутали по всесвіту, аж поки добралися до „Будапешту", саме на початок пожежі. А як хотіли геть піти, міліція не пропустила.

Спіймати Серпокрила в таку наївну міліційну пастку, звичайно не можна: рудий проноза потяг побратима в темні двері і по східцях, по коридору, по вузькій драбині — до горища, вивів його на дах двоповерхового будинку. Стояли випиваки

на бляшаній покрівлі, освітленій від пожежі, і милувалися на панораму з готелем та чорною людською метушнею внизу.

Помітивши Астряба, що ліз по стіні, вони притаїли дух.

— Сокіл! — вирвалося в Анатолія, — а я?.. п'яниця нещасний. Пацюк! Стонога! Ходім, я буду його цілувати. Скажу: перед тобою — недостойний... прости його! дай руку і будь другом!

Серпокрил притримував Корольчука, що рвався піти до краю покрівлі.

— Підожди! Що далі буде...

Знову, з притаєним диханням, стежили: як проходить Астряб по карнизу з дитиною і жінкою.

Після цього Корольчук шукав п'яними очима, куди поділися люди з готелю?

А тим часом Антон Никандрович пережив велику неприємність. Властиво, спершу йому пощастило, бо, користуючись із зайнятости міліціонера, що хапав за лікоть якусь жінку і кричав на неї, — вдалося проскочити крізь оточення. Через хвилину він побачив Олександра з Ольгою.

— Товаришу Астрябе, сюди! Вас повинні пропустити.

Намір Антона Никандровича був прекрасний; на жаль, він зустрівся з неприємною дійсністю.

— Давай, давай, старий, додому! Проходь, — нічого шум піднімати. Розберуться, кого пустити, кого задержати. До ранку всі будуть, як на стьоклишку.

Антон Никандрович хвилюється і протестує. Тоді міліціонер повертає фронт:

— А ти хто такий будеш? Документи!

З нервовою поспішністю Антон Никандрович знаходить свої папери і показує їх.

Міліціонер перегортає, розглядає, ворушить вусами; зрештою, збагнувши зміст написаного, поки вогонь спалив третій поверх і дійшов до другого, — резюмує в стишеному тоні:

— Так ти професор... Ну, як професор, то йди додому. Твоє діло книги читать, а наше порядок держать. Ну?! — і грізно втопив очі в старого.

Той повинен був би йти „книги читати", але — ні: затявся на своєму, навіть розходився:

— Там мої студенти. Я вимагаю, щоб їх пропустили.

— Щось ти дуже вимагаєш... — співучим голосом констатує міліціонер: — треба придивитися: яке пір'я в птиці,

Ми тебе спровадимо в районний відділ. Давай! Товаришу Копотков, одвести його!

— Я не піду! Нехай випустять моїх студентів.

— Думаєш, не потягнем? Ітимеш, як в балеті „Лебедінос озеро"... Копотков!..

— Веду. Повертайся, дядя, нічого конференцію розводить! А то поведем під ручку, як баришню.

Він бере за лікоть Антона Никандровича; старий випручує руку і відвертає обличчя: — дивиться кудись набік з виразом повної байдужости.

Підскакує ще один міліціонер; удвох з Копотковим беруть старого за лікті.

Штовхають у плечі і тягнуть. А він, труснувши плечима так, що блюстителі порядку повідлітали, знову застигає на місці; знову дивиться кудись набік. З обличчя видно: починає гніватися. Можливо, потягли б його в „район", якби не втручання нової особи — секретаря самої „горміліції", товариша Воличенка.

Треба сказати, що товариш Воличенко здавна знав Антона Никандровича; був студентом заочного сектору і слухав лекції з історії літератури; навіть успішно складав іспити старому. Мав делікатну вдачу, як також інтерес до гуманітарних наук, і виявляв пошану до Антона Никандровича.

Побачивши, як зневажають учителя, він закричав, почервонівши до корінців своєї чорної, відчісаної назад чуприни:

— Стій! Хто дозволив грубіянити?!

— Товариш Косодихов наказав одвести... — виправдовується Копотков.

— Покличте до мене товариша Косодихова.

І почалось „розпікання" вусатого, що навперемінку то мимрив про порушення порядку, то жував руду рослинність, навислу з верхньої губи.

Поки відбулася подія з міліціонерами, Серпокрил встиг збігти униз і провести Олександра з Ольгою на покрівлю. Антон Никандрович побачив, як чотири постаті подалися по червоній похилій площі — за гребінь, в напрямку до двору, де, очевидно, була драбина.

— Я вам сердечно вдячний, — вклонився Антон Никандрович своєму заступникові, що, в відповідь, мовчки козирнув. Чимдуж поспішав старий за ріг на перехресті, в напівтемну вуличку, — туди виходила брама з двору, в якому знаходилися втікачі. Недовго довелося ждати; четверо молодих лю-

дей вийшло з брами, сміючися з пригоди Корольчука: той був посунувся по покрівлі і мабуть би впав у двір, якби, на своє щастя, не вперся ногами в півринвок.

Побачивши Антона Никандровича, Серпокрил удав, що не примічає його; те саме зробив старий, проте, всі разом пішли до перехрестя. Корольчук, перебуваючи в стані п'яного піднесення, навіть не здумав поздоровкатися з незнайомими людьми в гуртку. Розмахував руками перед Серпокрилом і потім наблизився до Астряба:

— Спиридоне! — кричав в ентузіязмі: — дай автоматичну ручку: писатиму . . . я радист першої кляси. Дай папір!

Він шпортав по кишенях, справді, шукаючи паперу.

— Нема . . . не біда! — тут писатиму . . .

Він ткнувся носом і обома руками в кам'яну стіну, ніби лагодився писати.

— Ходім, Анатолію! — схопив його Серпокрил за плечі і повів далі. Корольчук погодився:

— Напишу, — сказав з надхненним виглядом.

Ледве дійшли до перехрестя, як побачили дві персони, від самого вигляду яких кожний, крім нечувственного Корольчука, відчув щось неприємне на душі. То були: товариш Тімурленков і голова місцевого комітету, Іван Іванович.

Погляд Тімурленкова замикав у собі безодню офіційности, в той час, як доброзичлива іронія, позначена барвою найбільшої самовпевнености, випромінювалася з тверезоп'яних очей Івана Івановича, перехиленого на ціпок. Але обидва мали спільну прикмету; обидва своїми обличчями нагадували бронзові пам'ятки: перший з них — старішого і тому темнішого матеріялу; другий — новішого і тому світлішого.

Перед їхні ясні очі станув, освітлений рефлексами від пожежі, гурток громадян, з котрих кожний на свій лад, крім зрівноваженого Серпокрила, допіру пережив бурхливі хвилини.

— Як ви почуваєтеся? — невідомо що маючи на увазі, але майже з містичною багатозначністю спитався Тімурленков.

Невідомо, як би відповіли йому громадяни, але сама природа допомогла: раптом, після окремих важких крапель, полив дощ, ніби річку підняло на хмари і кинуло на землю разом з блискавкою. Навіть дракон перестав нищити готель і прищулив червоні крила.

Косо напнуті струни заблищали в багряних відсвітах від пожежі і з плюскотом забилися об каміння. Громадяни разом з начальством стали на розі, під бальконом другого поверху;

а вода, заливши його, потекла з трьох боків: ніби бурхлива завіса, крізь яку раз-у-раз просвічувалися сині сполохи.

Ольга тулилася до Астряба; щось йому шепотіла, боязко оглядаючись на грім, що вибухав і прокочувався з гуркотом по хмарних ущелинах. Астряб віддихувався після пригоди в готелі, мовчки гладив руку своїй коханій. Вони стояли окремо, в стороні від інших, щасливі своєю близькістю серед грозової ночі. Антон Никандрович мав прекрасний настрій; усміхався, зосереджений на якійсь думці, і несамохіть помахував рукою: що це означало, — ніхто не зміг би пояснити. Його противник, Серпокрил, стояв оддалік і зиркав на нього, без злоби і роздражнення, але дуже випитливо; видно, намагався розгадати, що в старого на душі. На грозу Серпокрил ніяк не зважав: до такого видовища він був звичний і не надавав йому ніякого значення. Але його приятель, Анатолій, був захоплений: як домашня птиця на запалений увечорі сірник, щоразу повертав обличчя до блискавки. Радів їй; мав такий вигляд, мов би лагодився прочитати на честь їй — чудесну оду, проте, не міг пригадати, як вона починається.

Щодо начальства, то воно з демонстративною зневагою до блискавок та грому вистануло наперед. Тімурленков прибрав величну позу, одна рука в кишені, друга на грудях, заложена за френч, і дивився так, ніби негода заважала розв'язувати важливу проблему. Поруч нього Іван Іванович спирався на ціпок, виражаючи всією фігурою поняття про веселу гордість, особливо — в піднесенні голови і легких поворотах її.

Міліція, разом з тими, чиї документи вона мала перевірити, відступила на позиції під домами. І що дужчав дощ, то в швидшому темпі танула піддоглядна публіка, мов би вона просотувалася крізь камінні стіни, змочені дощовими бризками. Зрештою, зосталися лише найінертніші, під охороною різноманітних виступів над головами.

А в високих хмарах мигтіли сині сполохи, кидаючи раптовий блиск на місто; через декілька секунд вибухав, вигуркотував грім і затихав вуркотанням. Раптом проймалося внизу білясто-палевим сяєвом; після того було чути, ніби велетенський віз прокочувався через дерев'яний міст. Одна блискавка прорвалася і зміїсто завернула до землі, мов би хтось огненним пером підкреслив свій підпис на небі; хвиляста лінія нагадувала примхливу річку на географічній мапі. Пломениста і тріпотлива, ранила очі раптовою яскравістю. Розлігся грім, як великий вибух, і закінчився обвалами в безодню. І знов: то

з'явиться мигтіння, мов хтось намагається відкрити сині вії, щоб поглянути смерті в обличчя, і щільно замикає повіки з жаху; то підкинеться світло своїми крилами, бажаючи спурхнути з чорного гнізда; то побурхає пожежею за хмарами; то зірветься, на взірець водограю, велика ясність і сховається під чорними завісами; то часто, дрібно і делікатно потріпочеться, нагадуючи промінного метелика, що сідає на пелюстку. І враз метнеться скрученою і розжареною до білої сліпучости дротиною, а на місці її застугонить грім, закипить казаном, аж окремі бульки гуркоту зриваються на середину неба. Осяється далечина золотисто-русяво-білувато, під чітким обрисом хмари, біля обрію. А на зміну проскочить угору нервова смужка, зоставить по собі відірвану звивинку — частинку свого горіння, — на одну коротку мить: мить безсилого згасання, і тоді прошарахкає так сильно і різко, ніби тканина неба розкривається з сухим тріскотом на дрібненькі кусники, а на додачу завалиться невидима будівля. Деякий час миготить, витріпотує посвітами, плесками світла кидає в очі — сліпить, мучить їх нестерпно, звалюючи потім каміння і воно перекочується по терасах, щоб затихнути в глибині, під глухим покривалом. По короткій перерві крилатий змій своїм гільчастим жалом, протягнутим у далечину, вражає другу потвору. Огонь перекидається через небо сяющим корінням, навперемінку з страхітливими звуковими катастрофами; згасає і знову розкидає сітку, незносиму для людського зору. Велетенська боротьба стрясає небозвід. Здається, з самого гуркоту, як з дерева, зірвано кору і він, обнажений, аж мучиться — кричить і в своїй несамовитості розриває нерви людині, що змушена слухати його.

Від жаху дерева припадають зеленими нерозчісаними косами до чорного ґрунту, гілками лиця затуляють. І дощ: то притихає, то з помноженою силою бичує землю кипучими потоками. Шум стає безперервний; відбризки зриваються з калюж — назустріч зливі. Відкрилися в хмарах джерела і, як церковні органи видають хорал, — так вони проливають на землю незчисленними злитими акордами — кипіння і рев. Земля обливається то потоком, то полум'ям, то божевільними поривами вітру, перемішаного з бризками.

Кругом дзюркотить, плюскотить, зурнить по ринвах. Зривається маса шуму, наче побитого на дрібні скалочки, і зсипається по незримих схилах. Мільйони мініатюрних долоньок плескають по асфальту і бруку, а шум посилюється: незліченна сила зерен його просівається крізь решето завбільшки з

обрій. Повіює густим плескотом, ніби від сіяча на полі. Вдаряє мокрим вітром в обличчя, в розкриті очі, — і треба витирати їх, як від ридання.

І раптом освітилося все небо; грім! — здається, планета вирвана з корінням і впала в прірву. Намість неї виросла в просторі простопадна блискавка, звинута в кільця, та й вона розпалася на частини, дожаріла ними в моторошному занімінні; а потім небо згинуло в звуковій біді, подібній до вмирання. Огненносині кинджали почали добивати і неймовірними громовими ударами нищити світобудову в руїнах.

Гроза стихла так раптово, як і почалася. Ринви випускали воду, наче труби — мелодію неспокою; крапали заблукані дощинки; вітер проносив потоки безконечно свіжого шуму в зелених верхів'ях на фоні ночі. Запанувала зміна. Калюжі ставали подібні до загадкових золотистих дзеркал, в яких ховалися пурпурові відсвіти від пожежі та від ліхтарів; над ними погойдувалися найнижчі гілочки, що скрапували на землю свою недавню печаль і готувалися радіти; віяло з великих просторів озоном і груди легко вдихали його цілющу силу. Зорі проглянули ласкаво — з такою безневинною втіхою, що люди зразу ж забували пережитий жах і з новою надією дивилися в далечину.

Начальство разом з громадянами виступило з-під балкона в обшири нічного міста, освіженого грозою.

НЕДОСВІДЧЕНІ СЕКУНДАНТИ

Двома рядами стоять каштани над доріжкою в скверику, що напроти філологічного факультету; п'ятипалими руками підводять вії сонця, простягнуті понад травами, і спрямовують їхні стріли на вікна факультету. Ясминний кущ біліє недалеко від підвалин розбитого собору. Ніби вишіптує молитву: „Благословен єси, що кожному втіху даруєш: слимакові, який мандрує по піску, біля мого коріння, даруєш поживу і спроможність вільно рухатися, куди побажає, і задоволення з того; бджолам — можливість у голубизні подорожувати певно і знаходити поживу в запашному цвіті; людям думку і силу серця, щоб наближатися до джерел Твого сіяння і вдосконалювати душу; а мені — нагоду процвісти в тому сіянні і всіх порадувати, і того мені досить . . .

Чує легкокриле птаство звертання ясминове і, сідаючи на гіллі, щебече, бо серце зворушене вкрай.

Олександер походжає на доріжці; дожидає, коли відчиниться бібліотека. Сьогодні, крім звичайного читання, він хотів знайти відомості про дуель: правила, що керують ним, і звичаї, особливо — обов'язки секунданта.

Приблизно, о восьмій годині помічає коло дверей Серпокрила і Лотосова; переходить через вулицю до них. Зразу ж говорить:

— Маю справу, серйозну і неприємну.

Серпокрил підводить очі на вікна другого поверху:

— Пройдемося і поговоримо. Треба ж трохи подихати.

Троє походжають коло квітника між залізною решітчастою огорожею і фасадом будинку.

— Ви про дуель? — аж міниться на виду Серпокрил; — я так і знав. Що за нісенітниця! В двадцятому столітті — дуель; їй-право, курям на сміх. Можна, в крайньому разі в суд подати.

— Антон Никандрович проти цього?

— Чому „проти"? А як я проштрикну його або сам упаду „стрелой пронзьонний", миттю ж візьмуть переможця і — і перед світлі очі щурів.

— Поведуть, поведуть! — запевняє Лотосов і регочеться.

Серпокрил обурений:

— Вам смішно, а я мушу крутитися, як троянда в ополонці. Слухайте, Олександре, відговоріть старого від дурниці!

— Ця спроба даремна.

— А я скажу, що захворів, і на дуель не піду.

— Потім — публічний скандал, після якого вам доведеться покинути посаду.

— Він навіжений! Його треба зв'язати і відвезти в психарню.

— Боїшся дуелю, пташко, ага! — підколює Лотосов; — дрижання жижок... От і воно! — дрібніє покоління.

— В бісового батька дрібніє! Щодо страху, то ви помиляєтеся. Дуель відбудеться сьогодні. І я вас прошу домовитися з Олександром про час і рід зброї, — здається, секунданти самі повинні вирішити цю справу, щоб її чорти забрали.

Серпокрил пішов розлючений; лаявся останніми словами.

— Ач, який: старого чоловіка зв'язати і в психарню, — докірливо говорить Лотосов; — позбавити нас такої цікавої картинки... Люблю, надзвичайно люблю штучки: випад, відбій, терца, кварта ... вмієте фехтувати?

— Поганенько.

— Гарний спорт. Але я не маю навіть зеленого поняття про обов'язки секунданта; ви?

— Ніякого.

— Ох, треба дивитися, хлопчику, в книжечку: там написано.

— Специяльно для цього прийшов.

— Уявляю собі: ви — за книжечкою, по сусідству Серпокрил нотаточки робить, бо й він прийшов для цього. Скоро й старий забіяка з'явиться — також виписувати; я коло нього по сусідству пристроюсь. Вивчаємо, записуємо. Велика річ — наука!..

— Час і рід зброї? — офіційно питає Астряб.

— Ходім у скверик, поговоримо та й вирішимо.

Астряб і Лотосов переходять через вулицю. Сідають у скверику на лавці, поклавши спершу носові хусточки на вогку від учорашнього дощу зелену дошку. Мружаться від огнистого сонця. Перед ними купається в світлі статуя дискобола на цементовому гранчастому п'єдесталі, оточеному яскравочервоними каннами. А за лавкою збилися в гурт — кущі з лискучими гілками, з найскромнішим квітом сірого кольору.

— От ви сказали: рід зброї... чи відомо вам, хлопчику, що носити „піф-паф" заборонено? Відомо. От тепер і виберіть жабоколочку...

— Вибираю, — сказав Астряб.

— Тепер зосталась дрібничка: — піти до коваля, віднести кілограм заліза, попросити, нехай зробить, що нам треба; і тисячу карбованців заплатити, прийти через рік — готово!.. можна штрикатися під ребра.

— Шпади я добуду сьогодні.

— Скорий!

— Я розумію вашу думку, — поглянув Астряб співбесідникові в очі: — зволікати справу. Але це скінчиться погано. Битимуться на ножах і зразу ж поріжуть один одного. Якщо на шпадах битимуться, — я через півхвилини після початку скажу, що правила порушені. Дуель доведеться відкласти. Я знаю Антона Никандровича: коли він двічі вдарить шпадою в повітрі, можна легко відмовити від продовження комедії.

— Ти молодий, а хитрий.

— Час і місце зустрічі? — питає Астряб.

— Я — пас; сиджу і слухаю.

— Сьогодні, одинадцята вечора, на березі річки, ліхтар зліва біля пристані...

Лотосов нахиляє голову на знак згоди, заплющує очі, навіть блідніє. Починає мурмотіти:

— Бачу я ліхтар і чую, хтось кричить. А обидва невшкодимі: і старий і молодий. Треба йти, бо тут неприємний дух поблизу.

Зідхає Лотосов. Астряб на нього дивиться, піднявши брови і наморщивши чоло; йому видається, що Лотосов має якусь душевну недугу.

Секунданти одночасно підвелися з лавки, взяли свої хусточки і пішли до факультету. Тоді віддалилася поза кущами миршава фігура з відкопиленим вухом. Колір обличчя в неї — як на хворому тютюновому листку в вересні, коли по жовтій поверхні розсиплеться сіробрунатна їдь.

МУЗЕЙНИЙ ЧОЛОВІК ВИНОСИТЬ ШПАДИ

1.

Астряб відчинив двері; дзенькнув дзвінок угорі, сповіщаючи служницю краєзнавчого музею, що прибув новий відвідувач.

— Добрий ранок! Адам Григорович тут? — спитав Астряб у немолодої жінки, що сиділа за столиком, над величезною реєстраційною книгою, і щось вишивала.

— Розвішує плякати в антирелігійному відділі, — привітно всміхнулася жінка.

Пішов Астряб шукати Адама Григоровича. Поглядав на експонати, виставлені в високих, до самої стелі, скляних вітринах.

Зуб мамута; ведмідь з піднятими лапами; олень підводить шляхетну голову з гіллястими рогами; рудий лис принюхується до повітря; вовк вискалює зуби; недалеко від нього дикий кабан нахиляє писок; повзуть гадюки; риби, великі й маленькі, пливуть, відкидаючи набік напружені хвости; гіпнотизують сови; орли розправляють крила; рябіють метелики на дні коробок, — весь світ істот, що метушилися та нишпорили по землі, зійшовся тут і стрічає відвідувача.

Зброя старого часу — боспорська, черкеська, тібетанська, турецька, козацька: списи, мечі, ятагани, шаблі, кинджали, келепи, пістолі, мушкети, луки з стрілами, гармати, щити, панцері, шоломи, — всі роди знарядь, якими люди виймають душу з свого „ближнього" і „дального", або обороняють свою власну

душу від зазіхань „ближнього" і „дальнього", представлені коштовними взірцями.

Старі божки, до яких душі молилися: тут біломармурові статуетки грецького походження, і сірокам'яні статуетки походження іранського, стоять непорушні, свідки найзаповідніших прагнень людських; і страхітливі яскраві божества з Китаю чи Індії, вишиті на матерії, вирізьблені з дерева чи намальовані на дощечках... втоплюють очі в сучасника: хто він такий і чого треба?

Величезні амфори, чорнолякові глечики з воєнними сценами; тарелі, дрібненькі горнята і позеленілі та торкнуті білістю скляні фляконочики, що в них прадавні хорошуні зберегали запашну рідину, оббризкувались нею, збираючись на забави на походеньки. Металеві свічадка, серги, персні, браслети, діядеми та інші знаряддя, що були призначені служити жіночій красі, коли підкоряє серця мужчин: дві тисячі років тому — так само, як і тепер (звичайно, до періоду успішньої діяльности „Торгсіну" і завершення „раю").

Знаряддя праці: сокири, лопати, плішні, вила граблі, плуги,ткацькі варстати, мисливські тенета, волоки, неводи, ятері, підсаки й інші пристрої, що продовжують руку, помножують її двердість та силу, щоб добути хліб щоденний і дещо до нього.

В цьому відділі музею Астряб познайомився з Адамом Григоровичем Скаржинським пізньої осени минулого року.

Сіра мряка стояла за великими заплаканими вікнами. Коло грубки ворушився, тяжко кашляючи, сухий чоловічок, одягнутий у пальто столітньої старовинности. Він хрипко дихав, тихо постогнував, щось бурмотів собі під ніс. Астрябові стало жаль його. Підійшов і привітався; спитав, що болить.

— Простудився, — з сумною покірністю своїй долі відповів чоловічок: — щось у грудях недобре, трусить мене.

— Треба лягти в постіль.

— Хто буде розпалювати і дрова носити?

— Я.

Чоловічок поволі підвівся, поклавши дровиняку додолу, а сірники та пожмаканий папір, тримаючи в руці. Пильно подивився юнакові в вічі.

— Покажіть мені, де дрова!

Мовчки повів його чоловічок до сараю; показав пальцем на двері і подав ключ. Астряб під руку відпровадив недужого в його кімнату, в дрібному будиночку, що в дворі, і заходився коло грубок. За півгодини в них аж стугоніло.

Через брак відвідувачів, музей восени відкривали тільки в післяобідню пору, тому Астряб встигав після лекцій виконувати нові обов'язки. Приводив лікаря до недужого чоловічка, добував ліки і харчі. Чоловічок полежавши з місяць, почувсь на силі навідуватися в музей, а на початку нового року й зовсім вернувся до своїх обов'язків.

Скоро після цього в Олександра почали з'являтися грецькі та латинські книжки. Наприкінці семестру, на черговому кольоквіюмі викладач і студенти здивувалися на чудо: Астряб, що вічно десь пропадав, Астряб, про якого говорили: — хіба можна його виправити? — він з безпритульних! — цей Астряб невідомо коли „визубрив" граматики і масу текстів, і взагалі, в грецькій та латинській мовах об'явився, як „спец".

На перерві, за шаховою дошкою, лектор-„латиніст" приймав порошок від головного болю (шість годин щодня — не жарт!) і казав „грекістові" про своє враження:

— Вперше бачу, щоб студент так блискавично засвоював матеріял, який я подаю.

— Уявіть собі, — говорив „грекіст": — я дивувався неменше, ніж ви; в нього добра пам'ять.

„Грекіст" починав широкими клясичними фразами висловлювати враження, а „латиніст", на якого гаразд діяв порошок від головного болю, користався з моменту і давав мат.

Секрет Олександрових успіхів пояснювався просто: допомагав Адам Григорович.

Грубник музею, непомітний товариш Скаржинський, походив із західно-українських земель і належав до греко-католицької церкви. Події революції занесли його, як вихори, на схід. Він перепробував десятки занять, аж поки осів на південно-східньому примор'ї. Мовчазно і ретельно виконував обов'язки служебника в музеї. Сіра зовнішність мало відповідала внутрішньому світові; під нею жила замкнутим життям могутня натура, багато обдарована від природи і сформована чіткою дисципліною, характерною для минулого оточення.

2.

Рівно поломеніють дві свічки на фігурних підсвічниках з бронзи. Столик застелено темночервоною скатертиною; на ній біліє аркуш, помережаний текстом, писаним від руки, і почерк суворий, з енерґійними натисками на трішки відхилених від простопаду елементах письма.

Прочитавши лист, Адам Скаржинський дивиться просто перед собою, в проміжок між свічками. Руки його лежать на скатертині, з щільно стиснутими пальцями, по обидва боки аркуша. Золотистий рефлекс жаріє на шорсткому, коротко підстриженому сивуватому чубі, на прямокутньому чолі, на носі з орлиною вигорблиною, на твердому підборідді, ледь-ледь розділеному надвоє. Тьмяно-карі очі світяться настроєм побожним і торжественним.

На скатертинці — лист, для Адама Григоровича — найсвятіший з тих, що доводилося читати за життя; лист, який він зберігав понад двадцять років у схованці, відомий тільки йому одному на світі; то копія з послання від Найсвятішого Отця до пастви, що зосталася бідувати невеликою жменькою серед розурханого моря і виконувати кожного місяця подвиг віри. Адам Григорович засвічував свічі і ставив їх на столику; виймав лист із схованки і розгортав перед собою. Молився, підвівши очі на розп'яття, що висіло перед ним на стіні; потім читав послання. Поволі, з урочисто-святковим настроєм, як читають молитву, вишіптував старий Адам Григорович слова тексту з благословеннями.

Адам Григорович давно знав текст листа на пам'ять; однак, щомісяця перечитував його на самоті в убогій кімнатці.

Скінчивши читання, згортав аркуш удвоє, вкладав його в палітурку, обгортав атласною скатертиною і відносив до криївки: глибокої і вузької щілини під однією з дощок підлоги.

Тихо і непомітно жив Адам Григорович. Сумлінно виконував свої обов'язки, ставши незамінимою постаттю в збіднілому музеї. Був він в літах; сутулий і сухорлявий; середній на зріст. Одягався завжди в темний костюм, витертий і ретельно залатаний. Під час праці носив довгий сірий халат.

Говорив коротко, два-три слова; завжди щось робив: носив дрова, розпалював у печах, замітав, витирав вікна, змітав пилюку з вітрин і рам на картинах, лагодив стільці, виконував сотню інших дрібних робіт, від яких залежало існування музею.

Дивовижна точність його в щоденній праці і його ретельність була відома, крім адміністрації музею, також і постійним відвідувачам — аматорам краєзнавства.

Якби Адам Григорович відійшов з посади, то його могло б замінити хіба що троє інших службовців.

Багатьма надіями і думами жив він. Предки його походили з тієї української шляхти, що прийняла унію в XVII столітті

і сполонізувалася, а в модерні часи відбула ідейну репатріяцію в ґрунтовній формі.

Адам Григорович, людина з енциклопедичними знаннями, був ентузіястичний ,,західник'', европеїст, закоханий в священні чуда. Серед населення мав авторитет: десятки і сотні людей навчив різноманітному ремісництву і вмінню: від плекання квітів — до поборювання хвороб у бджіл. Під час навчання втрачав короткомовність і обертався в живий підручник, що послідовно і докладно висвітлював чисто всі деталі. Оживав, веселішав, ставав меткий і молодший за свої літа, і його захоплення передавалося слухачеві.

Видужавши від простуди, Адам Григорович почав учити Олександра грецької та латинської мов. Попередніх занять на факультеті було досить, щоб швидко піти вперед, взятися до текстів з Платона і Цезаря. Одночасно Адам Григорович почав детальний, за широко розробленим пляном, так би мовити, ,,факультативний курс'': Бог і держава в творах Августина Блаженного, — оснований на першоджерелах.

Ознайомлення з стрункою і всеосяжною системою релігійного мислителя, з її світлим ладом і доскональною ієрархією цінностей, з духом непохитної віри в перемогу добра, який проймає вчення — від основ до увінчання, — викликало в Олександровій свідомості переворот. Уявлення про життя ґрунтовно змінилося: намість картини світу, як картини простору, що в ньому діють, згідно з законами діялектики, сили ,,самодвижної'' матерії, з'явився живий образ світу, як священного твору, що його буття і розвиток підкоряються проводові, таємничому і мудрому.

Марксистська наука про боротьбу кляс, як рушійну силу історичного процесу, і про насильницьку видозміну суспільства, пов'язану з кривавим масовим знищенням ,,інакомислящих'', почала видаватися Олександрові такою страхітливою дивоглядністю, що він, навіть заперечуючи деякі сторони Августинового вчення, як от приміром — недоторканність навіки заведеного ладу, — починав обурюватися при одній думці про деспотичний ґвалт над народом. Як можна було, порвавши з тисячолітніми релігійними, моральними, національними та іншими традиціями, так безжалісно потворити організм суспільства?! Замість того, щоб здійснювати зміну, відповідно до закономірностей живої тканини його, себто зміну, якої суспільство потребує, — та отак нав'язують залізом, огнем, кров'ю — ка-

ліцтво, від якого воно обертається в вир з найпотворнішими формами сірого існування.

3.

Олександер швидко перейшов через відділ громадянської війни, серед якого стояла, ніби диктуючи огненний закон, „трьохдюймовка", гармата з підбитими колесами. Зрештою, став на порозі антирелігійного відділу.

Біля стіни, на розкладній драбині трудився Адам Григорович, одягнутий у незмінний сірий халат: прибивав нові плякати, на яких релігія була осмішена і „розбита" вщент. Наставивши цвяшок на квадратову згорточку паперу, прикладену до кутика плякату, він обережно стукав молотком.

Картина, що з-під рук роботящого чоловічка відкривалася на плякаті, мала такий сюжет: могутньою колоною, в тіні червоних прапорів, маршують робітники та робітниці з молотками, селяни та селянки з серпами, учені з книжками, вояки з ґвинтівками. За ними біліє з одного боку село, а з другого боку фабрика димарями курить. Попереду колони стоїть драбина, обперта об хмари, і по ній збираються на небо нерозчісані комсомольці; вони хапають за бороду переляканого діда в окулярах, який опирається в хмарах босими ногами, аж великі пальці повиверталися на сторони.

Під картиною підпис: „Наука, що належить народові, викурює релігію з її останнього пристановища — неба".

Відповівши на привітання Олександра і відхилившись на бік, а руку тримаючи на другому цвяшку, також поставленому на кутик плякату, Адам Григорович поспитався:

— Рівно?..

— Праву сторону — трохи вище, ще трохи ... то багато! Так: рівно.

Адам Григорович знову постукав молотком; скінчивши прибирання, зійшов з драбини і поклав знаряддя на щебель. Обладнання відділу і поповнення його новими матеріялами наближалось до завершення. Довго зволікав Адам Григорович неприємну для нього справу. Взявся до неї, змушений категоричним розпорядженням директора, наче згодився піти на розп'яття. І справді, в душі його немов би відкрилася невидима рана і зачервонілася кров'ю. З огидою доторкнувся він до протибожних картинок, намальованих сорокатими фарбами. А що зробиш?

Антирелігійний відділ набирав упорядкованого, навіть імпозантного вигляду, якщо не зважати на одну чуденну і загадкову особливість: усі картини, порозвішувані по стінах, чомусь виявилися своїм добором найбезклепкіші з надрукованих в тому роді. Кожна людина з краплею здорового глузду могла б несамохіть засміятися від споглядання виставки.

— Я маю великий клопіт, — починає Олександер; — чи можна взяти в музеї дві шпади на сьогоднішний вечір?

— Можна.

Адам Григорович виходить з кімнати і через п'ять хвилин вертається з двома шпадами, загорнутими в стерту тканину і акуратно перев'язаними шворкою. Мовчки подає пакунок Олександрові.

— Ах, якби ви знали, який клопіт! Відбудеться дуель, і я секундант. На жаль, я дав слово, зберігати імена в таємниці.

Адам Григорович дивиться просто перед собою:

— Відмовляли?

— Відмовляв, але без успіху. Один з них настоює категорично, а другий нехотя згоджується.

— Уміють? — питає Адам Григорович, показуючи на шпади.

— Ні той, ні той.

— Треба відкласти дуель; учити їх, а за той час помирити. Я поможу.

— Уже відкласти не можна, запевняю вас. Коли почнеться дуель, я спиню — скажу, що обидва порушують правила. Тут одна біда: правил я й сам не знаю.

— Запам'ятаєте дві сторінки, які я напишу?

— Радо; вивчу, як вірші.

Адам Григорович взяв Олександра під руку і повів до своєї квартири:

— Люди, — казав він, — що б'ються на шпадах, не знаючи правил, не можуть за перші хвилини убити один одного. Ваш розрахунок цілковито вірний. Постарайтесь обох дуельянтів привести до мене в різні години і я вчитиму їх, як фехтувати, аж поки умовлю помиритися.

Приятелі йшли через двір, що поріс шпоришем; з півночі на них дивилися камінними очима стародавні боввани: численні, вони стояли вряд під довгим цегляним муром, прикриті вузькою дахівкою і відгороджені від двору густою дротяною сіткою, що трималася, як і дахівка, на потрісканих соснових стовбах.

Згорнувши руки на животах, боввани гордовито дивилися на світ, мовляв, багато в йому змінилося, а от ми й досі такі, як були.

ЯСМИН КОЛО РОЗБИТОГО СОБОРУ

Лавка в скверику, що вибрав Антон Никандрович, зеленіла недалеко від ясминового куща коло храмового фундаменту. Розпрямляв плечі старий і вбирав у груди повіви свіжости. Блаженствував, однак, пекучі думи скоро затьмарили чоло. Тоді й помітив свого вчителя Астряб, коли повернувся в скверик, віднісши шпади додому.

„Навіщо заважати? Підожду", — сказав собі Астряб і віддалився в бічну каштанову алею. Походжав, вивчаючи сторінки з правилами дуелю.

А старий зосереджувався на своїх турботах; його цікавило питання: чи можна лікувати повітрям — так само, як водою? Наприклад, стишувати биття серця, що робить людину немічною руїною... Мабуть, можна; в клініках особливої побудови, з кабінетами для процедур, мов курінями, що стоять на верхогір'ї. Домівка проста: звичайний моріжок, пайка квітчастого лугу. Двері відчинені. В могутньому промені вигріваються рослини, а потік прохолодного повітря освіжує їх; ось на такому ліжку недужий приймає двогодинні ванни в ароматі резеди, в супроводі, наприклад, „Чяконни" Баха. Створюється радісний тонус, при якому пропадає страшна хвороба — розізленість. Людина позбувається вічного незадоволення і постійного бажання підкорити кожного своїй волі, дістати темну втіху від торжества своєї індивідуальности — над іншими. Зникає жадоба морального і фізичного насильства, клятий букет почувань, квіток душевного зла, що процвітає на корені модерного політичного ладу, при безсердечній та безсвятісній теорії.

Антон Никандрович перейшов думкою до свого конфлікту з бібліотекарем. Очевидно, тут прояв загального нездужання духа. Треба лікуватись. А чи можна окремій людині впоратися з хворобою? Виздоровівши, знову поглибишся в „жактівський" побут і дрижатимеш від страху, що владичні сили помітять у твоєму думанні розходження з приписами модерного корану. Вовком почнеш дивитися на ближнього...

Поглянувши на бічну алею, Антон Никандрович просіяв, бо помітив Астряба з папірцями. Хотів піти до нього, а роздумав: „учиться; як скінчить, тоді я покличу".

І заходився оглядати фундамент від зруйнованого собору. У підземеллі, звідки викидувано саркофаги, — склад картоплі; зверху насипано землі і впоряджено простенький квітник для радости населення; кругла ділянка зелені буйно зірвалася до великого ліхтаря, підвішеного на чорних дротах. Тихенько погойдуються полум'яні канни, облиті росою.

Але колір квіток викликав гостре почуття в старого, змореного думкою про дуель. Ніби — лезо врізається в груди Серпокрилові: розтинає білу шкіру, дуже білу шкіру людини з рудим волоссям, а потім входить в глибину тіла; гаряча густа кров липким струмком обливає металічний предмет.

На одну секунду повиділося це Антонові Никандровичу, але жах, якого не можна віддати словами, входить в душу і судомить її. Цей жах з'являється, мабуть, тоді, коли людина переступає межу, навіки заборонену їй. Почуття таке хворобливе і болюче, що Антон Никандрович заплющує очі, затуляє їх долонею і в нервовій спазмі кривить рот; вискалює сціплені зуби, стягнувши бокові м'язи на шиї.

Можливо, що більшість мужчин, коли бере в руки дуже гостре металічне знаряддя і проходить мимо кого-небудь, почуває в собі жорстоке, якесь первісне наведення — наміритися і зачепити; але тією мірою, якою особа віддалена від стану дикунства — ошляхетнена, — вона легше подолує в собі цей психічний атавізм. Безодня, куди манить смерть, закружуючи голову, впливає не на всіх, як і звичайна безодня в горах, коли відкривається на віддалі одного сантиметра від черевика.

В момент, коли Антон Никандрович мучився від остережливого передчуття в його зоровому виявленні, — а воно, мабуть, з'являється перед усіма можливими випадками в житті — тільки помимо нашої розкиданої уваги, — Астряб вивчав, походжаючи в каштановій алеї, правила двобою, написані рукою Скаржинського.

В кінці сторінки стояла нотатка: „в нас двобої завжди були надто жорстокі; в той час, як в Західній Европі вони мали на меті лише потвердження чести, в нас приєднувалася до цього надмірна затятість: так, ніби двом людям, які з зброєю стояли один проти одного, неможна було вміститися в світі".

Астряб прочитав нотатку і поглянув на старого, що сидів, приклавши долону до обличчя, мов би в нього болять очі і від сонця затулив їх.

— А, добридень, — обізвався він до Астряба, коли зачув, кроки і подивився: — прошу сідати! Якби ви знали, як мені приємно бачити вас!..

Вигляд в Антона Никандровича був недужий і винуватий.

ДІДІВСЬКА ПАНАХИДА ПО ОСОБИСТОСТІ

— Я радше в Індію поїду, ніж в будинок відпочинку, — скрикнув Антон Никандрович: — там я хоч думати зможу, коли захочу і що захочу.

Астряб заспокоює; каже:

— Якби в мене було сто тисяч, я віддав би їх за маленький будинок для вас, — на березі моря; дві кімнати, кухня, веранда...

Схвилювався старий:

— Нічого мені не треба! Але від всього серця вдячний за турботу про мене.

Антон Никандрович ставився до своїх учнів, як старий ведмідь до ведмежат. Зробив би хто-небудь замах на їхнє життя — він став би на задні лапи і рушив назустріч напасникові, ревучи ревом лютости.

Пішли навколо надруйнованого фундаменту, над яким канни червоніли густою барвою, світлом аж пронизані. Крізь вибите віконце видно було в підземеллі купи картоплі між строго витесаними саркофагами подвижників.

Широчезний сірий плащ повисав на Антонові Никандровичу, наче в безвітряний день вітрило на щоглі.

Капелюх, обтягнений чорною стрічкою, кидав землистим обводом тінь на окулярні шкельця; а прямокутна борідка, перевита сивизною, яскравіла в ранньому освітленні.

Ласкаве почуття прийшло на душу старому:

— Скажіть, як вам живеться?

— Вічна тривога, — сказав Астряб.

— Це саме і в мене; я виробляю звичку — психічно не захищатися від кожної загрози. Як Серпокрил?

— Лається. Кожен цинік, коли його нахабство викликає протест, обурюється страшенно, при тому — щиро.

— Ох, от, от! Абсолютно вірно! — потверджує Антон Никандрович, — як він поводиться з студентами?

— Цікавий бесідник: це дівчатам подобається. Від нього можна взнати нечувані речі з побуту забутих Богом і проклятих чортом кутків по всіх провінціях. Коли він оповідає,

студентки слухають, як загіпнотизовані. В ньому є щось ненепогане; воно пробивається крізь його маніри авантурника. Але багатьох він гірко покривдив.

— „. . . А-а! — помислив Антон Никандрович; — таки правда, що спокусник”.

Ворушиться в грудях клубок огненних гадюк і починає гризти стінки серця, впорскувати краплі, гострі, як голки.

В ненависти короткі, але пильні очі; в одну секунду, в раптовому сполохові уяви, Антон Никандрович побачив чисто всього Серпокрила. Але знав, що почуття злоби ослаблює серце — валить з ніг.

— Забудьмо про Серпокрила! — сказав Астрябові; — я хочу щось спитати.

— Будь ласка.

— Що ви знаєте про драконів?

— Драконами називаються крилаті потвори, що дихають огнем і вимагають собі на снідання прекрасних принцес. Іноді оберігають скарбниці в печерах. Здебільшого гинуть від меча хороброго лицаря.

— Ще одно запитання; коли з світового простору прилітає дракон і нищить людство, — що треба робити?

— Об'явити загальну мобілізацію і дати людству модерну зброю.

— Добре. Але сядьмо на цій лавці.

Коли вони сіли напроти „Дискобола”, оточеного огниками квіту, Антон Никандрович сказав, зідхнувши:

— Нічого не вийде, бо людство розсвариться. Населення землі стоїть перед небезпекою — обернутися в масу істот, що крутять колесо біля машини, а після того їдять консерву. Не переживають жодної драми людського духа. Я жахаюся, передбачаючи, як вселенська жадоба вип'є з людини духовні соки й зоставить оболонку, приречену на гниття. Будуть бездумні, страшенно задоволені з себе, з титулу, з заробітку, обіду, авта, краватки — раби електричного Ваала. З призирством коситимуть очі на ґотичні собори, схожі на кістяки від померлого полум'яного духа людського, який рвався до вівтаря в просторах Божого діяння. Або . . . — ні собору, ні заробітку, ні краватки: все обернеться в муравейник, над яким мордатий вождь заступить сонце.

— Може врятує новий хрестоносний рух? — спитався Астярб.

— Може! Але в нас, починаючи згори, люди зникають; з'являються члени партії, вихалаштана худоба, якій заборонено мати в собі загальнолюдське. Процес партійного оскотинення можна спинити, якщо пробудити особистість. Людська одиниця становить центр земного життя: вона — дитя Боже, для неї створено світ; і партійна програма, яка б вона не була, варта для неї не більше, ніж зернина в колоску. Подивіться на цю статую! Що в ній приваблює?

— Я думаю, гармонія душевного і тілесного.

— Вірно. Ніхто не скаже, до якої партії належав „Дискобол" Мірона. Це — людина, це душа: без пашпорта, без партквитка, без обов'язку ремигати, прочитавши парткомівську інструкцію. Це квіт героїки, гимн людській особистості, зображеній в ідеальній формі, що відповідає натурі всього людства. Світ стоїть перед вибором: або „Дискобол" Мірона, або компартійний ораиґутанґ. Коли дуель?

— Сьогодні об одинадцятій годині вечора, біля ліхтаря, що перший від пристані.

ВСЕМОҐУТНІСТЬ АРҐУМЕНТУ

Антон Никандрович підійшов до папіросного кіоска, якому, для закінчености вигляду, бракувало курячої ноги — підпори на землі. З глибини кіоска дивився волохатий інтеліґентний чоловік.

— Вам яких? — спитав він.

— Аероклюб, — відповів Антон Никандрович, риючись по кишенях. То була в нього давня звичка: запихати гроші, — „рублі", „троячки", „п'ятірки" тощо, — в першу ліпшу кишеню, а потім довго шукати їх. Предбав папіроси старий, подимів попід каштанами, — надзвичайну думку подумав:

Можна показати з успіхом фокус — він притінить штуки східніх магів і західніх ілюзіоністів, будь ласка, беремо кіоск, де сидить лисуватий чоловік із довгим волоссям, а площу напроти обводимо колючим дротом і поселюємо десять тисяч громадян; ставимо навколо сторожу, озброєну рушницями з баґнетами; начальник табору показує на кіоск і кричить: „перед вами двірець академії, а людина, що там сидить — великий поет Шекспір, який на тім світі почув про рай, де ви тепер живете, воскрес і продає папіроси, — понятно?.." В таборі мовчання. „Понятно? —я вас питаю? Ну? он ти довгополий водолаз, понятно тобі чи ні?" Людина, що на неї показано,

має сан священика; вона відповідає: „ні", тоді начальник кричить „ні? ах ти ж контра! (до сторожі) розстрілять!" Старого розстрілюють зразу ж за табором, а начальник питає другого, третього і так далі; зрештою десятий визнає: „так, можливо, перед нами академія, в ній Шекспір продає папіроси, а ми сидимо в раю"; а спитаний двадцятий піднесено виголошує: — „Нехай живе учасник соціялістичного будівництва, дорогий товариш Шекспір"! — і навіть сам чоловік у кіоску переконується, що він — Шекспір і звертається до блаженних: „Я, будучи Шекспіром, заявляю: спасибі нашому дорогому начальникові раю, батькові і сонцю всесвітнього пролетаріяту, за щасливе життя"! „Ура-а!" — хрипко кричить табір; експеримент продовжується тридцять років, замість постріляних і померлих, прибувають нові, зміняється чоловік у кіоску; всі (навіть начальник табору) твердо переконані, що в академії Шекспір продає папіроси, а напроти знаходиться рай, про який мріяли найсвітліші розуми протягом всієї історії, а начальник раю — це найгеніяльніший вождь всіх віків і всіх народів. — Між іншим, на десятому році експерименту, місцевість обставляють високим муром із залізною брамою, і всім, хто проходить неподалеку, говорять: — „тут земний рай, і ви можете вибирати: або ріжте в ім'я його один одного попід мурами, або заходьте в браму, але назад ви вже не вийдете", — і роздають газети, де про це саме написано. На диво, знаходиться десять мільйонів осіб, третина — порядних і наївних як курчата, третина — хитрющих шахраюг, третина — безнадійних для неба і землі ідіотів: вони починають кричати, що он будується рай, а хто заперечує, той реакціонер, ворог міжнародної робітничої кляси і „справжньої" демократії, підпалювач війни, при чому все це вимовляється з інтонацією нецензурної московської лайки, в формах великого і малого „морського загибу".

Зненацька Антон Никандрович сам собі перебиває міркування: „стоп! як зветься мій спосіб думання? відомо"...

Повів старий головою на сторони, щоб пересвідчитись, чи часом, не підглядає хто-небудь його думок?

Гірко всміхнувся сам до себе.

ВОРОГИ

Чи є в вітрині цікаві речі? — дивиться Антон Никандрович; — ні, немає. Зайти і спитати Саркісяна.

— Моє шанування! — через прилавок гукнув, побачивши старого в дверях, Саркісян, завідувач магазину: очі подібні до чорносливу і спритні руки.

Крізь вузенькі дверці провів старого в кімнатку, відділену від маґазину простінком із тьмяними шибками. Порадував старого:

—Через секунду вернусь, маю для вас дещо.

Антон Никандрович присів до стола; примирився з необхідністю дожидати — замріявся на кольористу пожежу квіток, що в вазі. І враз аж кинувся, мов би з квіток засичала гадюка. Ні, не гадюка! . . не засичала вона з ласкавих квіток, — Серпокрил рудіє по той бік стола, втопивши в свого недруга пильний погляд, подібний до скісного проміння місяця, коли приходить воно з-за тополь.

Мимовільний рух Антона Никандровича був найпростіший — встати і вийти. Але Саркісян перейме, почне розпитувати, шумно умовляти, щоб зостався, щоб почекав, а старий жахливо не любив прилюдних сцен такого роду. Він відвернувся від стола — до книжок, що купами складені долі. Пальцями лівої руки витарабанював якісь зневажливі і войовничі ритми. А потім зір його впав на томик на столі, недалеко від вази; схопив його старий і з шаленою уважністю зазиркав між сторінки, а втім зміст надрукованого вперто залишався за межею свідомого сприймання.

Хоч був старий, сказати б, заброньований ворожістю до Серпокрила, — все ж відчував на собі погляд його: допитливий погляд, незадоволений, з відтінком досади.

— Добрий день, Антоне Никандровичу! — зазвучало з-за препишного згромадження барв.

Спершу старий промовчав, але через хвилину, в неспокої, з болісно переможеною досадою відповів:

—Добрий день!

Відбувши формальність, старий зосередився на сірих сторінках вельми недосконального друку; виявилося, то — грузинські казки в перекладі, який нагадував „зянне дзеркало”, з такими прищами і викривленнями, що сама Венера Мілоська була б схожа на жабу. Однак, суть можна схопити; навіть можна здогадатися, яка то краса в оригіналах! Старого приманює відпечаток злитих двох характерів; — східня емоційність і розкіш уяви єднаються з духом християнства. „Прийдуть часи, — гадає собі Антон Никандрович: — від узгодження східної мудрости і християнського світла залежатиме доля цивілізації”.

Почав Антон Никандрович ткати свої печальні, свої відрадні думи — збайдужнів до Серпокрила, ніби втік душею від нього в минулий круг, повний патетики, бурхливости, трагізму, щоправда, напоровся дорогою також на досить „прозаїчні" рядочки в шкарубкій книжці. А Серпокрил нагадує про свою присутність:

— Скажіть, якби замісто мене тут сидів біс і на ваш оклик: „ах, як мені потрібна ця книжка!" сказав: „будьте ласкаві! дарую!.." — взяли б ви, чи ні?

— Взяв би.

Як ви гадаєте, хто гірший: біс, чи я?

— Мушу подумати, — сказав Антон Никандрович, а після короткої павзи ствердив: — здається, товариш Серпокрил трохи кращий.

— І за це спасибі. Книжка моя, а не Саркісянова; прошу вас: візьміть її!

— Ви — люб'язна людина, і я починаю розуміти, чому Іван Іванович захоплений вами. Вдячний за книжку; прочитаю, — верну.

— Знаєте що? — гарячково загомонів Серпокрил і навіть грудьми наліг на стіл: — киньмо трагікомедію!.. Кому вона потрібна?

Різким жестом рудий бібліотекар відсунув вазу під простінок, щоб дивитися без перешкоди в обличчя старому. Низько нахилені, аж до церати на столі, квітки метнулися набік, і перед очима Антона Никандровича, що повернувся до ворога, заблистіла в червонастому світлі, звільнена від кольористого прикриття, металічна розрізачка для книг, подібна до старовинного кинджальчика з костяними накладками на колодочці. Антон Никандрович швидко схопив її й підняв до очей — хотів роздивитися перед тим, як вжити, — а Серпокрил відсахнувся від стола, наставив руку, закриваючи собі обличчя перед ударом. Проте, мавши міцні нерви, в одну секунду прибрав собі ставу людини, що байдужно дивиться на тигра, випущеного з клітки. Тим часом Антон Никандрович, схилившись до книжки, водив кинджаликом поміж нерозрізаними сторінками. Він боровся з божевільною хвилею, що бунтувалася в чуттях і штовхала на злочин: шпортонути, вдарити по-звірячому он того, хто сидить недалеко від такого смертельно тонкого вістря. Отруйна каламутна хвиля, залишена, мабуть, від найпервіснішого хижацтва, проривається в свідомість і мов би магнетами посуває вістря до наміченої жертви, а очі засліплює і ро-

зумну волю, що противиться проклятій спокусі, послаблює вкрай. Антон Никандрович збирає всю добру волю своєї душі, щоб перебороти скажений намір, і боячись себе самого, ховає гострий металічний предмет за вазу, щоб його зовсім не видно було.

— Книжка мені потрібна, — напівпритомно, але з самовиправданням сказав Антон Никандрович. А зрештою він хотів остаточно здушити в своїй психіці моторошне бажання: перебранчити його або втекти від нього в найтемніший куток і там заплющити очі. Він би радо задрімав тепер. Погасив би свою свідомість, в якій розпеченим каменем ворушаться думки: от є людина; її вбито; зникає з існування назавжди! .. в течії вічного один лиш раз появилась особа, що думає, відчуває, діє, перебуває в житті, як неповторна, навіть непомислима вдруге ... і — немає її ... який страшний своїм значенням на тлі безконечного існування — факт знищення людини! Немає міри для визначення несвітського непоправного зла, що в убивстві, — жахом віє від уявлення про нього і незносимою безнадійністю, від якої можна збожеволіти або навіки пройнятися залізним стоїцизмом і жити смиренно до кінця днів своїх, жити в несказанній тихості серця, щоб не образити судних сил возмездя і не спричинити, крім однієї передчасної смерти, також загибелі кого-небудь з ближніх.

Можливо, на обличчі Антона Никандровича позначилося дещо з його переживань, бо Серпокрил багатозначно промовив, притишивши свій хрипкий баритон:

— Ви хворі, треба відпочити і полікуватися. Мені вас жаль.

Сердиті слова вихопилися з уст Антона Никандровича:

— Вам?! Знайшли кого жаліти ...

— Ну, знайшов, — і себе жаль, і вас, бо скоро всім кришка.

Підняв брови Антон Никандрович: „Лякає рудий? Чи почув що-небудь про війну?" А рудий говорить, як прокурор:

— Вам тільки в ідеалі проґрес, особиста свобода, правда, а в житті ви здатні, скажімо, зненавидіти того, хто, як вам тільки здається, ваш смертельний ворог. Я мав необережність говорити про свої наміри. Сорок років живу на світі, а перший раз маю таку прокляту рахубу! В чім я винен? Беру тільки краплю з того егоїзму, що ним живуть партійці — від вождя до останнього Ваньки. Вони всі забезпечили собі теплий куточок. А я, — що я? „безпартошка", „ципльонок жарений"; так, „ципльонок тоже хочет жить" ... От і весь секрет: я жити хочу! Досить мені ідеалів, що дві з половиною тисячі років

ходять, як туман і застилають сонце і тішать дідів по кабінетах, досить мені крикливих лозунгів про горлорізання, за якими кримінальна компанія мостить собі царське гніздечко, — досить! і чорт з вами, з усіма крикливими втішителями і проводирями; я не хочу знати вас! І не тільки я — народові надоїли ви до смерти. Хто з вас дав йому щастя? Ніхто! Кожний дурить на свій лад, а „циплььонок жарений" вискочить на світ, намучиться-намучиться і складає крильця, гроб з музикою. Скажу вам точно: я найменший егоїст на світі, бо чесно вимагаю: бризніть мені в чарку одну тільки краплю життя, що належить мені від народження! Бризніть!.. ось сюди, — підставляю чарку... Хочу випити краплю життя, бо тяжко мені, душить дурна тяганина за владу, за гроші, за славу... будь вони прокляті! Якщо вам кого-небудь хочеться вбити, будь-ласка, кличте на дуель Гітлера! А то прив'язли до Серпокрила, „циплььонка жареного". Мені однаково, чи чорт червоний, чи чорний; уконтрапупить червоного чорний, — я й при ньому пристроюсь жити: шукатиму зернини під верандою. А то, дивись, які вони розумні! Посварились на смерть, а ти за них лоб підставляй під кулю... Ні, йдіть самі! Нема дурних. Живому псу ліпше, ніж мертвому леву, бо тепер все навпаки: пси керують світом і хотять, щоб Серпокрили, як леви, воювали за них. Досить! Хай самі воюють. На додачу — з вами морока... навіщо я здався вам? Причепились до такого собі штурханого на всіх перехрестях пташка, пустіть його к чорту — нехай собі пручається в світовій веремії, якось та виб'ється до солодкого хуторця. Вип'є свою крапельку з чарки, а тоді, як кажуть — мертвим хоч тин підопри.

Антон Нокандрович поклав книжку на стіл. У пекучій тузі слухав відвертого Серпокрила, спочував йому дуже, але не знав, що думати: поправиться чи ні — оця душа, позбавлена коріння. Не страшний „фюрер", не страшний „вождь", — страшна духовна байдужність, яка роз'їдає народну силу, мов корозія — метал.

Метушливий завідувач маґазину забіг у кімнату, запробачався, запосилався на марудні розрахунки. Вгледівши своїми чорними сливами книжку біля руки Антона Никандровича, метко дзьобнув її і перепустив сторінки під темношкірим великим пальцем.

— Ви принесли? — заспівав до Серпокрила.

Той хитнув головою.

— Беру! Давно шукає мій знайомий.

Серпокрил розпорядився:

— Покладіть! — сказав і скерував руку на край стола.

— Ні, ні, ні! Книжка тепер моя, потрібна до зарізу, — цілий рік про неї питає мій приятель.

— Нехай питає, — книжку я віддав Антонові Никандровичу і справа скінчена.

— Як скінчена?! Скільки книжок я добув для вас? А тут хочу взяти одну для мого друга, а ви: „справа вкінчена". Ні, моя книжка, і я кладу її сюди.

Саркісян шукає в кутку місця для шкарубкої сірої книжки.

— Якщо ви знаходите книжки для кого-небудь з нас, — розважно говорить Серпокрил, — це, властиво, ваш обов'язок. Добрий був би завідувач, якби не діставав книжок для постійних покупців.

— Обов'язок? — холодним, як крига на горах Закавказ'я, голосом протягнув завідувач і пересунув вазу на середину стола: для порядку; і звіяв долонею пилинки з церати...

— Обов'язок? — перепитав завідувач гарячим, як серпневий камінь на Закавказ'ї, голосом: — а чи ви знаєте, що я, наприклад, маю право попросити вас обох на вулицю? Це не значить, що я вас виганяю, ні! це значить, що я, як директор книжкового маґазину, маю повне право, і ви тут — маленькі.

Антон Никандрович підвівся і, заклавши руки за спину, пильно, з живим інтересом, без зневаги і пересердя, подивився на розбурханого завідувача, темні сливи якого рухалися під бровами, як жучки в норках. Подивися і мовчки рушив з кімнати. Бувши в дверях, кинув: до побачення!

Серпокрил і собі встав; наблизився до Саркісяна, взяв між свої алябастрово-білі пальці, обсипані легеньким ластовинням, — ґудзик сорочки в нього на грудях, спокійно мовив:

— Я мушу вас повідомити, що директор вашого маґазину — кнур.

Сказав і вийшов. Саркісян задоволено посміхнувся і поклав книжку в шухляду. Він почував себе міцно в сідлі! Найцінніші книжки, які припливали до берега його маґазину, він клав за простінок і перепродував „по блату". Тільки через його необізнаність надзвичайна книжка попадала на поличку — перед очі покупця. Невпинні скарги книголюбів, що взнавали про містерійні махінації Аветіса Каспаровича, не впливали аніяк, бо оскаржений відносив вечорами найкращі книжки самому першому секретареві горкому партії і перед владичними очи-

ма малював справу в такому освітленні, що мовляв, його, безневинного, як ластовеня, Саркісяна кривдить людська несправедливість, на доказ чого він може завтра принести страшенно цікаву книжку любовних оповідань з ілюстраціями.

СОН

За давньою звичкою Антон Никандрович пив холодний чай — пив помалу, як джміль; солодка вода розмивала в'ялість від післяобіднього сну. В уяві відтворювалося, наче спогад із давнини, сновидіння і зразу ж розпливалося в глибині чуттєвости , щоб назавжди зникнути з пам'яти. Але старий примушував його відновлюватися. Була гориста місцевість; по праву руку височіла, аж хмари зачіпала, гора з безформною вершиною. По терасних виступах на ній вовтузилися чоловічки, а великі птиці, схожі на осінніх мух, прилітали настогидливими роями, видаючи звук: дз!-дз! — і кусали чоловічків, відривали руки, ноги, голови. Антон Никандрович бачить, що він сам, власною особою стоїть нагорі, а проти нього — Серпокрил. Обидва вони повитягали металеві стрижні, взяті з огорожі, що навколо якоїсь могили на кладовищі, і намагаються їхніми гострими кінцями торкнути чоло один одному. Антон Никандрович бачить себе, як він затуляє долонею очі з лівого боку, бо ллється таке світло — аж осліплює. Одночасно він простягає металічне вістря з усіх сил. Земля поколихалась і річка з лівого боку розбила кригу; вся чорна, побігла до океану. Тільки в одному місці, саме коло гори, недалеко від пристані, де пастухи розводили вогонь, крига ще лежала непорушно, а на ній було розп'яття: білий хрест, і вінець під дощечкою з літерами. Від того, що крига біла і також хрест білий, — дивитися в ту сторону неможливо. Проте, якісь невідомі люди, зовсім нерозглядимі, обрубали біля ліхтаря кригу і вона рушила, як пліт, по чорній схвильованій річці, несучи на собі розп'яття. Віддаляється він до океану і, замість того, щоб зменшуватися, — він виростає, аж поки весь світ стає біля нього дрібний: такий, приблизно, як личко однієї айстрової квітки, а потім — як зернина від неї; і незчислимо-багато таких самих дрібних віється в вихорі, в допливах світла.

„. . . Це ж і я десь на одному зеρняті, — намагається встежити Антон Никандрович і не може: — ніхто, — думає він собі, — ніколи з того зерняти не зійде, навіть думка замкнута в ньому".

Поки Антон Никандрович стежив, крижаний пліт з хрестом зник, — тільки ясність після нього зосталась і в ній побачив старий, що стоїть на камені коло моря; бурхає море, кидається в берег, і поруч стоїть дід Полуниця в свиті.

— Серпокрил розгніваний, — каже Полуниця: — і через те не треба його карати.

— Здається, я накреслив залізом йому на чолі, що він убитий, — відповідає Антон Никандрович.

— Я стер той напис, — нечутно дає зрозуміти дід Полуниця: — навіщо це?.. Серпокрил і так покараний.

— Чим покараний?

— Скажу! Хто злиться на всіх, той мучиться гірше, ніж у пеклі. Він нещасний. Прощайте, голубині серцем, і ви ввійдете в браму раю.

Після цих слів дід Полуниця відкрив білу свитку на прозорих грудях і спитав:

— Що гірше, чи як ви вдарите мене ножем, чи як я позлюся на вас, скажіть мені, будь ласка!

Дід Полуниця кулаком стукає себе в прозорі груди, вкриті сивими покрученими волосинками і питає:

— Чого ж ви мовчите?

Антон Никандрович знає, що це буде дуже погано, коли не сказати нічого, і хоче сказати щось, але не може. Силкується страшенно, бажаючи розірвати пута, що перешкоджають вимовляти ... вся душа напружується в зусиллі — заговорити, видушити хоч би з свого віддиху мовний виголос, і від того Антон Никандрович прокидається.

Він хоче надовго запам'ятати сон, бо знає його вдачу — назавжди пропадати в глибині того, що оточує душу: камінці, що кидають діти, лягають на дно бурхливої річки.

ТВІР, ЩО БЕЗСЛІДНО ПРОПАВ

До нього прийшли чотири студентки другого курсу; були в піднесеному настрої. На вікні, на столі спалахнули троянди, розкішно забілів ясмин, і кімната змінила свій вигляд. Дівчата розмістилися так: висока, вбрана в темну сукню, чорнокоса і смаглява Тамара Коломанко стала посеред вікна і обрис її голови світився від денного тла. Праворуч, у кутку, на хиткому табуреті присіла Ніна Скоровода, білява „тихоня" з чудесними зеленоголубими, якимись розгубленими очима, — вона в полотняному білому платті власноручного шиття. Дві

шатенки: Валентина Брижаха, рожеволиця, з очима, що нагадують мигдалини, прибрана в білу блюзу та сіру спідничку, і Ксеня Савур, одягнена в синю сукенку, в жакетку бронзового тону, блідолиця і кароока, з гарним чолом і маленькими нерівно окресленими устами, — ці дві сіли на одному стільці, що мав високу спинку з вибитою середньою планкою.

Дівчата нащебеталися і притихли, як ластівки на піддашші.

Взагалі студенти сердечно ставилися до Антона Никандровича, знали: щирий він і справедливий. Як лектор, був позбавлений красномовства; скупими і нехапливими жестами супроводив мову — простими і звичайними жестами, ніби перед ним стояли на катедрі купи сировини та ящики з інструментами, і він, закотивши рукава, то витягав щось і з'єднував, то розмикав і клав на різні місця. Його руки з довгими вузлуватими пальцями — в прозаїчних жестах справляли враження, що він виконує ремісничу працю: забарну, хоч і цілком опановану. В повільному темпі, навіки забувши, що перед ним авдиторія, маючи на увазі тільки процес праці, Антон Никандрович посувався з своєю машинерією вперед і вперед, а студенти намагалися занотувати кожну дрібницю, аж руки терпли.

Після лекції з Антона Никандровича раптово злітав його академічний тон і перед студентами показувався симпатичний, трохи нещасний — трохи смішний дід.

Любили його і розповідали про нього несамовито комічні історії. Тамара Коломанко з абсолютною точністю відтворювала його мову і жести, а зразу ж після жартів, зустрівшись із ним, зверталася з такою невимушеністю, ніби то був її рідний дядько.

На запитання гостей, як він почувається, Антон Никандрович сказав:

— А знаєте, краще: набагато краще. Власне, я тепер здоровий.

— Іван Іванович сьогодні казав, — повідомляє Тамара, — що він виклопотав спрямування в будинок відпочинку. Ми будемо провожати вас. Можна?

— Ні, бо не поїду.

— Чому? Антоне Никандровичу! Треба їхати, там так гарно.

Антон Никандрович відхитується головою.

— Підождіть! Хіба то відпочинок, коли вас посадять у переповнену кімнату і примусять по дзвінку вставати, по

дзвінку снідати, по дзвінку йти на прогулянку, по дзвінку обідати, спати, читати, думати? Ні, я й так весь вік працюю по дзвінку.

— Так то ж лекції! — сперечається Тамара, — в нас тепер дзвінка немає: замінили гудком, реве, як пароплав на пристані. Відпочивати можна й по сиґналу, — це нічого.

— Я старий чоловік. Хочу трохи віддихатися в тишині; відпочивати колгоспом я не звик.

— Краще буде в окремій кімнаті над морем, — радить Валентина. А Тамара робить практичний висновок:

— Ми попросимо Івана Івановича, нехай довідається, чи профспілка орендує окремі кімнати.

— І не думайте! — скрикнув старий; — якщо поїду, сам собі знайду кутик. Іван Іванович по горло перевантажений.

„Тихоня" додала безневинним голосом:

— Він перевантажений по горло, коли о другій годині ночі закриваються ресторани.

— Ну, що ви, — докоряє Антон Никандрович, — як так можна?.. Він проводить у профорганізації витриману бойову лінію.

— Звичайно, бойову, ми сьогодні бачили, — погоджується Тамара і „тихоня" скромно додає з куточка:

— Билися з Серпокрилом.

— Билися?! З-за чого?

— Вони не зовсім билися, — пояснює Тамара, — вони вправлялися ломаками, як спортсмени.

Світло на справу проливає мелянхолійна, з нахилом до сантиментальности, Валентина Брижаха:

— Вони стояли на горбі і ломаками розігрували герць...

— Як ідіоти, — смиренно перебила „тихоня" з куточка.

На душі в Антона Никандровича стало неприємно і він поспішив з поясненням:

— Фехтування — шляхетний рід спорту; колись на двобоях розв'язували питання чести, — ви, очевидно, про це знаєте.

— А жінки билися? — спитала „тихоня".

— Ні, в їхньому імені виступали мужчини; звичайно було так: хто претендував на руку і серце покривдженої, той бився...

— Я знаю, хто виступив би за Ніну, — похопилась Тамара.

— Мовчи, Тамаро! — остерегла Ксеня Савур, — бо буде тобі лихо.

— Ви знаєте, Антоне Никандровичу, вона, — показує на „тихоню" Тамара, — нігтями катує мене і примовляє: „дивись, яка ти худа, в тебе скоро сухоти будуть — пий риб'ячий жир, тобі ж приписано!" А я не можу його в рот узяти. В мене всі лікті розпухли, і я просто від страху п'ю його. Уявляєте собі, яка наша Ніна? Сховатися від неї неможливо, скрізь знайде; в одній руці годинник, а в другій ложка і пляшка з риб'ячим жиром.

Ксеня Савур нетерпеливилася щось спитати:

— Підожди, Тамаро! Антоне Никандровичу, чи тепер денебудь бувають дуелі?

— Чому ж? В окремих і виняткових випадках, — пробурмотів старий.

— Коли двоє кохають дівчину, — розмріялась Валентина Брижаха, звузивши прозорі мигдалини очей, — обидва однаково гарні, і дівчина вагається, кого з них вибрати, тоді відбувається дуель. Молоді лицарі б'ються на смерть, а дівчина ридає, бо їй однаково жаль обох... чудесні дурниці робили люди колись! А тепер?.. все — смертельно розумне.

Ксеня Савур заперечила, на когось прозоро натякаючи:

— Не завжди, Валентино! Є два лицарі, що зайдуть у закусочну, вип'ють півлітра і моментально погодяться.

— Ах, моя люба, ти аж надто прозаїчно бачиш речі! — з досадою промовила Валентина.

— Не прозаїчно, а реально; а коли дивитися реально, то можна знайти поезію скрізь, де вона є.

— Не сперечайся, Ксеню, — сказала „тихоня", бо Валентина пише вірші; вона, коли захоче, то навіть Іван Іванович і Серпокрил виступлять, як лицарі, що б'ються за серце принцеси.

— Звідки ми знаємо? Може й справді за жіноче серце, — знизала плечима Валентина.

— І ти виправдовуєш дикість!? — аж скрикнула Тамара: — в двадцятому столітті битися з-за жінки... Взагалі, дуель — це такий ідіотизм, що гіршого не може бути.

Антона Никандровича обпекло, але він змовчав. Зате Валентина не піддавалась:

— Я волію бачити дуель з його красою і шляхетністю, ніж чути непристойну лайку п'яних мужчин.

— Згодна. Але ще більше краси і шляхетности в джентлменській розмові, коли чемно полагоджують „питання чести".

Тамара сказала і щасливо всміхнулась, мов би від чудесного спомину. Після цього так дизгармонійно прозвучало признання „тихоні".

— На жаль, Тамаро, краса безнадійно затоптується в житті. Я в дитинстві читала багато гарних казок і думала собі, заплітаючи тоненькі косочки, як конопляні батіжки, що треба над усе любити красу, що добро перемагає серед людей. Але не встигла я перейти в четверту клясу, як почався голод, і не знайшлось серед тих, хто носив зброю і командував військом, ні одного лицаря, який би почав битися за невинних людей. Лежали люди мертві по вулицях, і командувачі швидко пролітали в автомобілях, навіть не дивилися на них. На цілому світі не знайшлося жодного лицаря з зброєю, заступника нещасних. Тоді я зрозуміла, що не всьому треба вірити. Насправді — все навпаки: недобре і потворне перемагає, а все, що піднімається проти нього, приречене на загибель. Можливо, в майбутньому буде інакше, — я не знаю. Коли до мене залицяються військові, мені дивитися на них не хочеться; вони гарні й розумні, а ввесь час у мене думка крутиться: от, наприклад, знов буде голод або якесь подібне лихо, і вони знов байдуже минатимуть мертвих жінок, матерів і сестер, що валяються на бруку. Мені недобре жити, я все втратила, в що вірила і чого бажала; щодня чую: скрізь кленуть одні одних, дражняться між собою, і я дуже злюся, хоч мені й не хочеться цього. Я з усіма сварюся, сама стаю зла, як відьма, а думала, що буду добра, добра . . .

Ніна закрила обличчя долонями і залилася плачем.

Антон Никандрович зірвався з місця, безпорадно підкинув руками, а потім підійшов у куток до „тихоні" і почав гладити, голубити її голівку, як своїй дитині, і заспокоювати. І дівчата кинулися до неї — обнімають її і умовляють, кажуть, що вона даремно журить себе, кращої, ніж вона, у них немає.

— Відійдіть від мене! — з великим відчаєм сказала Ніна, опустивши безсилі руки від обличчя: — нехай я наплачуся, щоб усе забути.

І вона ще дужче залилася гіркими, в якійсь повній безпорадності. Раптом опанувала себе — перестала плакати; витерла хусточкою обличчя і суворо заявила:

— Нічого не було, прошу вас! . . розмовляйте про щонебудь!

Усі мовчать. Валентина вертає мову до попередньої теми:

— Поки є людське серце з кров'ю, краса не може пропасти, — збережеться при всіх обставинах.

— При всіх? Наприклад, повести пейзажиста в пекло, він малюватиме етюд біля огненної річки, в якій горять грішники; гарна картина вийде! — глузує Ксеня Савур.

— У дійсному пеклі так і буде!

— Але як можна милуватися на гарний вогонь, коли знаєш, що в ньому люди мучаться?

— Мистець намалює людські муки в гарному огні.

— Не мистець, а виродок! — з огидою скрикнула Ксеня.

— Чому? Він зображує, що бачить. Стільки разів показано в мистецтві смерть серед прекрасної природи.

— Все одно, це протиприродне: показувати смертну муку ближнього і при тому діставати естетичну насолоду. Смакувати — ах, яке гарне це, ах, яке гарне те!.. Страшно подумати.

— Ксеню, хоч люди й мучаться, але світ не стає від того потворний. Красу не можна знищити!

— Ніночко, — звертається Тамара до „тихоні", — от бачиш, рано ще журитися: Валентина доведе...

— Не жартуйте, Валентина знає, що говорить, — втрутився в розмову Антон Никандрович. А Валентина заповзялася:

— І доведу! Доки б'ється хоч одне серце; доки зеленіє хоч один листочок — не пропаде відчуття прекрасного. Я можу навести приклад: сьогодні тато розповів під час обіду...

— Твій тато дуже гарний адвокат, але він наполовину письменник і в його оповіданнях уява переміщує факти.

— Не завжди. Здебільшого тато передає факти точно, як юрист. Коли взнає про них від іншого, тоді розповідає, що чув.

— Ксеню, не треба сперечатися! Нехай починає, — просить „тихоня" з куточка.

Зовсім несподівано Валентина признається:

— Мама, так само, як Ксеня, сказала татові: це неможливо, щоб люди доходили до такого жаху. А я вірю.

— Добре, Валентино, розповідай! — приспішує Тамара.

— Але я прошу, щоб цього нікому більше не передавали. Тато попередив: це — секретна справа; він узнав про неї від слідчого, з яким приятелює. Слідчий казав: „Мені нагорить, коли довідаються, що я вам розповів".

— Що ти, Валентино! — досадує Тамара, — хто ж би став розносити?

Валентина взяла з гаманочки кучеряво списані аркуші і почала читати:

— „За річкою, приблизно, за півкілометра від берега, хтось підпалив дрова, — там були вербові пеньки, викорчувані торік, і рівно наложений зверху хмиз. Дрова заготували собі пастухи, що мали неподалеку сарай: чотири обмазані глиною стіни з солом'яним дахом. В одному кутку пастухи зробили собі житло, що освітлювалося від квадратового віконця на одну шибку. Як ішов дощ, вони заганяли скот під дах і самі ховалися в напівтемному, відгородженому комишовими кулями кутку. Дрова для земляної печі, викопаної недалеко від порога, завжди мали під рукою.

Одного дня, коли пастухи були з худобою біля берега, дрова почали горіти. Підбігши до них, пастухи побачили, що пеньки горять з одного лише боку, звідки вітер; зате сухий хмиз геть чисто ввесь зайнявся. Стали розтягати купу за обрубане коріння і гасити вогонь. Що ж виявилося? — там лежав обвуглений труп. Він так обгорів, що пізнати, хто то, було неможливо. Знайшли почорнілий годинник, і коли відкрили його, то прочитали напис, вирізаний на кришечці: „Скульпторові Ф. Дзюбі — за ударну роботу. Клюб залізничників". Годинник пастухи віднесли в міліцію і розповіли про труп. Того ж дня міліціонери прибули до місця події, склали протокол; позаписували адреси пастухів, а труп забрали на підводу і поїхали. Почалося слідство, в результаті якого вияснили, що Дзюба того ж таки дня пропав з дому. По залізних пряжках, ґудзиках та ключикові, знайдених у попелі, дружина Дзюби потвердила, що невідомий, який загинув під час пожежі — це її чоловік Федір. Звістку про смерть його вона, здається, прийняла спокійно. На запитання, чи відомо їй щонебудь про обставини, якими можна було б пояснити смерть її чоловіка, вона сказала: „Я нічого не знаю". А на домагання слідчого назвала трьох знайомих покійного, при чому одного з них, Зеленогородського, характеризувала, як найближчого чоловікового приятеля, і додала, що цей приятель був їй особливо несимпатичний. Зеленогородського арештували, а останніх знайомих, після короткого допиту, відпустили додому. Невідомо чому, справою зацікавилась одна установа, яка й перебрала її собі до рук. Через декілька днів дружину Дзюби також арештували, чотирирічну доньку, Світланочку, взяла одна стара родичка — вона її доглядала і раніше: приходила вранці, коли Дзюба з жінкою відпроваджувався на службу, і по-

кидала дім аж пізно ввечорі, як господиня верталася з ресторану, де вона, після служби в музичній школі, працювала піяністкою при оркестрі.

Деякий час про справу Федора Дзюби ніхто не чув. Аж ось два-три дні тому, за чаркою в „Будапешті" слідчий, який розповідав історію смерти Дзюби, — дізнався від прокурора про цікаві подробиці. Прокурор мав доброго знайомого в установі, що вела справу, і тому був цілковито в її курсі.

Зеленгородського „притиснули"; він дав зізнання, з яких можна було скласти таку картину:

Скульптор Федір Дзюба був завжди мовчазною і замкнутою людиною. В товаристві він сидів безмовний, з міцно затиснутими вузькими блідими устами. Чорні очі його в глибоких западинах горіли якоюсь лихоманкою. І взагалі, цей різко виражений брюнет, мав хоробливий вигляд: бліде, як крейда, обличчя, без крапельки живого кольору; худий, кісткуватий, непропорційно широкий лоб, видовжене обличчя, сухе і запале, з горбатим носом і гострим, висунутим наперед підборіддям. Дуже неправильне обличчя не здавалося, проте, некрасивим, бо на ньому відбивалося внутрішнє горіння.

Вічно возився Дзюба з мармуром, цілі дні без перерви, а часто також і ночі, він стукав молотком, але праць своїх не любив показувати. Виняток зробив лише для бюсту вождя, що був виконаний, на думку Зеленогородського, — викладача малювання в художньому технікумі — бездоганно; може, краще за більшість бюстів, вже відомих в країні.

Одного вечора Дзюба прийшов до Зеленогородського, мовчки покурив з півгодини і сказав:

— Мої нерви не можуть витримати.

— Що з тобою? — стурбувався Зеленогородський: — розкажи, в чому річ?

Тоді Дзюба розповів про незгоду в родині: „Уже втретє Антоніна (так звали його дружину) зробила мені попередження, але про нього скажу пізніше. В оркестрі, в якій вона працює, створилася так звана партійна група, і секретар, товариш Кальник, втягнув туди Антоніну, як кандидатку партії. На закритих зборах він сказав, звертаючись до новаків, що згідно з заповітом основоположника партії, кожен член партії повинен бути добрим таємним аґентом. Якщо навіть в його родині з'являться ворожі настрої, він повинен піти і заявити про них, куди слід. Спитав при тому Антоніну, чи

може вона поручитися за свого чоловіка, себто — за мене? Антоніна промовчала, але секретар партгрупи з великою настирливістю повів свою лінію. Він щоразу вияснював на зборах і в особистих зустрічах, що інтереси нового суспільства стоять так високо, що ніяка жертва ради них, навіть розірвання найінтимніших зв'язків, не може бути надто великою. Більше того, він вимагав повідомлень про родину. Одного разу Кальник прямо сказав Антоніні: „Я маю відомості про ворожі думки вашого чоловіка; ви повинні дати собі звіт, яку відповідальність берете на себе, замовчуючи про них. За недонесення кримінальний кодекс передбачає в особливому параграфі — сувору кару. Ви повинні діяти, як свідомий член партії".

Прийшовши додому, Антоніна переказала мені цю розмову і сердито додала наприкінці: „Ти здогадуєшся, про що йде мова, я тебе попереджала декілька разів". А після чергової домашньої сварки вона закричала на мене: „Ти — контрреволюціонер ! Я наслухалась отак (показала собі на горло) ворожих слів. І ті твої приятелі всі — приховані вороги. Знай: піду і заявлю!" Ніякими словами не можна передати почуття, яке тобі було в мене. Похололо в жилах — в самому серці; я побачив, що стою над краєм безодні. Останніми місяцями ми дуже погано жили з Антоніною. Вона відбилась від хати; приходила додому зовсім пізно ввечорі. На мої обережні зауваження відповідала в жахливо подражненому тоні. Цей тон вона твердо засвоїла в розмовах зо мною: говорила до мене, як до злочинця, хоч і знала, що я за все життя не зробив нічого поганого. Мій злочин перед нею був тільки в тім, що я не так думав про речі, як вона. „Ти сьогодні підеш на базар і купиш стакан сметани Світланці!" — люто кричить вона на мене. — „Антоніно, дуже прошу тебе, не говори до мене в такому тоні, це недобре", — просив я, але не помагало. Кожного разу вона в нечуваному пересерді зверталась до мене, і кожного разу я просив її, щоб не кричала, принаймні при дитині. Наше спільне життя обернулося в пекло, хоч раніше, до партійности Антоніни, ми дуже мирно і лагідно жили. Ніхто в світі не знає, як я мучився. Від нестерпного душевного болю я лягав на ліжко і несамохіть мені приходило на думку порівняння: я — наче кінь, на якого наїхав трамвайний вагон... наїхав і в кров покалічив його; кінь, зібравши останні зусилля, відліз на траву і там конає в муках. Це порівняння вкорінилося в мою свідомість і більше вже не покидало мене. Я

любив Антоніну і тепер люблю; це моє почуття давало мені надхнення, і як я міг працювати, ти сам бачив. А тепер усе розбите. Все святе потоптане. Жити мені вже немає ради чого.

— Але ж Світланка!.. — нагадав я.

— Коли ми розійдемось, Антоніна її забере. Вона попередила: „Ти ніколи більше не побачиш дитини!" Я зостануся сам із своєю мукою.

Через кілька днів після цієї розмови Дзюба прибіг до Зеленогородського; був блідий, як смерть, і страшенно задиханий.

— Завтра Антоніна йде заявляти. Я згину; жах у тім, що й інші постраждають.

Зеленогородський побачив, у якій небезпеці він сам:

— Треба тікати! А може щось придумаєм.

— Я маю ідею, — сказав Дзюба з сміхом, — це буде зміїна хитрість, щоб виграти півроку: мені півроку досить. До побачення!

Схопив капелюх і швидко пішов. Він цілий тиждень очей не показував. Я сам відвідав його; зайшов ранком, як раз тоді, коли родина снідала. Дзюба мав вигляд людини, думка якої одночасно працювала над двома речами: він автоматично брав чай, швидко пив, а дививсь кудись на середину стіни і очі хворобливо поблискували з-під широкого нерівного лоба.

Жінка поглядала на нього, то на мене, аж поки допила свій чай і, взявши течку, поспішила на службу. Зразу ж після цього стара родичка повела Світланку в дитячий садок. Я спитав Дзюбу, що сталося, і як тепер з його дружиною.

— Май терпіння! — сказав Дзюба.

Так я нічого й не довідався.

В майстерню, що була в міському парку, недалеко від річки, в невеликому цегляному будиночку колишньої оранжерії, — Дзюба перестав ходити. А колись він просиджував там ночами коло мармурових брил. Певно, замкнувся тепер у своїй домашній робітні, яку спорядив на веранді, відгородивши дві третини її. То був його заповідний куток, закритий дощаною стінкою з вузькими дверцятами. Ключ від робітні незмінно зберігався в кишені камізельки. Протягом півроку ми рідко бачились, бо Дзюба був зайнятий, а я не хотів йому перешкоджати.

Несподівано він зайшов до мене і наказав:

— Ходім!

У веранді - робітні, коли Дзюба відгорнув полотняну завісу, перед моїми очима станула біла, як лелія, мармурова постать. Вона станула на камені, що на березі моря: знизу хвилі, тонко і прегарно вирізьблені, розбиваються об нього, Здається, в самій постаті не було нічого особливого: дівчина, саме в той час, коли перестала бути підлітком. Скільки в ній сором'язливої грації, сполученої з рішучістю в порухах. Вона одягнена в плаття, — якщо дивитися на згорточки, то воно з найтоншого льону і воно численними ритмічними лініями відвівається під поривами вітру з моря. Ті ритмічні лінії — згорточки неможливо встежити і немає бажання це робити, бо вони сприймаються, одна група по одній, так, наче вони злагоджені згідно з музичним принципом. І що особливо полонить уяву — це обриси фігури, облитої вітром з моря: обриси сміливі, пружні, як струна на лукові, і такого досконального проведення та краси, що саме зорове приймання їх пробуджує радість.

Голова дівчини, так закосичена, як на Полтавщині в старовину, справляє враження, що з'явилась сама душа нашого милого села: чеснотливого і привітного, тисячолітнього села; — вийшла до моря стрічати когось довгожданого, хто порятує, вийшла і, побачивши його, простягає вінок. Вся тема розрішена в одній постаті: — звідти, де сталося лихо, прибігла безневинна до морського берега, стала на камені в час, коли сходить сонце, — а що сходить воно, видно з того, як дивляться очі, легесенько примружені. В цей час наближається до берега корабель переможця над фльотою зла: переможця, напевно, бо досить поглянути, як розбиваються хвилі об камінь, щоб переконатися, який той корабель, і що він близько. Вітер віє: такий вітер, який напинає вітрила тільки на кораблі переможця. Вінок, що простягає дівчина, сплетено з узорного дубового листя. У всьому міра і гармонія; у всьому краса і ясність; від першого ж враження виникає думка: ось довгожданий взірець досконалости, прагнення до якого і жадоба — хоч раз за життя на нього глянути, завжди криються в серці і, задоволені хоч раз за життя, перетворюються в радість, що її не можна висловити. Я скрикнув, як одержимий:

— Це — прекрасно! Чи знаєш ти, що це взірець, — знаєш чи ні?

Я вигукнув останні слова так, ніби він стояв винний в чомусь передо мною. А він тільки неуважно поглянув мені в очі.

— Я не зовсім так думаю, — сказав він тихо. Раптом трохи підвищив голос.

— Мені здавалося, що я маю і здійснюю право: ствердити свій образ світу, всупереч силі, що протиставляється; і здавалося, що я працюю під охороною сил, а яких, — не знаю.

Дзюба говорив спокійно, мов би він зовсім байдужий до свого твору. Коли ми вийшли на вулицю, я спитався:

— Як тепер з Антоніною?

— Переконав її, що моя майстерня в парку — це один з дозірних пунктів для військ, які охоронюють побережжя від диверсантів, що я не контрреволюціонер, а навпаки — служу при погранотряді, як вартовий пункту.

— Хоч би порадився зо мною — перше, ніж говорити їй нісенітницю. Як виявиться . . .

— Не думаю; якщо й виявиться, буде пізно, себто, я хочу сказати: мій твір виконає своє призначення. Мені снилося, ніби я п'ю чай; насипаю цукор у склянку, хоч і знаю, що він — нечистий. Прокинувшись, я згадав, як недавно розсипав цукор у робітні і збирав його разом з порошинками; думав, чи висипати геть? . . Ат! скільки того пороху, — перетравиться. Отже: сиджу і п'ю чай, і знаю, що цукор у склянці з домішкою, але не турбуюся про це, і настрій у мене веселий. Раптом відчуваю в'язкість у роті; беру щось на пальці від губ і бачу — згустіла рідина сіруватого кольору тягнеться тоненькою смужкою. Вдарила, як блискавиця, думка: Це ж гіпс! Насипав гіпсового порошку в чай і п'ю, і тому повинен зараз померти в муках. Подібний випадок в дійсності був; я знаю з газети: десь одна бабуся пішла з рецептом в аптеку, а фармацевт дав їй замість ліку — гіпс. Бабуся випила і в шлунку створився камінь. Вона сконала в страшенній муці. Коли фармацевт узнав, що з його вини трапилося нещастя, — він застрелився. Дивлюсь я на сіру смужку, а тривога проймає всю мою істоту. Встаю і йду, а темний та меткий дух з невиразною зовнішністю, так само, як собака, біжить поруч, підскакує, кусає мене за вказівний палець на правій руці, але болю не чути, — тільки в свідомості відзначилося, що дух кусає. Я спішу, бо треба негайно зробити операцію: хай хірург розрізує шлунок і виймає камінь. Стурбованість моя така велика, що я прокидаюся.

— Федоре, негайно — в гори! Ходитимем на етюди, відпочинем . . .

Він заперечливо похитав головою. Помовчав і попрощався. Про його смерть я довідався під час допиту.

На допиті Антоніна трималася дивно. Відривчасто говорила окремі слова. Очевидячки, розв'язка всієї історії з її партійністю і погрозами чоловікові була для неї страшенно несподівана. Розбиття родини, смерть чоловіка, арешт, — всіх цих подій вона, здається, ніяк не могла усвідомити. Одного разу на допиті вона закричала, що Кальник жахливо обдурив її і занапастив її сім'ю. Невідомо, куди потім Антоніну спровадили. Підвівши під якийсь параграф, Зеленогородського засудили на шість років.

Робітня Дзюби довгий час стояла, як казали, „опечатаною", аж поки одного дня підлетіло авто і важний начальник з установи зламав печатку, відімкнув замок і всунувся набряклою червоною фізіономією в мармур. Довго стояв перед постаттю з вінком; тільки після запитання шофера: — може, поїдемо? — відірвав очі від неї і тяжко погупав геть. В скорому часі ціла бриґада з надзвичайною обережністю перенесла статую на вантажну автомашину.

Опинилась постать в коридорі установи. А звідти її перетранспортовано в крайком партії, і ось при яких обставинах. Начальник установи подзвонив першому секретареві, щоб приїхав і глянув на цікаву річ. Обидва вельможі, виконуючи „височайший" наказ, намагалися жити мирно після того, як два їхні попередники на смерть погризлися. Начальник установи Кашкін і секретар крайкому Куцурубов при кожній нагоді один одному робили приємність, хоч з найбільшою радістю штовхнули б один одного в прірву.

Блиснувши поглядом на мармур, біляво-сивастий, з темними очима в широчезних райдужних кругах, Куцурубов ревнув:

— Смотри! Відпаяв чортів син на великий палець з присипкою! Будь другом, дай мені цю штуковину!

— А хіба думаєш, я скупий і пожалію хорошої речі для друга? Глянь — цимес...

Кашкін собі пучку цмокнув:

На його всевладний жест підскочили зарементовані служаки, витяглися в струнку і через секунду почалась біганина, а в дворі загуркотів мотор.

Перевезена в крайком, мармурова фігура стала в напівтемній кімнаті, недалеко від кабінету секретаря, між горами пропаґандивної літератури. Ключ від дверей завжди мав при

собі сам товариш Куцурубов. Пізно вночі, натомлений засіданнями і тисячами інших справ, Куцурубов увіходив у кімнату і замикав за собою двері. Сідав на табуреті і довго-довго дивився на статую.

Вона пробуджувала в його душі дитячі спогади. Йому здавалося, що статуя навдивовижу схожа на його двоюрідну сетру Олену, чарівної вроди дівчину. Він пам'ятає її, хоч був ще малим, коли вона померла. Була вона тиха, лагідна, сором'язлива і надзвичайно гарна. Куцурубов пригадує, як він, в той час ще без додатку „ов" до прізвища, приходив у гості до дядька, материного рідного брата. Родичі раділи йому, давали теплого свіжого молока і чорного хліба. Клали ввечорі спати — з тихими добрими словами. За ввесь день він не чув жодного слова, сказаного спересердя. Лежачи на ослоні на кожушку, він довго не міг заплющити очі: все дивився на старовинний сволок, прикрашений різьбою і хрестами, наведеними від свічок. У хаті розливалося м'ягке світло від лямпадки, що висіла перед іконами. А в сінях ритмічно обзивалися цвіркуни. І пахло сухим сіном. І видно було, як мерехтять жовтозолоті та ясноголубі зірки. Непомітно він засипав. Цілий світ, неповоротно втрачений, нагадувала Куцурубову мармурова постать. Здавалося: вертається — добрий, милий світ, який він сам, проти своєї волі, проти свого бажання, руйнує власними руками. Йому ставало смертельно сумно. Він ішов у свій кабінет і добував з шахви пляшку вина, відразу випивав її всю і схилявся на стіл, закривши голову рукавами свого жовтозеленого френча.

Через декілька днів він дивився на статую разом з двома своїми співробітниками. Товстий зеленопикий Сопов, прославлений за вміння випити дві сулії пива за вечір, держачи їх за шийки, сказав з неприхованою люттю:

— Пахне жовтоблакитною контрреволюцією.

Сухорлявий Чорноватлов, тонконогий з капшукуватим животом, витяг револьвер і вистрелив у вінок — бризки мармуру розлетілись по купах пропаґанди.

— Брось, — заскреготів зубами Куцурубов: — це моя річ, навіщо нівечиш?

— Хай буде твоя, — відказав Чорноватлов, — тепер вона пристойно виглядає, можна женитися.

— Да, без підозрілого віночка, з якого виглядав петлюрівський тризубець . . . тепер — своя в доску, — потвердив Сопов.

— Ух, які ви непохитні: боїтесь каміння!

Куцурубов супроводив свої слова призирливим сміхом. Чорноватлов вирішив, що треба образитися:

— А хіба то добре: в крайкомі — фігура з якимсь ворожим знаком... ти скажи, що можуть подумати?

— Ворона лякана! Скоро стрілятимеш у свою тінь. Поняття не маєш, яке мистецтво перед твоїм носом. Тобі тільки чотирикутні опудала давай — аби ідеологія. А я вимагаю від кожного мистця в краю, щоб творив високоякісні речі. Чому Дзюба міг стругати надхненну штуку, а наша пропаґандивна челядь сокирами витесує чорт-зна що?! Розумієш в чому суть, голова твоя содова?

— Розумію, — понуро промурмотів Чорноватлов.

— Ех, ти, пропаґанда! — безнадійно махнув на нього рукою Куцурубов.

— Але ж цей натяк, якийсь тризубець, робив твір ворожим, — задискутував Сопов: — ось у чім суть.

— Не в тім справа, я тобі кажу. А в тім, що треба нашу ідею реалізувати в картині, щоб серце струснула. Щоб краса була, досконалість, „цимес", як сказав мені товариш Кашкін. Коли б з наших скульпторів хто-небудь шарахнув таку розкіш, я б поставив питання про нагороду в сумі — чорт його бери, в сумі ста тисяч! Треба розуміти, а ви — за револьвер: бах-бах! Крокодили... Стрілять і я вмію. Всю громадянську війну тільки те й робив — ще тоді, як ви за мамину спідницю держались. Мене за нутро хапає ця фігура. Гармонія! Всю свою душу, бісів син, вложив у камінь, — як пісню проспівав. Ех, якби наші так уміли. Ти! — ткнув пальцем Чорноватлову в живіт, — думаєш, мені приємніше на чийсь голомозий набалдашник дивитися, ніж на чудо з мармуру? Помиляєшся!

Чорноватлов мовчить, а секретар тяжко зідхає.

— На пленумі ставлю питання про піднесення якости мистецької продукції в краю.

— А я хіба проти? — знизав плечима Чорноватлов. — Я буду підтримувати.

— Говориш одне, а робиш друге; ти — варвар, — відрізав йому Куцурубов. І Сопов радо приєднюється до оцінки:

— Абсолютний варвар, він спить на симфонічному концерті.

— Я?! То коли я стомлений, а взагалі люблю музику. Мій батько був музикант, і я сам цілий рік учився на скрипці.

— Чого ж кочевряжишся, — докоряє секретар: — от ми тобі й доручимо заґвинчувати катеринку: будеш керувати справами мистецтва. Тільки — дивись!

— Я знаю, що робити, будь певен!

Нарада біля статуї закінчилась і в скорому часі Чорноватлов справді, „заґвинчував" мистецтвами, а Куцурубова, такого чутливого на шедеври, чомусь „зняли" і перевели в інший, неукраїнський край. Статуя безслідно зникла."

Валентина скінчила читати; перегортала папірці, ждучи, що скажуть присутні.

— Кошмар... — прошепотіла „тихоня" і це слово справило нежданний ефект: Валентина схопила з стола сірники і, раніше, ніж присутні встигли відмовити її хоч би одним словом, запалила свій рукопис і вкинула в чавунну буржуйку. Заговорила після цього, мов непритомна:

— Так краще, не повинно бути жахливого, бо соціялізм приводить до перемоги світлого початку в житті, тому я напишу про радість...

В коридорі зненацька розлігся викрик.

— Сам винен! — дзвеніло голосом Якилини Молоточкиної.

Відчинились двері і Якилина стала перед публікою в повному озброєнні: з відром, шваброю, ганчіркою, віником; стала, з кишеньки сірого халата свого здобула оповіщення та й поклала його перед очі Антона Никандровича. Дзвеніла далі:

— Стоїть нечиста сила під самісінькими дверима, а вухо, як халява, до дверей приросло. В коридорі темно, ну, я й наштовхнулась відром. Хіба ж я хотіла облити його вонючу голову? А тепер верещить, як кабан перед Різдвом.

— Що ти брешеш? — вскочив слідом за Якилиною і визвірився на неї Тонкоструненко: — я підслухував?! Га? Я тільки спинився зав'язати шнурки на черевиках, бо чую, що тягнуться. А ти з відром, щоб тебе чорти втопили, облила мені голову і залізом стукнула.

Тонкоструненко не то що говорив, а скоріше на саксофоні свистів і при тому махав руками, наче дерево під час бурі — гілками.

— А хоч би й облила, — задеркувато говорить Якилина, — то й що? Та тебе треба кип'ячим сто разів на день обливати, он бач, скільки лепу на морді. Можна гречку сіяти.

— Як ти смієш так казати?! — Я щодня вмиваюсь гліцериновим милом. У мене черевики чистіші, ніж твоя пика.

— Ах ти ж послід!.. Я тобі покажу — зайнялася Яки-

лина гнівом і відбула недвозначну „еволюцію" шварбою. Очі її кидали зелену блискавку з побілілого обличчя.

— Дивись мені, дивись! — свистом попередив Тонкоструненко. — Я в місткомі поставлю питання . . .

— Я тобі зараз таке питання поставлю на тім'ї, що цілу п'ятирічку ходитимеш обв'язаний. Геть звідціля!

Тонкоструненко задкома відступає на заздалегідь приготовані позиції, виставляючи про непевний випадок одну руку наперед, а другою прочиняючи двері за спиною. В момент, коли караюча шварба підноситься в повітрі, він вискакує в коридор.

Антон Никандрович і його гості безмовно сприймали бурхливий діялог між войовничістю Молоточкиної і ображеною невинністю Тонкоструненка, яка мала шнурки на черевиках, міцно і непорушно зав'язані з самого ранку. Піднісши оповіщення під окуляри, Антон Никандрович стривожився: було, від чого . . .

„Сьогодні, 20-го червня 1941 року, о 7-ій годині вечора, в приміщенні бібліотеки-читальні факультету мови і літератури відбудуться загально-факультетні відкриті комсомольські збори сумісно з профактивом і науковими робітниками. Порядок денний:

1. Підсумки навчального 1940-1941 року. Доповідь декана факультету, проф. Ф. П. Кордуб'яжного.

2. Проблема більшовицького виховання педагогічних кадрів і боротьба з наявними на факультеті рецидивами буржуазних теорій у викладанні гуманітарних дисциплін. Доповідь секретаря парторганізації товариша К. Тімурленкова.

3. Поточні справи.

Від оповіщення в Антона Никандровича похолонуло в грудях. Навіть людина, що вирішила йти на двобій, нехай „ідіотичний", як називає Тамара Коломанко, — відчуває тривогу, викликану виразом: „наявними на факультеті рецидивами буржуазних теорій у викладанні гуманітарних дисциплін." „Так ось де Іван Іванович і Тімурленков підклали під мене міну! — з гіркотою на серці констатує Антон Никандрович . . . ось де таїлась погибіль моя!" Від думки про свою безборонність і злісну причіпливість і нападки Тімурленкова в присутності студентів, від думки про „викриття", себто безжалісно інсценізовану комедію прилюдного політичного суду, після якої діє „чорний ворон", старому зробилося негаразд, ніби і він слідом

за Дзюбою переживає нестерпну муку від того, що чує під грудьми каміння. Слова оповіщення, мов би розбовтаний гіпс, влилися в середину душі і перетворюються в червоний біль. Згадав Антон Никандрович і про сон: темні птиці віщували нещастя. Скорбота, як похоронний креп, огортає душу старого і ячить різкіше, ніж мідні голоси, що супроводжують катафальк по дощовій вулиці.

ДО СОНЦЯ — В ГОСТІ

Навколо, в чистому полі, соняшно і зелень тихо схиляється з пагорбка, погойдує коронки.

— Будь ласка, — шукає Ольга пальцем на сторінці, — прочитай ще раз від цього місця: „А відпустивши . . ." І Олександер читає зовсім помалу:

„А відпустивши народ, зійшов на гору самотою молитись; і як настав вечір, був там один. Човен був уже серед моря і било його хвилями, бо вітер був противний. У четверту ж сторожу ночі прийшов до них Ісус, ідучи по морю".

Ольга знову:

— Секундочку! Хочу спитати: Ісус — Бог; до кого ж Він міг молитися?

— Він молився до Отця, — сказав Олександер.

— Отже, перед Отцем Він був людиною; чому ж люди молились тоді до Нього?

— Він був Богочоловіком! — сказав Олександер, радіючи, що згадав слово, яким міг визначити своє уявлення.

— Добре; але Маркс казав: релігія — це зідхнення придушеного раба. Чому ж вільні люди вірили? Хіба Рафаель був рабом?

— Ні.

— Річард-Лев'яче серце?

— Ні! Здається, Маркс мав на увазі суспільно-історичну формацію, при якій релігія виникала.

— Хіба релігія виникала серед рабів?

— Ні, не завжди.

— Академік Павлов був рабом?

Олександер сміється.

— Я ж серйозно спитала.

— Смішне, Ольго, те, що все стало шкереберть: раби не вірять, вільні вірять. Сама діялектика все поставила всупереч своєму злому пророцтву.

— Олександре, чи немає тут Божої кари за великий духовний злочин, як ти думаєш?

— Можливо. А взагалі, події йдуть не так, як хочуть люди, об'єднані в наймогутніші організації. Хтось керує по-своєму.

— Той, хто керує, має іншу логіку, ніж у людських книжках.

— Я зауважив, — говорить Олександер, — що в тій логіці є розмах, більший, ніж може вмістити наша свідомість. Хтось думає подіями, як ми думками, думає повільніше, ніж хочемо, а часом — швидше, ніж можемо встежити.

— А тепер ще — про весілля і вино з води в Кані Галілейській! — попросила Ольга і перегорнула сторінки. Він читає:

„Рече їм Ісус: поналивайте водники водою. І поналивали їх аж по верх.

І рече їм: Черпайте тепер, та й несіть до старости. І понесли.

Як же покоштував староста води, що сталась вином, — а не знав, звідкіля, слуги ж знали, що черпали воду, — кличе жениха староста.

І каже йому: Кожен чоловік перш добре вино ставить, а як підоп'ють, тоді гірше; ти ж додержав добре вино аж досі".

— Олександре! Мені безмежне почуття входить у серце... ось цей світ — він любий та гарний; такий, що заспівати або заплакати хочеться, як дивлюсь на нього. Хто ці квіти, білі й жовті, зелену траву, — хто вигадав? Хто дозволив нам бути?.. тут бути, біля них, і радіти на них? Дав можливість розуміти, що ось ми з тобою люди, а то он — квіти?.. Олександре, от, скажімо, родина: чи є вічний закон, як вона складається, — не канцелярський, не той, що в ЗАГС-і, а небесний, вищий за все людське, і неможна його порушувати, скажи мені!

— Напевне є! Про це говорили поети і пророки.

— Пророків ніхто ніколи не слухав, — сказала Ольга: — з хрестоматій відомо, що їх побивали камінням або виганяли в пустиню.

— Ольго, я думаю, колись буде вислів: голос вопіющого в концтаборі. Пустиня вже не пустиня і посади пророків зайняті.

— Не знаю, не чула.

— Чула і знаєш!

— Профуповноважений Сороконожков?

— Глузуєш з мене, Ольго, але ти на вірній дорозі до правди. Сорок Сороконожкових, взятих сорок разів і помножених на сорок, заміняють сорок сороков церков у „кондовій" столиці — ма-

тушці. Партактивіст одягнувся в мантію пророка і віщує про шлях для всього людства.

— Сьогодні збори, Олександре. Не підемо?

— Підемо неодмінно. Чорні хмари над головою в Антона Никандровича.

— Що, пророблятимуть?!

— Так.

— Це жах! Олександре, його виклинатимуть партійно-комсомольські ентузіясти, це — чума...

— Забудьмо про них! Я хотів тобі сказати. Я мусів сказати, здається, про родину...

— І що ти хотів сказати? — спитала Ольга, дивлячись йому в очі і легенько червоніючи. Він теж дивився в очі їй, відчував, що кров, як вино, пливає до грудей, взяв її за плечі і сильно пригорнув собі до серця — її голова відкинулась назад. Тоді він притулив її обличчя до свого обличчя, руки поклав їй на стан; а вона переплела свої руки на шиї в нього. Обнявшись, вони довго сиділи і мовчали. Він своїми устами торкався до її уст і відчував глибину їхньої дівочости... поклик до радости приходив, викликаний теплом від вогких уст — таких, як таємна пелюстка в троянди, до якої ще не торкалася жодна порошинка, що є в земній чорноті. Олександер відчував, як Ольга припадала вся — гілка в цвіту. Вони сиділи. були безкінечно заласкавлені в своїй близькості. Так, ніби знайшли скарб, якому немає міри — належить скарб обом і вони його від початку життя беруть порівну.

Тепло, насичене пахощами від зілля, обвівало їх, і їхня кров горіла чисто і ясно. Їхня ніжність була сильна, як мед, що бджоли беруть на соняшних травинках.

Ольга відвела Олександрові руки і сказала:

— Я часом боюся бути щасливою.

— Пообіцяй, що позбудешся страху сьогодні, як я скажу.

— Обіцяю і ручуся.

— А тепер скажу: ти повинна стати безумною і сповіритись тільки на почуття...

— О! Що буде, — прошепотіла Ольга.

— Ти обіцяла!

— І буду вірна слову. Тільки дай сказати... до нашого сонечка.

— ... Коли воно відбіжить за тополі, — зашепотіла Ольга з тихою поважністю: — за тополі відбіжить біля твого вікна, тоді я звернуся так: „Прощай, сонечко, сонечко, що вірно сві-

тило моєму дівуванню, — зійди, зійди, сонечко, завтра, так само вірно світи мені, як я стану дружиною моєму коханому".

Олександер брав і цілував білі руки дівочі.

Вона провела долонями йому по чолу, по скронях. Потім, перевівши погляд на далекі гори, що світилися, як сині покрівлі, і на небо над ними, — перевівши погляд туди, звідки до нас приходить світло — Ольга в думці, без слів, проказала, що було на душі:

— Де лежить дорога до Тебе, Великий Отче, я не знаю, бо мене не вчили, але відчуваю святість Твого обличчя. Присягаюся бути доброю дружиною моєму Олександрові. Я сирота, одинока і грішна. Захисти мене від недолі.

Олександер і Ольга сиділи на зеленому згір'ї, забувши про книжку з обгорілими палітурками, що лежала в стороні. Книжка, кілька рядків з якої освітили душу їх обом, — лежала розкрита, і тоненька тінь від степової травини падала на друк. Здається, та травина, прихилившись до однієї літери, хотіла пересвідчитися: — „Яка ти, літеро, чи ти мертва, чи ти жива, наче ось моя біла квітка?" — спитала і почула таку благословенну відповідь, що аж заполоменіла білою радістю в дрібних очах своїх і випросталася під вітром, розкішна і прекрасна, — ніби з казкового світу. І вітер — легкий, теплий, прийшовши з-над обрію, поторкав, порушував сторінку і сумирний присів біля пагірка. Сонце водило золотим пальцем, читаючи рядки; і після того бджола, чи трішки недужа чи стомлена працею, що почалася від рання, — присіла біля того пальця, посиділа, струсила також золоті порошинки біля однієї красної літери, підняла крильця і подзвеніла додому. Метелик, тріпочучи крильцями на своїй нерівній і нешвидкій дорозі, стишив літ над білими сторінками, прочитав літеру і подаленів над квітками степовими, схожими на мініятюрні плянети. А червоненька комашка з крапочками, округла і тиха, зовсім мирна, прибула до літери і там зосталася: грілася на яскраво білому полі, біля соняшного пальця і теплої літери — біля ароматного обличчя степової травинки, що в зеленотканій ризі пишалася серед моря спокою.

БІЛЯ „ДИСКОБОЛА"

Частина квітника з каннами, що оточують „Дискобола", запала в землю. Антон Никандрович пригадав історію з могилою найвидатнішого адигейського діяча. Оплакали шляхетні зем-

ляки свого героя, поховали на площі міста, що було одночасно козацьким і їхнім адміністративним центром. Хотіли збудувати великий і гарний пам'ятник. Та помилилися чесні адигейці: тільки одному „сонцю", що сяє між „цар-пушкою" і „цар-колоколом" належить ім'я батька, любленого народами так, що вже далі нікуди.

Почались арешти; проповзла по місту чутка про контрреволюційний націоналізм між адигейцями, про службу покійного — турецькому султанові в старі часи.

Серед темної ночі, як злодії, підкралися слуги „сонця" і вирили з землі, осквернили тлінні останки героя, проміневі слави якого позаздрило пресвітле в царській „грановитій" палаті.

На місті сплюндрованої могили поставили „Дискобола" — дивіться, які ми!.. в еллінське закохані. І квітничок хай буде, щоб естетика очі брала.

— Привітання! Я вас жду.

Антон Никандрович зауважує русявобороду персону і дивується:

— Звідки ви знали і... Підождіть, я пригадую: ми з вами говорили після доповіді в театрі. Товариш Лотосов?

— Він.

— А чому ви сказали: „Я вас жду?"

— Знав.

— Звідки ж ви знали?

— Треба цілий том писати... я — містик.

— О-о-он що-о-о! — підняв голову Антон Никандрович, наче хотів через голову містика роздивитися, що це таке.

— Ви надзвичайно цікава людина, — додав від щирого серця.

— Підозріваю...

— Що?!

— Я — надзвичайно цікава людина.

Старий засміявся і разом з тим затривожився:

— Скажіть прямо: ви не стежите за мною по політичній лінії.

— Свята наївнісcть... Якби стежив, — хіба б сказав? Розумію ваше почування. Щоб знали: шість років відбув і втік, себто вкоротив термін на дві п'ятих. Можна гукнути міліціонера, — он стовбичить, — і вказати на мою особу: вертаюсь негайно в концтабір.

— Прошу пробачити, — забурмотів Антон Никандрович.

Містик веселий; сміх аж бризкає з очей, аж сіяє, стікає по бороді і вона світиться, русява, розкішна, шовковою хусточкою розгладжена.

— Як можна відкривати це — людині, що лише вдруге зустріли?

— По очах бачу: якщо в глибині погляду каламутить, — бережись, Іоно! Я боюся очей, схожих на видуті ґудзики, непорушних і закам'янілих; крім них, боюся неспокійних, як вуж на битій дорозі, досить прозорих, карих переважно, спарованих з блудливою усмішкою на скривлених губах, а сміх при тому нещирий, черевний, ядучий, як зараза! — ось чого боюся. Майбутнє бачу.

Антон Никандрович делікатно повідомляє:

— Я хотів би повірити в це.

— А ви знаєте, хто я? — перехопив мову бородань, — не знаєте: Я — сич. І вам скажу, а ви не забудьте . . . збитими ногами підете вколо світу, мов би вколо дуба дитина ходить . . . але чому ж це сьогодні — смерть? Не знаю, ай, не знаю! Не питайте Іону!

— Байдуже, хоч і смерть, — скорбно з відтінком гніву сказав Антон Никандрович. Мені нудно в касарні, втекти не можна, бо на дверях ідол сопе, біля вікна Іван Іванович щелепами клацає. Яка нудьга! Тут, звичайно, в маґіку вдаришся, аби не збожеволіти. В зороастризм перейдеш. Стануть перед людиною з револьвером: „думай . . . твою так, — пробачте за цитату з ориґіналу, — думай, що буття визначає свідомість! Думаєш, чи ні? Відхиляєшся від істини?! Так ось тобі!" Стріляють і кричать: „ми — найдемократичніші"!

Лотосов серйозний; навіть сумний. Ляконічно підсумовує:

— Тікати в Ієрусалим! Я пробував. Піймали.

— І що? Рубали ліс? . .

— Скільки хотів.

Несамохіть Антон Никандрович посміхнувся: — він чудний, цей містик.

— Вам смішно і мені смішно, — сказав Лотосов.

Антон Никандрович повернувся до нього з докором:

— Невже ви образилися?

— Ні; згадав смішні сцени. Перед світанням мороз; по снігу, в темноті поспішають ув'язнені до вбиральні, — вона за кілометер від бараків. Мусять встигнути туди й назад до початку праці. Першими вилазять безногі, якщо падають в ями. там і замерзають. За ними йдуть невидющі; перечіпляються через безногих, вилазять нагору. За невидющими йдуть сухорукі й

однорукі, а далі простужені, всякі недужі, всі в шматтях, сірі, як глина. А здорові переплигують через тих, що впали, бо мусять поспішати. Зразу ж відбувається похід від убиральні до бараків. Потім праця. А за всім смерть. Я так засміюся, що заридаю. Ану. будь ласка, огляньтеся!

Старий здивовано напружив брови, повернувся до фундаменту, що лишився від храму .

— Там, — простягнув Лотосов правицю, — сиділи старці, лірники, цимбалісти, скрипалі, співці, просто жебруща каліч, — де вони тепер... не знаєте? Я бачив де: повезли їх і — в морозну річку під кригу. Понесла вода в океан; там недалеко. Риба сита стала; багато ловили її — на консерви для соціялізму.

— А я думав, де вони ділись? Так раптово зникли. Це ж несвітський жах.

— За кордон, за кордон, — зашепотів Лотосов, — як прийдуть німці, зразу ж за кордон! На жаль, я тільки й знаю: ґутен таґ та мерсі.

— Я повинен тут зостатися. Вітчизна — от що!

— О, дивезний старий! — підняв долоні Іона Іванович: — йому на печі сидіти.

Вони знов повернулися до „Дискобола"; можна було подумати, глянувши на них: два підстаркуваті милуються на статую, що влада поставила для втіхи населення.

Іона Іванович говорить збуджено:

— Ви ж на верхів'ї культури, а так про вітчизну... для нас вітчизна — світ! Я росіянин, ви українець, обох нас однаковою дорогою в Сибір водять. Стрілятимуть однаковою кулею. Так будьмо ж громадянами всесвіту!.. він — наш .

— Я згоден, при умові, що всі озброєні росіяни вийдуть з наших земель. Тоді швидко домовимося.

— А-а! — протягнув Лотосов, — бач куди... хитрий! з українцями як говориш, то видно: для них питання про відносини з Росією мають такий вигляд...

Невідомо, який вигляд питання намалював би Лотосов; в момент, коли він вимовив слово: „вигляд", на вулиці зчинився неуявимий гармидер. Лотосов і Антон Никандрович повернули обличчя до метушні біля зупиненого трамвайного вагона. Швидко й самі приєдналися до натовпу, що кидався то в одну, то в другу сторону, а нові й нові цікаві бігли звідусіль, витягали голови і штовхалися ліктями. Лотосова течія понесла в один бік, Антона Никандровича в другий.

Через голови передніх було видно: коло пошкодженого трамвая лежала розбита вантажна автомашина. Кондуктор між дво-

ма міліціонерами підкидав руку з великим ключем і в чомусь переконував, показуючи на шофера з вантажної автомашини. А нема шофера з другої — „легкової” автомашини, що передніми колесами набігла на тротуар і вдарилася об бетонову підставу під естокадою. Накривка з мотора злетіла і сам мотор аж вивернувся з свого гнізда. Широка шибка на авті розбита вдрузки. Група перехожих взяла пораненого військового — водія цієї машини; повела його геть від місця катастрофи — до найближчого маґазину, а він закривав обома руками обличчя в крові. Зразу ж за ними вбігла в двері санітарка, що була десь неподалеку.

Люди так товпилися на перехресті, що Антон Никандрович ледве випручав лікті і став на приступцях — саме на розі під глянцюватим зеленим будинком. Став і спитався свого сусіда, голубоокого підлітка, обпаленого сонцем до найвищого ступеня червоношкіpости і білочупринности.

— Що сталося? Розкажіть мені, будь ласка!

— Швах діло, — авторитетно пояснив підліток: — шофер грузовика партач, показував номер, — газонув, хотів проскочити в кондуктора під носом, а його трахнуло, — трамваєм, раз! і точка. Можна було дать направо: трамвай стишить хід — і все в порядку. Або тормознути. Ну, ляйтенант — молодець! Перед очима — грузовик через дорогу; тоді він — на тротуар... а там пацани з дітсадка йдуть; бачить ляйтенант: біда. На залізо звернув — скло посипалося! сам об'юшився, а з честю вийшов: без дитячої смерти! Судитимуть його за шкідництво. Їм машина, гадам, дорожча, ніж малишва.

Підліток сплюнув крізь зуби (чвірк!) і заспокоїв Антона Никандровича:

— Не журись, дядя! Бувай здоров!

Після цього, як бомба, врізався в натовп.

Він мав рацію. З'явився понурий вісник наступних подій. Обов'язковий при кожному публічному скандалі Митька Мікроб зліз на поруччя при вітрині маґазину і викрикнув з гістеричними інтонаціями:

— Держава соціялізм будує, техніку вводить, а він мотор ламає, шкідник!

Викрикнувши, Мікроб простягнув руку до рота якогось засмученого громадянина, що низько насунув пом'ятий капелюх і курить; — простягнув руку Мікроб, забрав з рота папіроску і надірвав вогкий кінець паперового мундштука. Закурив і зневажливо повчає пограбованого:

— Надо порядок знать: подержався хоботом за папіроску, — дай другому. Невихована публіка!

Громадянин многостраждально подивився з глибини капелюха і, тяжко зідхнувши, почав вибиватися з натовпу.

ЯК ВИКРИВАЮТЬ „КЛЯСОВОГО ВОРОГА"

Антон Никандрович знудьгувався, як лісний звір у залізній клітці, слухаючи безбережних метикувань „псаломщика", що з геологічною повільністю вів арґументи „від Адама"... Волосинки в бороді Антон Никандрович перебирав десятий раз, коли доповідач, зрештою, наблизився до предмета своїх атак. Оперуючи поспіхом писаними студентськими конспектами, секретар парткому починав „ брати бика за роги" в наелектризованій атмосфері. Присутні, налякані прокурорськими фразами, з замиранням серця стежили слова Тімурленкова, бо ж сьогодні жертвою „клясової пильности" мав стати вельмизнаний науковий робітник. А механіка організованого душогубства всім відома: спершу — обвинувачення на зборах, потім — звільнення з посади і стан „зачумленого" (знайомі обминають його на вулиці, боячись запідозрення в „зв'язках"); зрештою, однієї ночі людина зникає. І навколо така настраханість, що й розмови про нещасливу долю приховувалися вночі по кутках. Це — так, якби червоні трамвайні вагони в великому місті посходили з рейок і почали бігати по вулицях, давлячи населення, а хто проти цього протестував, того кондуктори вбивали залізними ключами по голові. Населення означило хвилі особливо лютого масового душогубства старим словом: „пошесть".

— „В стенограмах і конспектах, — гримів Тімурленков, — розкривається перед нами обурлива картина ідеологічного шкідництва в ділянці історії літератури, в результаті якого здорові розуми нашої чудесної радянської молоді затруюються антимарксистською, буржуазно-шовіністичною контрабандою. Систематично, крок за кроком, через увесь курс професор Споданейко-Віконник протягає махрово-реакційну концепцію літературного процесу, викривлюючи всі лінії в перспективі розвитку древньої літератури. З дивовижною, гідною кращого примінення вправністю і ерудицією одного з стовпів ворожого нам літературознавства, він вибудовує систему понять і визначень, в якій надає фактичному матеріялові потворного вигляду, діяметрально протилежного справжньому науковому марксистсько-ленінському уявленню про найстарший період в історії на-

шого минулого письменства. Коли в науці півтораста літ існує визначення Київського періоду, як періоду в історії російської літератури, професор Споданейко-Віконник намагається, щоправда, спритно звиваючись, щоб уникнути політичного розходження з термінологією офіційно затвердженої стабільної програми, висвітлити, як період в історії самої української літератури, тільки на одній підставі: мовляв, той період розгорнувся в Україні, в її столиці, серед українського народу. В одному місці стенограми знаходимо прямі слова про те, що Росія, як велика держава, виникла пізніше, ніж пам'ятники древньої літератури, наприклад „Слово о полку Ігореві". Пізніше і в іншому місці. Ви розумієте, скільки єхидства і прихованого глуму в цих словах? Будь ласка, літературні пам'ятники є, а Росії нема! Через деякий час з Московії з'явилася „Росія" і, виходить, пограбувала українську націю, прикарманила її літературні пам'ятники і навіть почепила собі на груди вкрадену другу частину самого імени України — назву: „Русь". Ось яку антинаукову концепцію потайки протягає професор Споданейко-Віконник, користуючись із політичної короткозорости та ідеологічної розмагнічености адміністрації факультету і громадсько-політичних організацій, які не знають, що діється в них під носом. Професор Споданейко-Віконник заперечує вироблений за півтораста років і назавжди установлений погляд, згідно з яким проце створення древньої літератури був загально російським процесом, що відбувався в обставинах життя на тодішній спільній батьківщині великого російського народу і українського. І нічого не змінює і не може змінювати в цьому факті пізніше виникнення Росії, як могутньої держави на північних землях нашої спільної радянської вітчизни. Всякі спроби розбити культурну, історично зложену єдність народів СССР ми будемо нещадно громити. Будемо їх викорчовувати з коренем! Але все те, про що я згадував — це лише квіточки в концепції професора Споданейка-Віконника, ягідки і насінники будуть далі".

— Пробачте, але ви ж не спеціяліст в історії літератури, — голосно подав репліку Антон Никандрович.

Авдиторія з жахом повернула до нього обличчя.

— Прошу не перебивати! Я скінчу, і тоді вам дадуть слово, згідно з порядком дня, — суворо відповів Тімурленков; а на ваше зауваження про мою некомпетентність я можу сказати, що кожний з нас, марксистів, покликаних працювати в ідеологічній ділянці, достатньою мірою озброєний методою діялектико-матеріялістичної аналізи, щоб при розгляді курсу історії літератури помітити, де є ворожі нам ідеї і концепції, тим

більше, що я також слухав курс історії літератури і постійно цікавлюся нею і, запевняю вас, розбираюся не менше, ніж ви думаєте. Отже, я продовжую! — повідомив Тімурленков і переможно оглянув залю.

—„Професор Споданейко-Віконник твердить, що перед Росією і Україною лежали різні історичні шляхи: Росія прагнула встановити зв'язки з західньоевропейським світом через північний шлях, зокрема — через Балтику, а Україна — через південний шлях — по Чорному і Середземному морю. Причина цього така: Росія, — так виходить з прямого змісту лекції, прочитаної в грудні 1940 року, — Росія перебувала на нижчому ступені культурного розвитку, ніж Україна, і тому вона, без небезпеки асиміляції та підкорення тому, кого сама намагалася підкорити, могла вступити в зв'язки з північними країнами, взявши, однак, багато чого від них; в той час, коли б вона стала на південний шлях, — вона підпала б цілком під вплив Візантії. Взаємини з останньою Україна без страху могла встановлювати, бо мала духовну культуру досить сильну, щоб на рівних основах злитися з еллінським світом і навіть реформувати його і обновити своїми молодими силами. І виходить, що українцям перешкодила варварська дія росіян, починаючи з князя Андрія Боголюбського, який пограбував і спалив Київ — великий культурний центр східньої Европи.

Росія, бувши духовно відсталою, розорила свого суперника — Україну, бачачи собі в майбутньому небезпеку від злиття двох старовинних культур і від повстання на українських землях непохитного бастіону східньоевропейського духовного життя. Що почав князь Андрій-руїнник, те довершили Петро I та Катерина II, які остаточно придушили українську культуру і на її руїнах запанували з своєю напівазіятчиною — напівевропейщиною. Так, мовляв, загинула колосальна перспектива духовного розвитку, бо якби Україна успадкувала до кінця здобутки еллінської, вишуканої і витонченої культури, то вона була б державою, в якій християнсько-европейські ідеали могли б знайти собі небачений вияв і розквіт.

Напрошується висновок: російський імперіялізм з його азійською нетерпимістю, заздрістю і жорстокістю винний в гальмуванні світового проґресу. Товариші, я вас запитую, в чім основна політична суть концепції професора Споданейка-Віконника? Основна політична суть її полягає в тенденції відірвати історію України від загального процесу, в якому вона становила невід'ємну частину, разом з історією великого братнього російського народу, і довести, що Україні, з погляду розвитку її

культури, було невигідно йти в союзі з Москвою, а треба було об'єднатися з західньоевропейськими країнами. Подібні теорії мали розповсюдження в вигляді, наприклад, контрреволюційного „хвильовизму" тощо. Я гадаю, що наша здорова радянська громадськість засудить з усією рішучістю також і новітній рецидив буржуазно - націоналістичного літературознавства, який, на жаль, з'явився в нашому середовищі і залишився невикритим аж по сьогодні. Порядком самокритики я мушу ствердити: наша партійна організація також була недостатньо чуйна в політичному відношенні. І тому, маючи сьогодні знову серйозний урок, який потверджує вчення нашого геніяльного вождя і вчителя про необхідність посилення клясової пильности і непримиренности до всіх і всяких залишків капіталізму в побуті і свідомості людей, ми з помноженою енерґією візьмемося до боротьби за кристалеву чистоту марксистсько-ленінської теорії і її глибокого застосування в ділянці гуманітарних наук".

„Псаломщик" скінчив свою аналізу, завершену, як то годилося, тоном акафісту, і вистанув у непереможній позі на одну секунду, випнувши колір „хакі" на грудях, а після того сів і закурив папіросу. Щілини між повіками були повні самозадоволення, зовсім чорного — на тлі алюмінієвого забарвлення шкіри на обличчі. А дашкувата лисина відзеркалювала пурпур вечора.

Антон Никандрович тяжко підвівся; сухо та роздільно промовив:

— Товариш Тімурленков штучно вирізнив окремі твердження, подані в моїх лекціях цілком об'єктивно, поруч з іншими, протилежними до них.

— Придержуйтесь порядку! — різко перебранчив старому Сороконожков, що головував на зібранні, — слово має товариш Мотузков.

Нахмуривши брови, Антон Никандрович сів і втопив очі в якусь крапку на столі.

Товариш Мотузков прославився бойовими промовами; на кожних зборах його випускали наперед — нехай задає тон. Тип такого казенного промовця, одержимого духом підлабузницького фанатизму, давно відпечатався на камінні в живих печінках многотерпеливої безпартійної маси. Завжди, після „основної" доповіді, неодмінно ставала перед очі така політична балалайка і на одній струні награвала аґітаційну мелодію до крайньої межі осоружности. Такий „дежурний" промовець „закликав", „викривав", „клявся", соваючи кулаком перед собою в тютюновому повітрі. Слова його „стовідсотково-витримані". Він ніби

народився в сорочці, зшитій з комсомольсько-партійної програми. З шкіри вилазив, доводячи відданість начальству. Вдавався в демагогію, щоб „виконати завдання" і обгавкати того, на кого його нацьковано. Ця зателепа інстинктовно відчувала, що неприємна публіці, а тому вдавалася до залякування; підлизавшись під актуальну політичну шерсть, — люто „прокурорствувала" з виглядом: „ми вас рознюхаєм, сидіть тихо, а то!.." І, звичайно, публіка мовчала.

— Ми заслухали, — кричав, ніби в момент, коли авдиторія оточена печенігами і в смертельній небезпеці мусить зважитися на якийсь неуявимий крок, — значить, ми заслухали керівну доповідь секретаря партійної організації, товариша Тімурленкова, який поставив перед нами на всю широкість і глибочінь питання про шкідництво в наших рядах з боку теорії, що ллє воду на колісницю буржуазного суспільства.

Антон Никандрович нехотячи посміхнувся, почувши про воду „на колісницю".

— Товариші, — переходив Мотузков на скреготливий стиль, — ми зобов'язані нести чистоту діялектичного матеріялізму в маси, а перед нами на носі протягується буржуазна контрабанда під маскою науки.

Авдиторія веселішала; в найдальшому кутку хтось басом зареготався і раптом стих, мов би почав пити воду. А Мотузков набирав розгону: човгав кулаками в повітрі і підкидав головою. Безколірні очі заливалися нервовою гарячкою, як у шамана. Чуб злиплими жовтими жмутками спадав на лобик сірого вигляду. Фізіономія перенапружена і темночервона.

— Навіщо треба було згадувати, а так робить професор Споданейко-Віконник, і в нас записано в конспекті, як братня московська держава воювала з запорожцями, коли всякий знає, що існують залізні пута дружби між народами?!

„Залізні пута дружби" зацікавили Антона Никандровича і він подав репліку:

—Пробачте!.. американці й англійці пишуть про війну за незалежність і, однак, це не заважає їхній дружбі.

Човгуща рука Мотузкова застигла в повітрі, а фізіономія оглядалася за порадою до секретаря парткому.

— Закликаю до порядку! — гостро різнув Сороконожков і постукотів олівцем по столу: — можна продовжувати, — кивнув до промовця.

А Тімурленков підвівся і сказав:

— На мою думку, досить. Я думаю, що товариш Мотузков з основному висловив свої зауваження. Щодо репліки про-

фесора Споданейка-Віконника, то я вважаю за свій обов'язок сказати так: є принципова різниця між історичними подіями в країнах буржуазних, Англії та Америці — з одного боку, і подіями на території теперішнього Радянського Союзу — з другого боку. Воєнні події між Англією і Америкою мали один характер, а воєнні події, які були на нашій території, мали другий характер. Даремно проф. Споданейко-Віконник ставить між ними знак рівности.

Тімурленков сів, прибравши собі сановитости, як кіт біля парадних дверей. А Сороконожков дозволив говорити студентці Галині Зеленчук, старшій віком, ніж її сусідки, і партійній.

— Десять хвилин!

Тим часом Антон Никандрович дивувався — плечима знизував: „про який знак рівности йшла мова? — я сказав про війну за незалежність в минулому і дружні взаємини в сучасності, а він — „знак рівности" . . . він моментально скривлює мою думку і приточує гріх".

Галина Зеленчук поквволом промовляла:

— Товариші, ми заслухали доповідь секретаря партійного комітету відносно ідеологічних помилок у лекціях професора Споданейка-Віконника. Ми всі знаємо Антона Никандровича, як людину з великим знанням і поважаємо його; знаємо також, що він особисто користується популярністю, дякуючи уважності до нас і справедливості. Я хочу сказати, що мені жаль дивитися, як складається ситуація. Безперечно, секретар партійного комітету, з погляду нашого марксистсько-ленінського світогляду, має підстави, і я також, як комуністка, приєднуюсь до його зауважень. Однак, я гадаю, що Антон Никандрович, один з наших найвизначніших істориків літератури, в наступному навчальному році спростує невірні твердження.

— Товаришко Зеленчук, — перебив Тімурленков, — ви повинні зрозуміти, що тут ціла концепція, а не окремі помилки.

Зеленчук стояла і думала. Вона білява, з худими і гострими формами широкого обличчя, з спокійним поглядом сірих очей.

— Я слухала ввесь курс, мені здавалося, що в ньому виразно виявлявся тільки так званий „об'єктивізм", відкинутий нашою радянською наукою. Антон Никандрович давав великий фактичний матеріял, без розподілу його з погляду марксизму-ленінізму. В його концепції виступали різні можливі перспективи для історичних подій.

— Ви скінчили? — спитав Сороконожков.

— Так.

— Хто бажає взяти слово?

Мовчання. Виступ сумлінної і сміливої Галини Зеленчук, в минулому робітниці цегельного заводу, примусив навіть „ярих", навіть „партсук" замислитися над гостротою обвинувачень, кинутих від Тімурленкова. Як і переважна більшість вихідців із справжнього пролетаріяту, що прибула в студентську громаду, Галина Зеленчук цуралася крикущого гурту і виявляла нахил до розважних і справедливих рішень. Сороконожков на лихо собі так скоро спинив студентку, бо, — спонуканий ніяковою павзою, — зважився виступити найнезвичайніший промовець, якого тільки можна почути на факультетських зборах. Звуть його: Тихон Бурма; він високий і згорблений; блідий, як крейдяний папір для малювання; шатен; постійно незачесаний. Очі в нього зовсім-зовсім світло-сірі, аж білі, завжди дивилися просто, крізь того, з ким він розмовляв. Говорив він неголосно і одноманітно, без найменшого жесту і поруху. Добрий, незлобивий, як голуб, злиденно-сіро одягнений, вічно голодний, вічно заклопотаний папірцями з якимись кумедними філософськими нотатками.

Його вважали за „психа" (душевно недужого), хоч і шанували. Він мав прекрасну пам'ять і непомітно складав іспити з відмінними оцінками. Студенти сміялися, коли він доводив, що історичні дати з вісімкою наприкінці були вирішальними: 988, 1648, 1918, 1938 (початок „особливого курсу" в середині СССР); прийдешній 1948 рік повинен стати також границею між двома періодами.

— Позавчора, себто 18-го червня, я почув від товаришів, що будуть чергові партійно-комсомольські збори на факультеті. Зважаючи на особливу ролю вісімки в кінці дат, я наперед визначив собі: відбудеться якась непересічна подія. Моє передбачення справдилося. Між іншим, легко виянити, чому число вісім показує на важливі зміни . . .

— Перейдіть до суті справи! — постукав олівцем об стіл Сороконожков.

— Дорогий товаришу, з цією ж метою я й виступив, — туркотів йому сизокрило Тихон Бурма, дивлячись у пурпурову вечірню далечінь: — справа серйозна і вимагає терпіння та уважности. Бо між сімкою і дев'яткою проходить лінія перевороту, який відбувається в стані скристалізованих і згоджених моральних сил і приводить до вищого стану гармонії, пройнятої ідеєю . . .

Сороконожков обурився:

— Якщо ви торкаєтеся філософського питання, то вам треба, принаймні, заглянути в підручник з діялектичного матеріялізму!

— Вірно! Абсолютно вірно, дорогий товаришу, — туркотів „псих", я так і зробив; я навіть другий раз конспектував його під час теперішнього зібрання. Довго думав над прочитаним. Прийшов до цікавого діялектичного явища; от, будь ласка — який гарний приклад: визначений душевний стан; зрівноваженість, чіткий розподіл сил добра, ясність, — такі прикмети виражені в числі: „сім", далі настає збурення, що становить заперечення попереднього стану; пляномірний перелім і рішуча зміна в симетричній формі — такі процеси виразні в числі „вісім"; і зрештою, нова гармонійна рівновага, просвітленість над вічною глибиною, надхнення повнота, виражена в числі „дев'ять". Ясно? Виходячи з цього розуміння, я надаю, в зв'язку з характером нашої революції, особливого значення вісімці в датах, зокрема і спеціяльно наприкінці їх, так само, як надаю особливого значення вісімці в кількості зірок, що мають сузір'я, кількості гранів, що мають кришталі, кількості . . .

— Я закликаю вас до порядку! — сатанів Сороконожков: — або говоріть до суті питання, або я позбавляю вас слова.

— Нехай говорить! . . цікаво . . . молодець Бурма! — загоміло по авдиторії, пожвавленій і зацікавленій такою діялектикою.

В Антона Никандровича по обличчю розлилась приємна посмішка.

— Закликаю до тишини і порядку, — кипів, як самовар, Сороконожков: — в нас мало часу, треба говорити на тему . . .

Бурма погоджувався:

— Звичайно; я тому й говорю про особливі явища, в яких проявляється універсальний діялектичний закон, дійсний завжди, навіть на цих наших зборах. Я тільки хотів закінчити попередню думку. Згаданий закон має керівну силу в таких, наприклад, випадках: коли народжується восьма дитина в матері або вісімнадцята, або двадцять восьма і так далі . . .

При цьому „і так далі" авдиторія вибухнула найвеселішим реготом на ломищелепно-канудних зборах. Молода студентська натура знайшла відтулину для свого настрою, придушеного прокурорськими погрозами. Лиш та частина, що з партійного і комсомольського обов'язку мусіла підтримувати „нормальний" хід обговорення, чи просто боялась „оргвисновку", сиділа тихо та рівно, з пісними мінами.

Атмосфера угроблення старого професора була розбита. Виходив водевіль. Сороконожков з болісним сумом думав про заздалегідь заготовлену резолюцію — її треба було неодмінно „провести", за це він, Сороконожков, як голова зборів, особисто відповідав перед секретарем парткому. Тімурленков, досвідчений громадський робітник, швиденько написав цидулку і передав її Панкратові Крякучіну.

Отямився й Сороконожков; округлив очі — такого кольору як кава, розсипана в попелі, під бровами, схожими на щурячі вусики. Втишував залю.

— Я вам більше слова не даю, — махнув рукою на „психа".

І той сідав, зберігаючи голубину мирність, і тільки дивувався про себе: „чудно, чудно; я говорю про важливі речі, а Сороконожков заважає... однак, видно, що всі цікавляться; недарма ж перед зборами Астряб казав, що треба виступити, бо розбиратимуть принципову справу і мої думки внесуть ясність, нададуть зборам філософського характеру; багато студентів питалося, чи я говоритиму, — якщо Астряб так звертався, то, напевно, мав підставу: він поважний студент, хоч цього разу по-вуркаганському оглядався, рвучи якийсь, ніби крадений, друкований аркуш і кидаючи в урну. Я міг би виступити восьмим з черги, так і хотів зробити, ждав, поки скінчить сьомий оратор, а довга мовчанка спокусила; надалі буду послідовний".

Не кондор злітає з гнізда на камінному шпилі, — підводиться з стільця професор теорії літератури Панкрат Крякучін.

Ориґінальна постать! — чорнява шевелюрою, наче вийшла з казана, налитого смолою найдорогоціннішої якости. Недовгі ноги в недовгих штанях підпирають сильно розвинений тулуб, такий широкий спереду, що гострі поли незмінного вугляного пальтечка розходяться на сторони. На недовгій шиї, в збитій набік краватці, насаджена величезна голова з величезними лобом: верхня дощечка на шпаківниці.

Несамовито чудний! Очі з-під посурмлених брів посвічують раптовими, повними нічного блиску і гострої знервованости сполохами-зирканнями і знову ховаються в розколинах на величезному обличчі, схожому на фасад академії. М'ясистий, чітко окреслений ніс ненабагато кирпатий; а нижня губа відставлена ненабагато наперед; властиво, вона і нижній щелеп творять одну простопадлу рису. Обличчя — з припухлістю, з натуженістю в м'язах, з темним відтинком шкіри, і з виразом інтелектуальної наелектризованости. Кремезна постать доповнена руками, постійно зігнутими в ліктях, іноді відпущеними трохи на боки: завжди в одній з них — книжечка,

в другій — ціпочок. Ідучи, він нерізко перехиляє корпус набік і назад. Говорить так, мов відкушує від невидимого довгого дроту, — крихкого і смачного, — чітко означені кусники, відкушує їх і за кожним негайно закриває рота з такою наставленістю, що от-от почуєш звук: „піф!" або „паф!". Вимова у нього надзвичайно виразна, гостра, дякуючи великій сконцентрованій енерґії артикуляційного апарату. Він має феноменальну, просто страховинну пам'ять; його начитаність вселяє повагу, змішану з тривогою за бідну черепну чашку людську, так немилосердно придавлену пірамідами фактів. Панкрат Крякучін — чудо природи; інтелектуальний дивогляд з близькозорими очима.

Різниця між обома професорами-літературознавцями відразу впадала в око, бо Крякучін, на відміну від Споданейка, становив собою „апарат для механічного думання", нещедро обдарований багатствами моральної природи. В відносинах з людьми в нього на кожному кроці виявлялась душевна незґрабність і кутастість вдачі. Йому бракувало того, що надає знайомству з людиною цікавости і приємности. Знання загасили в ньому теплоту почувань. Мабуть, без чару товаришування виріс, виформувався він, як знаменитий вчений; зостався з попередньою вдачею гонористого гімназиста, нетолерантного і холодносердного, мало того — жахливо причіпливого до близьких і далеких. Придиратися до кожного слова, сказаного в його присутності, виросло в потворну звичку. Він моментально кидався з гострим гачком і давав волю своєму злорадству, хоч, з рівним правом, можна було присікуватися і до кожного його слова. Дискутувати з ним — убивча неприємність, бо його буквоїдство набирало характеру душевного звихнення. На додачу Панкрат Крякучін був до крайности суб'єктивний в поглядах на речі; і мстивий. Віковічна дикунська жилка невтишимо вібрувала в його єстві. Якщо котрий-небудь з колеґ ставився до Крякучіна дружньо, то професор войовничо доводив, що навіть помилки тієї людини — це не помилки, а незбагненні істини. І навпаки: досить було, щоб котрий-небудь з колеґ, вільно чи не вільно, поставився неуважно до Крякучіна, пішло!.. найсвятіша істина, висловлена тією людиною, оберталася в устах професора в чорну облуду. З зоологічною емоційністю, користуючись найменшими нагодами, заводив він механіку причіпок. Дрібно кусався без зупинки, дістаючи від того нервову насолоду і одночасно страждаючи: аж подих уривався йому від схвильованости і сам він то біднів, то червонів. У випадках, коли відносини були індиферентні, Крякучін тримався з підкресленою коректністю, і

тоді його особа стояла в надзвичайно симпатичному світлі — навіть можна було милуватися на Крякучіна.

Чудо природи мало великий дефект: сьогодні воно розцінювало певний факт в літературі, як надзвичайно позитивний; завтра — як надзвичайно неґативний; післязавтра — позитивний, через два дні — неґативний, і так до безкінечности. Той необачний, що покладався на професора Крякучіна, виробляючи собі орієнтацію в літературі, терпів жорстоку кару, безнадійно блудив і з великими болями самотужки виборсувався з плутанини оцінок. Тільки форму сприймало чудо природи, та й то — страшенно суб'єктивно, крізь плівку залюблености в камерній, до останку висушеній, виштученій, зманерізованій на чужих пригаслих взірцях десятого ґатунку, російській поезії царського часу, що хоробливими квітами доцвітала на підвіконні припорохнявілого московсько-петербурзького сальону. Всесвітнього значення велетні російського мистецтва: Достоєвський і Чайковський, як і мистецтва західньоевропейського, були для нього „банальними" і „перестарілими", — він кохався в бур'янцюватих декадентенятих щілинно-сутінкового настрою. В лекціях Панкрат Крякучін надоложував брак естетичного відчуття — конячими дозами схолястики, увінчаної бойовими дзвониками політичного сучасництва.

Пізно вночі, наодинці, в нетверезому стані Панкрат Крякучін один раз на рік сам собі признавався, що аромат поезії тікав від його могутнього носа.

До Антона Никандровича він ставився з притаєною гострою ворожістю, після того, як одного разу в Будинку вчених вони стукнулися лобами. Професор Крякучін читав доповідь про поетику Пушкіна. Виступивши в обговоренні, Антон Никандрович спокійно зауважив, що високоповажний доповідач робить помилку, аж надто зв'язуючи Пушкіна з французькою поезією. З того часу Крякучін запалився помстою.

Він горів духом заперечення: якщо хтось подавав думку, — Крякучін заперечував її блискавично; якщо хтось її зрікався, — Крякучін блискавично приймав. Студенти прозивали його: „Професор Навпаки".

Тімурленков знав про чорну кішку, що пробігла між двома літературознавцями. Його розрахунок був певний: викотити патлатого, як „тяжку гармату" — проти бородатого; тяжкими артилерійськими набоями нудоти розсадити гумористичний настрій.

Як завжди, професор Панкрат Крякучін мудрикував довго, сухо, одноманітно, снотворно, з надлюдською кебетою — дово-

дити авдиторію до заціпеніння в звірячій тузі. Між іншим, він так висловився:

— Переходжу до питання про ролю християнства під час його конфлікту з старою вірою, бо тут виявляється розходження професора Споданейка-Віконника з історичними фактами, яких не можна легкодушно іґнорувати або ґвалтувати безкарно, хоч би навіть і в найспритніший спосіб.

Панкрат Крякучін заклацнув рота з рухом щелепа, потрібним для звуку: „піф"; сховав монгольський поблиск в щілини і застиг з виразом величі, змішаної з жертовністю; з виразом відповідальности головного арбітра.

Розчинилися в сутінках, під колишньою церковною банею, останні печально-червонаві рефлекси живого вечора і засвітилася мертвяцька електрика, а Панкрат Крякучін промовляв і промовляв.

Студенти зів'яли, як айстри від морозу, коли на городах зостається гарбузове огудиння, де-не-де огніють віями півскорботні-піврадісні, похилені до землі соняшничата, що врятувалися, дякуючи своїй скромності, а останні тютюни нечутно витрублюють у свої фіялкові фанфарочки, прикликаючи сіру хмару з дощем. Професор промовляв над бідними айстрами, як крук, що сидів на протрухлій жердці, колишній підпорі опудала, і викрякав зловісно — віщував непогодь, сніг, смерть у природі.

При словах: „легкодушно", „ґвалтувати", „в найспритніший спосіб" — Антон Никандрович обурився, бо він ніколи в житті не хотів іґнорувати фактів і ґвалтувати їх; навпаки, за довгі роки наукової діяльности виробив звичку поборювати в собі найменше, навіть підсвідоме бажання зрушувати факти з місця і підганяти під свою думку. Легкодушність? — ні, неправда... іґнорування? — теж неправда. Навіщо Крякучін це говорить?! Дивно. Є якась причина — незрозуміла, невідома; вона поштовхує Крякучіна говорити злі слова. Зрештою, хай говорить!

Антон Никандрович перестав слухати. Зосереджував думку на дуелі... А що як сказати: „забудьмо непорозуміння!" Серпокрил зрадіє, а нишком підсміхнеться: „ага, здрейфив старий". Цікаво, як закрито від нас майбутнє? Не знаєш, що станеться з тобою через годину. Дуель — це смішний віджиток, і можливо, тут то й судився тобі кінець. Несподівана, безглузда смерть. Щоправда, до кінця недалеко, скільки я можу прожити?.. Максимум — двадцять років, ні, то багато, нехай п'ятнадцять. Вони скоро пройдуть. А я сиджу на противній

комедії. Ось цей буквогриз нарочито добирає уїдливих виразів, щоб мені дошкулити. Ніби лежиш на розсохлому тапчані, а блощиці кусають за лікті. Піду додому. Астряб казав: „для них важко, щоб ви самі заявили про свою вину; тоді в газеті надрукують — порох в очі населення". Діють шабльонно... „проробляють" на зборах, людина „кається і відмежовується", виголошує самоосуд; а після цього її „сажають". Треба противитися „проробці". Піти з зібрання. Наступна атака аж після канікул. Встигну переїхати, наприклад, в Середню Азію. Хвилину посиджу — нечемно виходити, коли колеґа говорить. А Серпокрила в залі немає; Івана Івановича теж немає; а цей учений шашель точить дерево життя. Нудьга смертельна!

Ввижалося Антонові Никандровичу, що він сидить над нічною річкою, а біля вуха дзунить комар, дивлячись крізь окуляри на списані аркуші.

Молоденька студентка з напівдитячими темними кучериками з-під чорнобархатного берета — біленька наївність в обличчі, — почула якийсь новий ущіпливий вираз Крякучіна, „фальсифікацію" чи що — злякано сплеснувши ніжними, як дрібні бризки конвалій, долонями, поглянула на винуватого. Антон Никандрович помітив її погляд: очі з пухнастими віями, подібні до двох чорних метеликів, повні страху, здивування, докору, сумніву: чи правда тому, що говорить Крякучін? Мовляв, як?.. отой старий, що до його кожного слова прислухалась вона, як до палахкотіння в світильниках істини і записувала в зошит, — тепер, виявляється, такий страшний злочинець: лихо!

Антон Никандрович посміхнувся в сиву бороду святим сміхом безвинно приреченого і тихо дивився на свого суддю. А той переживав біологічну насолоду, добираючи і виголошуючи повні отрути вирази; то червонів, то блíднів, — аж задихався... в нього незрозумілий середній стан — між тим, що в ядучої істотки, яка з краплиною, випорснутою в тіло ворога, позбавляється власного життя, і між тим, що в юнака, коли він перший раз попадає в жіночі обійми. Недарма ж Крякучін, випадково — в день відміненого при соціялізмі Великодня записав собі в бльокнот сентенцію: „помста стоїть над інстинктом самозбереження". Він своєю поставою і вдачею ніби втілював помсту в людському образі: образі потворному і могутньому, мурашино-здрібнілому своїми стимулами і огненно пристрасному в здійсненні довготривалого задуму — обмежений, як прасол з містечка, і феноменально вишколений у формальних нетрах вселюдського пізнання.

Такий кусій, працьовитіший, ніж паровик і нудніший, ніж остання муха на осінній шибці, спустився з ланцюга на свою жертву.

Вчепилася в колінні кістки прив'язаному до ганебного стовпа — змученому, а однак непоборимому в правді своїй і терпінні серед гріха: і власного і чужого.

— Теоретизування професора Споданейка-Віконника про християнство віддають уже вульгаризацію. Адже перший-ліпший профан знає, що в літописних пам'ятниках далася в знаки рука редакторів, фанатично настроєних в дусі православія, а відтак і непримиренних до всіх живучих проявів старої віри. В умові з греками — років 907-го, 945-го, 971-го — знаходимо неупереджені свідчення про клятву перед Перуном, головним богом верхньої февдально-дружинної кляси, і Волосом, богом торговельно-купецької кляси. На жаль, з тієї причини, що трудова маса була ізольована від активного вирішення державних питань, в умовах з греками немає згадки про її богів, а такі безперечно мали своє місце. Трагічні події, як от: голод, війна, пошесті, посухи, міжусобиці тощо, збуджували в народній масі невдоволення політикою князя Володимира, що оформлялося в відкритих протестах з певним стихійно-революційним забарвленням. Прийняття християнства мало спеціяльну клясову функцію — воно давало освячення для новоформованого типу февдальних відносин в Київській державі. Звичайно, в загальному історичному аспекті, — а ми тільки так і можемо пізнавати діялектичну природу явища, прийняття християнства в певному відношенні було позитивним. Професор Споданейко-Віконник, розглядаючи згадані зміни в Київській державі, шукав їхніх метафізичних причин, буцім то прихованих в сфері морального єства. Він пробував знайти одвічні духовні чинники, передусім — моральні, які діють законотворчо в процесі розвитку народного життя і поступування людського духа по щаблях століть. Ця тенденція ретельно прихована, — вона так тонко вплутана в нагромадження фактичного матеріялу, що тільки надзвичайно пильна аналіза спроможеться виявити її одіозні обриси. В лекціях професора Споданейка-Віконника складається така картина: народ київської держави, відбуваючи з стражданням і героїзмом розвиток свого морального почуття, дійшов до ступеня, коли поганська віра, випозичена в основних елементах її з східніх країн, перестала відповідати його серцю і тому прийняття християнства було закономірним і неминучим.

На додаток до своєї промови Панкрат Крякучін знову сипнув виразами: „сплощення", „викривлення", „знущання", „примітивизм", та іншими трояндами академічного джентлменства.

Заклацнув рота з механікою: „паф" — і сів.

На обличчі визначилася міна звитяжця, що перебуває під смертельно небезпечними бурями буття.

Авдиторія сиділа зморена, мов би розвантажила потяг з дровами.

Тімурленков обернувся в світило, що стоїть посеред неба і грає на скрипочку, а сяєво звучить, а сяєво падає потоками на публіку.

Виступив худоносий гострозорий помічник декана, який, здавалося, хотів потанцювати під скрипочку; він сто разів сказав: „з одного боку, ми повинні визнати" і сто разів сказав: „ з другого боку, ми повинні побачити". З посмішкою мудрого Лиса Микити він так віртуозно ускладнив плетиво питання про лекції Антона Никандровича, що навіть очі самого найсвітлішого Тімурленкова скоро стали олив'яними і позбавленими самосвідомости. Крутнувши пишним хвостом неповторного іронічного стилю, пом. декана звіяв ним порошинки з столу, облизався і сів, — такий скромний, такий смиренний, як лілія в руках черниці.

— Я маю запитання до мого вельмишановного колеґи професора Панкратовича Феоктистовича Крякучіна, — підвівся Антон Никандрович.

Сороконожков метнув головою:

— Давайте!

— Мені цікаво знати, яка з трьох причин спонукала мого вельмишановного колеґу говорити неправду: чи переконання в тому, що я дійсно виразник експлуататорської ідеології; чи бажання, невідомо чому, зробити мені неприємність; чи, зрештою любов до гармонії між своїми словами і думкою адміністрації? Я хотів би почути відповідь, звичайно, при умові, якщо високоповажаний колеґа хоч тепер наважиться говорити прямо . . .

Крякучін встав з місця і, надавши фізіономії виразу, що в ньому містилася містерія ображеної зверхлюдської гідности і зневага до недостойного, відкусив від незримого дроту речення:

— Я відмовляюсь відповідати.

Пафнув щелепом. Драматично сів.

Виступало багато інших: начальственних і неначальственних, партійних і непартійних, комсомольських і некомсомоль-

ських, бойових і небойових; аж поки Астряб задав питання до професора Панкрата Крякучіна:

— Скажіть, будь ласка, чи в викладах Антона Никандровича ви знайшли тільки ідеалістичні теорії, чи також і матеріялістичні?

— Відповідаю: наявні також матеріялістичні. Однак, ідеалістичні викладені з прихованою симпатією і в найяскравіших фарбах, а тому вони об'єктивно домінують.

„Піф-паф!" — і сів.

— Можна ще одно запитання? — підняв руку Астряб.

Сороконожков мотнув головою:

— Можна, але коротко.

— Професор Панкрат Феоктистович Крякучін твердить, що виклад фактичного матеріялу в лекціях з історії древньої літератури був неповний і однобічний. Вірно я зрозумів чи ні?

— Абсолютно невірно! — торжествував професор Крякучін: — навпаки, я зазначив, що фактичний матеріял поданий навіть у надмірних нагромадженнях. Мої критичні зауваження мали інший напрямок.

— Можна сказати кілька слів? — просив Астряб.

— Сороконожков порадився з Тімурленковим.

— Можна, але коротко: три хвилини.

— На мою думку, секретар партійної організації товариш Тімурленков має рацію, ставлячи питання про ідеологічну витриманість лекцій. Проте, мені неясно, чому в центрі обвинувачень стоїть професор Споданейко-Віконник? Два роки я слухав його лекції — вони прекрасні і змістом і формою. Здається, тут трапилось непорозуміння. Беручи діялектичний матеріялізм, як найдосконалішу методу наукового пізнання, ми повинні прагнути до найточнішого вивчення дійсности і теперішнього часу і минулого. В цьому розумінні лекції професора Споданейка-Віконника, з надзвичайною повнотою фактичного матеріялу, цілком відповідають вимогам діялектичного матеріялізму. Крім фактичного матеріялу, з такою самою повнотою подано і з сучасного погляду оцінено також теорії, що той матеріял освітлювали. А щодо виділення і віддання переваги одній якійсь із них перед іншими, то, можливо, тут проявився суб'єктивізм, я підкреслюю: надзвичайний суб'єктивізм самого шановного професора Крякучіна, якому видалося, що одна якась теорія подана з найбільшою симпатією.

Серед присутніх заворушилося, як у муравлиній державі, бо безмежний суб'єктивізм Панкрата Крякучіна був загально відомий.

Старшокурсники схвально хитнули довговолосими головами і кинули на Астряба погляд, ніби старі аркебузники — на підлітка, що кулею звалив птаха.

Збори заходили в затулок, нудніший ніж той, куди пхають на провінційній залізничній станції товарові вагони з дірявими дахами і виламаними дверима.

Сороконожков відчував, що заготовлена резолюція провалюється крізь землю і тягне з собою його комсомольський квиток.

Та ось підклав секретар парткому під Антона Никандровича свою резервну міну.

— Я з обуренням. — деклямував він, — дивився на поведінку професора Споданейка-Віконника. Замість того, щоб визнати свої помилки, він разом з своїми прибічниками намагаються створити враження, ніби все гаразд і наша боротьба за чистоту марксистсько-ленінської науки про літературу не має сенсу. Це не більшовицький підхід, товариші-студенти, і таку поведінку ми повинні з усією рішучістю затаврувати. Щоб остаточно розкрити суть справи, я вкажу на критерії, яким користується наша партія, озброєна переможною ідеєю Леніна-Сталіна: це — критерії ролі кожного нашого вчинку. Я маю незаперечні дані, що лекції професора Споданейка-Віконника збуджують небажані настрої в студентському оточенні. І хоч би як старалися прихильники професора і він сам, довести, що все гаразд, однак лекції з історії древньої літератури стали чинником у відродженні буржуазного націоналізму. Тому я вважаю обов'язком кожного партійця і комсомольця, кожного позапартійного більшовика — дати найсуворішу відсіч тим, що намагаються законсервувати огнище націоналістичної хвороби. Недарма вищі органи ставлять перед нами питання про недостатні успіхи в виявленні ворожих тенденцій серед нашого оточення.

Після цих слів секретаря парткому Сороконожков став так бойовито, мов би надів панцер і дістав до рук семип'ядну пищаль.

Один за одним виступали резервовані Тімурленковим „бойові" промовці партійного гартування і кинули на голову Антона Никандровича каменюки: „гнилий лібералізм", „дрібнобуржуазний гуманізм", „повзучий емпіризм", „місцевий націоналізм", „меншовиствуючий ідеалізм", „безхребетний еклектизм", „вульгарний антиісторизм", а між каменюками ломаки: „плехановщину", „грушевщину", „покровщину", „переверзевщину", „бухарінщину", „деборінщину", „волобуєвщину", „єфремовщину", „богдановщину" і цілу хмару кім'яхів з боло-

та, перечислення яких могло б скласти кишеньковий словник на сто сторінок під назвою: „Перечислення смертних гріхів, що їх повинен берегтися вчений, коли він має більшу любов до своєї квартирі, ніж до бараку на Таймирі". На додаток повішено Антонові Никандровичу на шию колекцію „дохлих собак". Ущіпливі вирази Крякучіна видавалися тепер дотиками трояндових пелюсток до губ закоханого.

Антон Никандрович зрозумів: його справа пропала. В авдиторії — переляк і заніміння. І коли один з партійних ораторів натякнув на існування на факультеті гнізда націоналістичного елементу — присутні відчули, мов би залізнокоста крижна рука простягнулася й розчепірила над ними пальці, обсипані снігом. Смертельним холодом повіяло в жили; з'явився владика загального настрою в „раю": страх.

А Тімурленков дивиться світилом, що посеред неба дириґує оркестрою.

Битва виграна.

Сороконожков відчував, як резолюція піднімалася соколом у променях перемоги.

— Перед заключним словом секретаря парторганізації, — дзвенить Сороконожков, — п'ять хвилин має професор Споданейко-Віконник.

— Ні, ні, п'ять хвилин забагато. Я коротко скажу. Товаришу Тімурленков, мені здається, що справа стоїть негаразд. Погоджуюся: я дійсно невідповідна людина, якщо до наукового робітника ставитися так, як ви і ті, що виступали з вашого благословення. Мені дуже дивно... бував я в стінах багатьох вищих шкіл — в нашій країні і за кордоном. Здавна відомо, що в університетах, підчас суперечок, перша вимога — сумлінно передавати думки опонента. Сьогодні ж я чув здебільшого лайку і причіпки до моїх думок, поданих у перекрученому вигляді. Годину тому я хотів вийти з залі, бо дискусія неможлива. Якщо вам хотілось очорнити мою особу, — можна було обійтись без мене. Якщо ж ви зацікавлені в виясненні справи, то треба було змінити тон: мої докази в атмосфері злоби — непотрібні. Я зробив помилку, що залишився на цих зборах.

Антон Никандрович взяв капелюх і пішов до дверей. Чимало студентів, між ними й Астряб, подалося слідом за ним.

Решта схопилася з місця.

— Збори не закінчені! — зойкнув Сороконожков, — прошу сісти! Треба прийняти резолюцію.

Тімурленков говорив стисло й люто. Видно, його їв страх, що доведеться перед вищою інстанцією відповідати за незґрабну „проробку". На розпорядження секретаря, хтось побіг доганяти Антона Никандровича, але було вже пізно: старий зник.

— Чорт з ним! — пошепки заспокоїв Тімурленков свого післанця; далеко не втече...

Присутні сиділи вражені до глибини душі, кожний по-своєму. А Сороконожков сповістив:

— Слово для зачитання резолюції має товариш Мотузков.

Названий підійшов до стола, розкрив підручник: „Економічна політика" Землянкіна і почав перекидати багато сторінок, шукаючи резолюції. На його обличчя впав зеленкуватою тінню жах:

— Я... я... пропала резолюція... вкрадено! — видушив він тремтливі слова до Тімурленкова.

Заля стрепенулася. Одні подивилися на винного з чорною камінною понурістю. Другі — з солоним скепсисом. Треті — з несамовитою веселістю в очах. Четверті... неможливо перечислили відтінки в стобарвній райдузі почувань, що засвітилися після заяви товариша Мотузкова.

Студентка з бархатними очима, схожими на двох чорних метеликів, немов ударила в клявіш:

— Комедія! Гину, ха...

І зразу ж затулила губи легкими пальчиками.

ДУЕЛЬ

Олександер і Ольга спотикаються попереду — в темряві, мов з каламаря пролитій, крізь яку часом пробігає смужка від кишенькового електро-ліхтарика. За ними Антон Никандрович; він справно подолує ямки та горбки на піщано-глинистому побережжі. Думка в'ється чорною голубкою далеко звідси, а відомо: якщо ходець покладається на інстинкт, відриваючись свідомістю від оточення, то він або ламає шию в рові, або таки непомітно і непошкодимо півсновидою дотоптується до призначеного місця.

Що ж далі? —думає старий, глянувши на свіжо-чорну воду, що заворушилася відблисками, коли до неї від електроліхтарика метнулася смуга, — втопитися в байдужному потоці, чи згоріти в огні, як той безталанний Дзюба — мабуть, проти цього місця, на тім боці відійшов мистець від світу, мов індус над священною рікою... чи впасти, пронизаному шпадою

(яка нісенітниця в XX столітті — дуель!), чи в „чорному вороні" спровадитися за ґрати, а звідти в товарячому вагоні погриміти в області козячого „рогоправлення", що лежать за „макаротелятними" і „костоворонними" . . .

— Олександре! — звертається незлобивим голосом, — чи ви дотрималися умови?

— Дотримався. Зазначено в правилах дуелю . . . повинен бути лікар, щоб подати медичну допомогу пораненому. Я мусів вибирати: або якась чужа особа, або Ольга, — вона вміє робити перев'язку.

— Я й забув! Ви чули, що за нами тупотіло? Хто то?

— Зараз роздивимось.

Серпокрил, роздражнений до білого жару, ковтав простір, ніби викинутий з гармати. Лаявся „багатоповерховими" і якимись аґлютинативними, власного винаходу.

— Безумна трата часу! — рикав серед ночі, — старому забандурилось бути в лицарях, а ти брьохайся по бур'янах, як малохольний, отця б його червеця телеграфним стовпом з заднього крильця . . . я маю справи, поважніші, ніж штрикання підісками, курям на сміх, щоб його дохла кобила скребла, гребла, втопила б його, розпроклятого діда . . .

Від рота несло сумішшю „спотикача" і „зубровки".

І Лотосов позаду Серпокрила підтюпцем сіявся, присвічуючи електроліхтариком та оглядаючись, — здаючи собі звіт, що хтось назирці супроводить їх.

— Вони! — сказав Астряб, коли в круглому сяєві зловив рудого.

Означили теренок для двобою і привели глибоку лінію посередині. Антон Никандрович і Серпокрил взяли тоненькі шпадки і стали один напроти одного. Їхні секунданти застигли коло їхніх лівих рук, на сторонах теренка, і навели на шпадки світло.

Астряб, крім того, тримав папірці — конспекти з правилами; подав ними, як хусточкою, знак до двобою.

Дзенькнули схрещені шпади в червонастому світлі: бійці простягнули руки, щоб вийняти душу з грудей ворога.

Стрепетнулась тривога в серці Ольги, яка стояла поблизу з наготовленими медикаментами, ватою, корпією для перев'язки.

Ледве встигли дзенькнути шпади в дуелі, ледве зібрався з духом Астряб, щоб спинити вбивство, показавши на порушення правил, — як десь поблизу, на чорному березі, розітнувся такий жахливий, такий пронизливий жіночий крик, — га-

кий несамовитий зойк із чийогось горла: серця присутніх ойкнули, захололи на мить, ніби впали в безодню.

— Рятуйте!!! — закричала на ввесь світ нічний чиясь душа, що гинула, бачачи смерть перед очима; закричала, чуючи, як смерть навіки нищить її.

— Відкладаємо дуель, — здушено вимовив Антон Никандрович і мимоволі перехрестився, але так, щоб ніхто з присутніх не побачив. Зразу ж після цього побіг; група кинулась слідом — у напрямку до місця, звідки долетів крик.

Бігли, присвічуючи дорогу ліхтариками.

— Хто тут розбійничає! — звіром заревів Антон Никандрович, коли йому здалося, що саме на цім місці розлігся жіночий крик. Він так напружив руку з шпадою, що міг прошити вмить, кого спіткав би, як винного.

Якби хто-небудь повів прожектором через надбережжя, тоді в димчасто-сліпучій смузі означились би також два суб'єкти в кепках, з руками позакладуваними в кишені. Суб'єкти стояли осторонь; вони самі хотіли бігти на крик, та, порадившись пошепки, відійшли до міста.

Учасники пригоди з дуелем обшукували берег, нишпорили між кущами, заглядаючи туди й сюди, водили поглядами навколо: — нікого нема.

Байдужа ніч дрімала над піскуватими горбами, над глинистими вибоїнами, над хлюпотливою чорною водою.

Нікогісінького живого поблизу!

— Хтось дурня строїть, — кинув Серпокрил; — хотів пожартувати з нами і все.

— Не думаю. Так кричать лише тоді, коли вмирають: я чув не раз, — заперечив Астряб.

— Візьміть мою швайку, Іоно Івановичу!

— Давай, давай, любий чоловічку! — замурмотів Лотосов, беручи в Серпокрила шпаду і зразу ж віддаючи Астрябові.

Антон Никандрович мовчав. Був розгублений і страшенно неспокійний. Астряб і в нього забрав шпаду. Загорнув зброю в матерію, що подала Ольга.

— Недобрий час, ох, недобрий час! — побивався Лотосов; смикав собі бороду; — боюся води, страшна вода... Уб'ють і кінець; у воді поховають. Хто розшукає? Вода все відносить, гріх до моря відносить. Боюся!..

Постояли хвилин з п'ять; знову розглянулися на сторони, тоді пішли до міста.

Коло затону Лотосов став бурмотіти.

— А біда — це ворон... береглися б його; одні хай так ідуть, а другі хай так ідуть. Бо гляди, натрапимо на біду. Вона близько ходить!.. От-от підскочить. Крилами вдарить в обличчя. Одні хай так, а другі — так...

Показує нарізно руками Лотосов.

Олександер, взявши Ольгу під руку, запропонував зробити справді так: розійтися двома групами на сторони.

— Ми втрьох: Антон Никандрович, Ольга і я, повернемо направо, до водогону, а ви вдвох — наліво, до пристані.

Так вони і зробили; на своє щастя, — зробили так.

КОРАБЛИК ПРОТИ ВОЛІ ТІМУРЛЕНКОВА

Кинувши шпадки через замкнену фіртку, Олександер узявся за чотиригранні прути.

— Одна хвилина! — сказав Антонові Никандровичу і Ользі. Переметнувся в темний двір.

Дві велетенські псюки здалеку відчули, що хтось непрошений у дворі; лементнули і поплигали до фіртки.

— Фсі! фсі! — подав знак Олександер і тоді, в припливі емоцій, холодноносі та м'ягковухі почали чіплятися лапами за рукава і, користуючися з невидимости, лизати обличчя знайомому гостеві. Олександер по-приятельському взяв їх за шиї і понахиляв до землі, а вони аж загупали хвостами в такт по спорищу; вирвалися — помчали наперед, хто зна й як вистрибуючи в темряві.

— Хто там? — спитався крізь вікно Адам Скаржинський, коли почув ритмічний стукіт у віконницю.

— Я, Олександер.

Спершу привітали двері своїм дерев'яним шепотінням, а потім і сам господар, який відразу ж поцікавився:

— Спинили?

— Справа благополучно провалилася через нещастя...

— Сядьмо! І я слухатиму.

Олександер поставив замотані шпадки в куточку і лаконічно оповів про дуель та крик.

Скаржинський світнув очима з прямокутних щілинок; стягнув губи, мов бронзовий кисет на шнурок; і мовчить. Підводиться з табурета, походжає, зчепивши руки за спиною.

На столі красується кораблик. Олександер прив'язується до нього очима. Кораблик, завбільшки, як лебідь. Обрисами щогол та линвочками, якими вони обсновані, нагадує цілий жмут ліній ґотичного храму, кинутих у небо. Вітрила, невелич-

кі, гостріють чайчиними крильцями, пнуться голубиними грудьми: такі празничні! Борт оздоблений різьбою.

Спереду на кораблі стоїть Спаситель — показує дорогу. Дивлячись на нього, апостол Петро на другому кінці з усіх сил налягає на стерно, одягнений у синьозелену туніку, поверх якої накинута сірозолотиста мантія. Має апостол бороду середньої довжини, довгі пасма падають на плечі. Біля пояса — величезний ключ із хрещатим прорізом. Недалеко ж від Спасителя, біля щогли, Андрій Первозванний дивиться на якусь зустрічну високу землю, благословляє її, спираючися в той час на косий хрест. Апостол Андрій — з невеличкою бородою і довгим волоссям, що вільно лягає на скроні; одежа в нього: чорнобронзова туніка та мантія синьоголубого кольору. По обох бортах корабля поставлено по п'ять інших апостолів. Ось по цей бік Павло; борода в нього довжелезна, ллється кількома кільцюватими чорними струмками; а чуб підстрижений зовсім коротко. Поверх синьозеленої туніки він має на собі червонобагряного фарбування плащ. Міцно тримає меч. Далі Тадей, шатен з недовгою бородою як у дядьків з хуторця. Обличчям дуже худий. На долоні тримає будиночок. Туніку носить сірозелену, а мантію — бузкового цвіту, дуже гарну. В апостола Бартоломея, одягнутого в темнозелений хітон, над чолом покучерявилося чорне волосся. В жмені пучок колосків. По краю сіробрунатного плаща — золота мережка. Філіпп — коротковусий, кучерявобородий, — тримає високий хрест, змайстрований з тонкого обструганого деревця. Його одяг складається з туніки пісковатобронзового тону і сіроблакитного плаща. В кінці ряду стоїть апостол Яків, з довжелезною бородою, що хвилями обливає груди, прикриті сіробрунатною тунікою. Мантія — лазурнозелена, з м'яким сірим відтінком.

У кожного з апостолів різний вираз в очах і рисах обличчя: то сувора зосередженість, то тиха задума, то пильна увага до нового враження, то мрійна просвітленість, — трудно відразу перечислити і визначити тонкі відтінки їхнього душевного стану, схоплені вправною рукою майстра, що, очевидно, мав терпіння мурашки, працюючи коло такого милого різьбарського шедевру.

До щогли приладнано круглий годинничок, а над ним на площинці — ангели з сурмами.

Олександер відірвався від споглядання:

— Прекрасно! — скрикнув він. — Але я мушу йти, бо Антон Никандрович і Ольга ждуть біля воріт.

— Треба обов'язково оглянути берег, — порадив Адам Григорович.

— Піду.

— А після того жду вас. Добраніч!

Веселі псюки вертілись колесом під ліктями в Олександра, коли він вертався через двір; а коли поліз по залізу вгору — дряпнули лапами його черевики: попрощалися; при тому з жалем повищали.

— Як ти там довго! — докоряє Ольга.

— Винуватий. Чудесний модель корабля зробив Адам Григорович! Завтра зайдемо і роздивимось.

Антон Никандрович застиг, як камінь. Ольга питає його:

— Ви, мабуть, стомлені?

— Не так утома, як тривога.

— Ви проганяйте болючу думку. Моя сусідка, стара лікарка, часто каже: забудьте все неприємне, все, що дражнить серце і викликає злість. То, каже, неправда, що люди — назавжди втратили едем на землі, — він і тепер є, але ми не бачимо його. Не той дужий, хто підніме великий камінь, а хто стримає власне серце. А найдужчий, каже, той, хто знищить зло в собі самому: той переступить поріг земного раю. Всі недуги та печалі покинуть його. Ви не думаєте, що такий спосіб, як вона каже — надто жіночий?

— Не думаю. Скоріше це — ангельський спосіб... вимагає не нашої праведности, — сумно промовив Антон Никандрович.

Олександер зауважив:

— Матері повинні продиктувати закон про виховання. Ми в дитинстві страшно ожорсточились серцем.

— А що ви думаєте? — сказав Антон Никандрович; — до десяти років, принаймні, малеча повинна зростати під материнським доглядом.

— Я переконана, що без жіночих порад ніхто не перевиховає людство. Материнське серце мудріше, ніж комсомольська програма.

— Згоден, згоден! — заговорив Антон Никандрович, якого ця думка, видно, страшенно зацікавила. — В нас сидять тигри; одних можна зв'язати шовковими нитками, других треба припинати на ланцюгах. Ні, візьмем інший образ. От — Голгота... в ній безсмертний символ, крім основного буквального значення. Кажуть, у людині є ангел і демон. Не точно! В люд-

ській душі — три основні складники: той, що його втілює Син Божий; той, що представляє грішник, схильний до каяття — розумний грішник і, треба сказати, добрий, хоч він через обставини життя погруз у злочинах; і, зрештою, той, що його представляє нерозкаянний грішник, затятий в своїй жорстокості, цинічний і нахабний. От складники душі, символізовані в образі Голготи, гори нашого земного страстотерпництва. А можливо, я помиляюся.

— Цікаво, — тихо сказала Ольга.

Олександер мовчав, але те, про що говорив старий, стояло перед очима, як жива картина.

— Зверніть увагу, — гарячився тим часом Антон Никандрович: три Марії приходять до замученого Спасителя, три Марії приходять до його труни. Ви думали над цим?! Тут я попрощаюся з вами. Заходьте завтра. Ви не знаєте, як мені приємно, коли я бачу вас. У моїй одинокості . . .

Він не договорив. Вимахнув безпорадно руками і швидко пішов. Олександер і Ольга довго дивилися вслід йому.

Ліхтар на вулиці ворушився яскравим павучком. Поприв'язував оранжові павутинки до землі, а каштани перехопили їх посередині своїми п'ятипалими долонями, налитими зеленою кров'ю, і намагаються перервати.

— Мені дуже жаль Антона Никандровича, — зідхнула Ольга; — він добрий, добрий.

— Він повинен кудись переїхати, бо Тімурленков та Іван Іванович переріжуть його своєю марксистською пилкою.

— Як страшно жити, коли над нами люди, в яких нема нічого людського! — прошепотіла Ольга з мукою в голосі; — чого вони лізуть з чобітьми в душу?! . Вірити не можна; думати он так — не можна, бо арештують; треба ось так думати. А як я хочу вірити? А як мені не можна без цього?! Сьогодні вранці я пішла до кручі. Стою, а далеко внизу вода блищить. Я з такою журбою дивлюся . . . Враз як засвітилось над річкою — я аж здригнулася з несподіванки.

Вона припала Олександрові до плеча. Постояли залюблені під каштанами; пішли далі, до високої сильвети будинку, затиснутого цегляними сусідами; — тільки в небагатьох вікнах електрика світилася то ясноземеним, то темночервоним крізь паперові абажури.

Тихо пішли Олександер і Ольга дерев'яними сходами — нагору, аж під самий дах.

РЕШТА НОЧІ І

Бувають кімнатки — такі дрібні, такі „піддашні", мов би спеціяльно побудовані для студентів, що поглибилися в філософію та поезію. Немає терміну в словниках, щоб означити золоту тишину, змістовну одинокість, дієвість творчого початку в невідомій нам тканині всесвітнього простору, того початку, який зринає в уяві фантасмагорією образів, а в нашому серці — течією почувань від одного тільки випадкового музичного враження чи фарби, чи поруху. О, скарб самотности, що становить невід'ємну принаду кімнати, дрібнішої, ніж чашечка бджолина!

Згадаєш про неї і зідхнеш. Минулося! Безповоротно минулося.

Відчиніть вікно в такій кімнаті — повіває ніч; велика темнота, повна широкого кипучого свіжого шуму. Здається, в верховіттях дерев біжить струмками музика; вона захоплює своєю високою течією зелене листя, невидиме в темряві. А від того до її найчистішого тону приєднується ввесь отой кипучий шум та свіжість земна, — і коли прислухатися до загального звучання, то на душі стає так мирно, так спокійно, так ясно, хоч вікно чорніє чорно: ніби велетенський ворон затуляє пір'їнами крила.

В кімнаті тихий зелений присмерк від паперового абажура настільної лямпи.

Ольга сидить на ліжку, напроти вікна, обпершись плечима об килимок на стіні, а коліна підігнувши до підборіддя. Черевики стоять коло ліжка сумирною двієчкою, готові до послуг своїй господині. Але сьогодні не судилось їм торкати ні цегли на тротуарі, ні трави на землі, — відпочиватимуть вони в сусідстві з другою двійкою.

Невтомні комахи нічні обертаються навколо лямпи; а поруч зелені стебла розкинулись, обважнені пухнастими барвистими зірками. Сидить Олександер коло Ольги, перебирає її пальчики м'які. Вона дивиться з задумою і усміхом на нього.

— Давно сховалося сонечко за тополями, — шепче вона, — і ось ти мій, мій, мій, ти зо мною... Чогось мені тривожно було ввесь день, — боялася; якби можна втекти, побігла б за край світу від свого серця, а втекти не можна. Тепер я почуваю: зовсім вільна я! Така байдужа я до всього, що навколо... Одно знаю: ти зо мною... Скажи, чи будеш коли-небудь нудьгувати зо мною? Ні, не кажи нічого! Дивись мені в очі!

Взяла його обличчя в свої долоні.

— Ольго, тільки ти призначена мені!

Він торкається до її рук, запашних над ліктями дівочою чистотою. Потім, поклавши їх собі на плечі, цілує Ольгу. Волосся її розсипається в нього на обличчі. Він чує, як пашіє кров на її щоках.

— Іноді думаю, чи я подобаюся тобі... як жінка.

— Єдина і найкраща з усіх!

— Я спитала, бо трішки ревнива, ти знаєш це? Я крапельку ревнива, мій любий! Я не хочу, щоб у тебе в серці була інша, крім мене. Знай, мій коханий, знай! Бо я люблю тебе більше, ніж можна любити.

— Не бійся за мене!

Притьма вона відхилилася, взяла з-поміж стеблинок, що на столі, одну, обсипану білорожево, і обриваючи її та розсипаючи цвіт коло себе, сказала:

— Любить, не любить, — любить!..

За вікном кипіли каштани могутнім шумом, — кипіли і вибухали листвяними поривами. Якась нічна птиця перестала боятися вікна. Пролетіла коло самісіньких шибок і втекла в далеку ніч.

РЕШТА НОЧІ II

В одному з ресторанів, що відкриті до першої години ночі, тарабанить музика.

Антон Никандрович відчуває спрагу. „Нап'юся і — додому", — думає собі; заходить в середину, мружачись від електрики.

В кутку, на підвищенні, густокучерні чорняві скрипалі намагаються пасмами білого кінського волосся перервати жили, нап'яті на червоних коробках, а від того радіють пізні відвідувачі, перехиляючи склянки над обличчями та випускаючи дим з носа. Антон Никандрович вибирає самотний столик, чіпляє капелюх на одному стільці, а сам сідає на другому.

— Пляшечку пива і стопочку! — просить офіціянта.

Втомлений офіціянт з пуфкотом відкорковує пиво; ставить на скатертину і при цьому елеґантно повіває над нею рушничком, що перевішений через руку.

Заплативши зразу ж за пиво і горілку, Антон Никандрович витягає пожмаканий бльок-нот. Якась думка, мов розпечена, мечеться в свідомості ввесь вечір, і старий боїться її забути. В найсвітлішому місці уваги спиняє думку і та стає цілковито ясною.

„На підставі двадцятичотирирічного спостереження констатуємо: ошуканство — це державна форма. Для вдержання влади група аморальних осіб вживає всіх ідей і принципів — сьогодні одних, завтра других. Крутійство називає науковим терміном: діялектика. В основу всього покладає насильство над істотою людини, за якою не визнає ніяких прав на існування, і хоче поґвалтувати решту людського роду. Здається, сьогодні конфлікт між правдою і неправдою, як силами моральної сфери, становить зміст життя. Разом з тим любов і ненависть схрещують шпади на вселенській арені. Щоб уникнути загибелі, мусимо пробудити патос, дух захоплення, віру в сили неба, правдивість, твердість характеру, хоробрість, діяльність, самопожертву. Без цього — смерть. Надходить час вибору і рішення".

Старий робить нотатку такими жахливими літерами, що всилу й сам розбирає її. „Про нещасливий випадок!" — думає собі: „дома вирву і підсуну під спинку в добрий том".

По короткій павзі він продовжує запис:

„Церква скрізь була і Євангеліє читали. А таки жаднющі морили своїх ближніх каторжною працею і злиднями. Ходили в церкву, а були кровопивцями. Обурення на несправедливість породило бунт, повстання, революцію. Доки будуть немилосердні, що вимолочують надприбуток з істоти ближнього, — стоятиме кривава, червона, сатанська примара. Спаситель учив, благав, розп'явся на хресті: нічого не помагає! Ну, то нехай пекельний бич підступить".

— Можна до вас у компанію? — подав запитання на кінчику язика, солодко вискалився, підсів до столика верткий чоловік. Ужувато витягнув шию, щоб зазирнути в бльок-нот.

— Будь ласка! Будь ласка! — припросив Антон Никандрович і продовжив напівголосом самотні міркування: „. . . півлітра олії — записано; ще які закупи цього тижня? . . пара шкарпеток, шнурки до черевиків, сім коробок сірників, голка до примуса, —записано. Підводимо рису".

Старий сховав бльок-нот і взявся до склянки. Присудіджена персона помітно зів'яла; почала гукати собі пива. Діставши його, обмочила і обсотала губи, кинулася в безодню щирости:

— Дорогий товаришу, нудно мені! Дивлюся — солідний мужчина; інтеліґентний; зразу до серця припав: на мого дядька похожий. Люблю по гроб жизни людей освічених. Сам інтересуюсь проблемами, н-да! проблемами. Звиняюсь, ви з якої, так сказать, професії?

— Педагогічної, — відповів Антон Никандрович.

— Ага! Значить, з такої. Ну, то нехай і з такої! Звиняюсь, з якої ви сказали?

— Педагогічної.

— Приятної, дуже приятної; я сам колись був, признаться по совісті, касиром на великій станції в буфеті. По причині неточності між бумажками, п'ять літ горював на несправедливість.

— Довго.

— Да, сидів і горював; як випустили, мав три годи пораженія в правах. Ох, треба йти! Небезпремінно треба! Пожелаю всього . . .

П'яничка з сірим кислосолодким обличчям „змився", натомість через хвилину вискочив із-під землі урочистий джентлмен прилизаний десятьма сортами різнокольорового мазила. Лице вузьке і гостре, як сокира; проте зуби дивним чином чорніли на дециметр один від одного. Найбільшою непристойністю його було те, що він не мав кольору одежі, — хоч би якого-небудь!.. Очі в нього нагадували дві чашки киргизького чаю, в яких посередині плавало по великій крихті білого хліба. Присівши на стілець, вільний після екс-касира, новий компаньйон проказав:

— З вашого найлюбезнішого дозволу я займаю це місце.

— Дуже радий, — сказав Антон Никандрович, якому повторна „стопочка" обпекла гіркотою біля душі, але після цього в свідомості закружляла блаженна хуртовина.

Джентлмен замовив пива і поцікавився особою Антона Никандровича:

— Прошу пробачення за мою нескромність! Я, здається, маю честь перебувати в товаристві високоінтеліґентної людини?

— Я — вчитель.

— О, тішусь! Тішусь безконечно! Який предмет?

— Історія літератури.

— Літератури?! — метнувся протуберанцем джентлмен; — яка щаслива нагода!! Я теж пробую сили на цьому почесному полі. Ось тут скромні плоди мого надхнення. Ах, я й забув: будьмо знайомі!.. Вовкобліх, Гай Феофанович Вовкобліх, юрист.

Джентлмен вирвав з грудей жмут сторінок. Поклав їх перед склянкою пива і набрав духу, щоб читати.

— Розумію, — застерігся він, — я не маю права забирати вашої уваги, але ж це неповторний випадок: прочитати твір такому висококваліфікованому знавцеві. Отже, моя річ називається: „Курс Іродознавства".

— Як? Здається... мені почулося: іродо... — кліпнув Антон Никандрович.

— І-і-ро-о-до-знавства, так! — з торжественністю і насмішкою протягнув джентлмен.

Антон Никандрович підібрав губи, брови підняв, хитнув головою набік.

— Чудно, така надзвичайна назва...

— І ввесь твір ориґінальний, смію вас запевнити. Починаю. Вступ до Іродознавства. Вияснення предмету і методи. Об'єктом дослідження в нашому курсі служить синтетичний образ Ірода, окремі риси якого незмінно виявляються в яскравих постаттях суспільної історії. Під Іродом взагалі ми розуміємо особу, що свідомо ставить своєю метою нищення всякого, хто, можливо, міг би показати людству шлях до спасіння. Означена мета виникає в результаті бажання утримати за собою владу в темному царстві. Поява Ірода і розвиток його діяльности незалежні від історичного періоду, національности та віроісповідування. Іродизм має загальний характер і втілюється в своїх типових постаттях періодично, приблизно — один раз на п'ятдесят років у кожній країні, при чому в кожному випадку неодмінну ознаку його активности становить нищення немовлят. Способи нищення немовлят надзвичайно різноманітні: від масового відрізуваня голівок до видушування за допомогою голоду. Згадана постійна ознака полегшує розпізнавання типового Ірода. Симптоматика іродизму, в результаті цього, стає дуже простою і приступною для кожного громадянина. Ми маємо сміливість твердити, що розпізнання справжнього Ірода цілком відповідає спроможності рядового робітника, селянина, інтеліґента; більше того, ми гадаємо, що навіть неписьменна людина, побачивши сто тисяч або мільйон дітей, замучених голодом, на розпорядження керівника держави, може точно визначити об'єкт нашого дослідження двома словами: „Іродова душа!" Спосіб страхування від Іродизму оснований на такому простому принципі: виключення з свідомости — всіх уявлень, сформованих під час читання газет.

В ресторан зайшов новий відвідувач, що, судячи з того, як він пронизливо шуконув очима навколо, мав свою тверду мету.

А джентлмен стрільнув зіницями в нього, блискавично встромив собі в груди папірці і звихрився з стільця.

— Тисяча пробачень! — огненним шепотом дихнув на Антона Никандровича: — я мушу звикнути. Коли хтось пристроїться до вас, — благаю: ні слова про мою особу, скромну, як муха на листку тисячолітнього кедра! Тс...

Джентлмен став невидимкою. Тільки сіра завісочка, що прикривала чорні двері, колихнулася за ним.

А новий відвідувач проколює поглядом людей; зауважує Антона Никандровича, а таки удає, що йому байдужа ця людина. Ніби випадково він потрапляє до потрібного йому столика.

— Можна? — питає.

— О, будь ласка!

Новий відвідувач замовляє пива. Він огрядний і круглий; підборіддя зливається з шиєю.

— Бурда! — відпльовується він. — колись було пиво, я розумію. Після революції нічого путнього; скрізь дрянь і барахло. Правду я кажу?

— Що ви?! Навпаки: тільки тепер досягнули трудящі нашої країни справжнього добробуту; а до революції, при проклятому капіталізмі, скрізь була дрянь, як ви сказали, і барахло. Правду я кажу?

— Кому як . . . А пиво — бурда!

Новий відвідувач крутить головою і відходить до дверей. Через декілька хвилин джентлмен уроджується знову коло Антона Никандровича:

— Ви помітили? То — підозріла людина. О, я знаю таких! Треба від них тікати. Я хотів би продовжити читання своїх записок; розділ: „Клясифікація Іродів", чи досить?

— Чому ж, це цікаво; на жаль, я зморений.

— Не буду, не буду! — віє руками джентлмен.

Антонові Никандровичу лекція про Іродів так сподобалась, що хочеться записати її в бльок-нот.

А джентлмен висловлює побажання:

— Ах, як я хотів би послухати що-небудь з ваших міркувань про . . . скажім, природу і людей. Вас, мабуть, також відвідує надхнення?

—-Буває. Але дуже рідко.

— Жаль.

Джентлмен покірно прищулюється до стола, малюючи на своїй фізіономії таку непобориму спрагу думок, що несамохіть рука Антона Никандровича рухається в напрямку до бльокноту . . . в ту ж секунду спиняється.

— Скажу відверто, було враження, що ви з особливою метою прочитали „Вступ до Іродознавства", а тепер бачу: я помилився.

— Ви підозрівали . . . прочитав, щоб спровокувати? Законна думка! Обережність — прикмета надійної людини. А тепер я зникаю назавжди . . . Зоставляю, як подарунок, мою працю.

Джентлмен знов вириває з грудей папірці і з смутком зоставляє на столі. Встає, схрещує на грудях руки, такі легкі, мов би вони бляшані, порожні в середині. Тихо говорить:

— Відходжу від недовірливого, що аж надто обережний серед страху. Я відважився грати спектакль сатани. Автор практичного архитвору хитрости. Живіть щасливо!

— Куди ви?! Зостаньтеся, прошу вас! Вип'ємо разом. Прошу забути мої недоречні слова...

Старий підводиться і робить знаки: хай джентлмен сідає. Окутаний хмарою світової скорботи, джентлмен сідає. Сідає і на мить закриває собі обличчя порожніми долонями.

— О, я нещасна людина! Одинока і зневажена... якби знали мою біографію: я мав наречену і вона вмерла; з того часу я втратив сенс життя, ніби дерево, що зірвалося з кореня і мандрує по світах. Тільки в великих філософських думках знаходжу розраду.

Невимовний жаль до джентлменового нещастя проймає Антона Никандровича. Схожість власної долі і долі цього безталанного викликає спочуття, для якого нема міри.

— Я хочу розважити вас! — виголошує старий і добуває свій бльокнот. — До вашого приходу робив нотатки. Ось вони: „голка до примуса", — ні, це не те. Читаю: „Конфлікт між правдою і неправдою, гм... тут неясно написано, — становить, зміст життя". Трохи неточно. Покищо борються неправди. А вступає в силу таки основний конфлікт. Далі: „Любов і ненависть схрещують шпади на вселенській арені".

Антон Никандрович підводить зір на свого слухача; в того очі подібні до двох склянок червоногорючого спирту, що їх видно крізь бляшані пальці, прикладені до обличчя.

Старий спроваджує бльок-нот в кишеню, недбало кидаючи:

— Це не цікаво.

Джентлмен кинув в небо гострі руки і звомпив, як пророк на руїнах:

— Чи я потоптав брудними черевиками груди батьків моїх, чи хліб, вийнятий з їхнього рота, я облив кров'ю дітей моїх, що ви відняли мені насолоду — дослухати поезії?!

Жаль його старому. Починає розважати: говорити, ніби в яму сунутися:

— Заспокойтеся!.. Яка там поезія. От я вам щось розповім. Спершу хочу спитати.

— Вішаю вуха на шибеницю уваги, — проголосив джентлмен: — але після того, як вип'ємо.

— Не знаю, чи ви чоловік віруючий... — починає Антон Никандрович.

— Міг би удати, що віруючий. Атеїст! Правда, зо мною був випадок: іду доріжкою в саду, втопаю в питанні про вищу силу, приходжу до висновку, що надматеріяльного в світі немає, так і вголос кажу: — немає!.. спотикаюся об кілочок, присідаю від болю, знімаю черевик, — і що б ви думали? — вагон крови; однак, міркую раціонально: тут випадок, виражаючись поетично, грає на струні... випадок! більш нічого; а мій дід вірив. Цікавий чоловік був: вуса — такі, що дві робітниці оставали з терницями біля щік і тіпали їх, як коноплі, а потім дві другі робітниці розчісували граблями. Був характером твердий, як гора. Вип'ємо?

Антон Никандрович погоджується, питає:

— Чи можливо, щоб сатана переміг Бога? — звичайно, якщо обидва існують...

— Гіпотетично? Так? Уявляю. Думаю. Відповідаю: можливо.

— Припустимо, — говорить старий: — боротьба між ними точиться вічно; через зраду декого з небесних сил, а такий випадок уже був, сатана перемагає. Що буде тоді?

— О, ґрандіозна перспектива! — сіпнувся джентлмен на незримім корінці, що його він пустив на місці сидіння: — слухаю, слухаю, слухаю...

— Отже, сатана замикає Бога в центрі пекла, а сам сідає на троні неба. Скрізь відбуваються радикальні зміни. Душогуби, кати, зрадники, кровопивці, крадіжники, облудники, розпусники і сила їм подібних, розсідаються в високих сферах, квітучих садах колишнього раю, надягають золототканні хітони, прикриваються вінками троянд. У центрі, біля сатани, стають демони з ліліями, арфами, книгами, променистими мечами, вкраденими в серафимів та архангелів, а ці останні мучаться, розп'яті навколо пекла. З наказу сатани, по пеклу водить янголів і криваво мордує чортівська адміністрація, а потім спихає в огненні прірви. Відповідно до „нового порядку", відбуваються реформи і на землі. Розбійники отаборюються в імператорському двірці. Найбільшого ошуканця проголошують вищим за Бога, батьком земних народів, сонцем планети. Всі церкви розвалюють динамітом, а духовенство вистрілюють, невелику решту заганяють в концтабори в снігах. Країни, що хочуть зберегти честь і свободу, спустошуються огнем і мечем, плюндруються і знелюднюються. Особлива помста шаліє на

Україні, бо завжди її народ відмовлявся ставати холопом брудних і безчесних пройдисвітів. Правду проголошують смертним гріхом, брехню чеснотою блаженних. Справедливість, сумління, щирість, дружба, вірність, любов і всі доброчинності людські заплямовуються, як ворожі людству. Отцевбивство, матеровбивство, братовбивство, сестровбивство, дітовбивство стає подвигом і винагороджується орденами. Ідея взаємознищення людей стає основою філософії. Милосердя карається довічним ув'язненням. Крадіжка вводиться, як громадський обов'язок. Брехня розробляється в доктрину і викладається з катедри в кожному університеті; студенти складають іспит, користуючись стабільними підручниками, що їх переглядає і офіційно затверджує державна комісія. Коли професор мимоволі обмовляється правдою, його негайно арештують і спроваджують на крижаний океан . . .

— Ого! — виривається в джентлмена з горлянки.

— Що значить: „ого?" — питає Антон Никандрович.

— Нічого. Нічого. Я просто так . . . себто, що так далеко спроваджують.

— А ви думали як? В Сибір, чорт би його забрав! Підождіть, на чому ми з вами зупинилися? . .

— На новому порядку на землі.

Антон Никандрович тяжко зідхає:

— Ну, я й наговорив! Але що ж тут неможливого? Творець міг рішити: „вам хочеться влади? — будь ласка! Хочеться, щоб я в темниці був?! — Іду!" От і сталося. Тільки ж злодії чують, що нема їм щастя, що ґрунт під ногами горить. А Бог і в темниці, в кайданах — Бог, і всім володіє . . . Більш того — він просто навів привид на чортівську силу, яка, отямившись, побачила: безсильна вона, як крот проти орла — проти сил небесних. Тоді сатана заскреготів зубами над червоним огнем. Жахливий урок для всіх сил зла: поза планетою і тут, де все, про що я казав, — на жаль, можна в натуральній величині спостерігати . . .

— Де спостерігати? — підкинувся крилами джентлмен.

— Мені треба додому . . . до . . . до-му, — з відчайною рішучістю мотає головою Антон Никандрович.

Джентлмен провожає його і розтає в повітрі, між одвірками вхідних дверей.

Доплентався до скверика Антон Никандрович, намацав чавунну колонку і крутить коліщатко. Підставляє голову під холодну воду, а вона стікає йому на обличчя, так, ніби то ридає, нахилившись над землею, старий великий дощ. Випростовується Антон Никандрович, видавлює долонями воду з чуба і витирає

обличчя хусткою. Простує далі, з проясненими думками. „Отак розв'язати язик! Дурень, шпакуватий дурень! Таки попався. Скільки разів повторяв собі: мовчи! Стримуйся! Після кожного необережного слова заклинався, що буду, як камінний стовп, і ось на тобі..."

Старому було досадно, аж у грудях пекло, мов змія вгніздилась на душі. Хотілося чудом вернути сказані слова.

Оглянувся, як завжди. Помітив фігуру: то мов би його власна тінь, відокремлена від нього, сунулась попід цегляною стіною.

Довелося звернути наліво: чкурнути поза згір'ям; обійти квартальчик, жалюгідний, ніби дровиною потрощений; а тоді канавою — до свого будинку. Тінь застряла десь на поворотах.

Світити в кімнаті Антон Никандрович побоявся. Могла б зауважити нечиста сила. Довго совиним поглядом дивився в вікно. Потемну й спати ліг — як був, так і ліг, укрившись пальтом. Коли почала з'являтися плівка сну, створена фантазійною пам'яттю серця, — щось вернуло до звичайної свідомости: то був ритмічний гуркіт автомобільного мотора... Недалеко, зовсім недалеко! Стих мотор. Ясно, що машина спинилась коло парадних дверей. Навколо серця Антона Никандровича в льодовому холоді заклубочилась отруйна неміч. „Чорний ворон", — майнуло в думці, — я пропав! Зараз заберуть". Скрапають секунди, мов пекуча огненна роса з дерева жаху. А нічого нема. Тільки ніч — без життя і жалю. Загуркотів мотор і чути: машина шаруднула в чорну далечину. Болюча тягота відразу зсунулася з грудей Антона Никандровича. Зідхнув. Повеселішав. Навіть лямпу засвітив і метнувся серед кімнатного дріб'язку радий, як перепел у просі. Перепускає шорстку бороду крізь пальці. Збирається з думкою — щось писати... „Ми неуважні до життя. Одна мить непомітно зміняється другою; ми сліпі, проходимо проз неї, а в ній захована радість: соки творчости піняться в ній, папороть під Івана Купала жаріє над нею. Предки були зрячі — бачили скарб. З якою передбачливістю насаджували вишневі садки та тополі, розгосподарьовувалися на ґрунтах, що належатимуть дітям, внукам, правнукам, праправнукам. Мить і вічність сполучалися в уяві нашого сільського мудреця-гречкосія, філософа з істиком, всесвітнього громадянина і корінного самостійника, гуманіста в вибійчаних штанах, тисячолітнього чорноземника, християнина з залізними мозолями, патріота з голубиним серцем і дамаською шаблею в правиці, сокиряного бунтаря проти неправди і неволі... Годі, а то я почну складати вірші, — посміхається Антон Никандрович, розв'язуючи краватку.

Знову гуркіт: Антон Никандрович поблід: „ось вона — погибель моя!" Затупотіли ковані чоботи по сходах і кудись завернули. Антон Никандрович стоїть, ніби на підніжці Голготи, приготований до розп'яття. Падають секунди, тяжкі, пекучі, як незастиглі небесні тіла. На сходах забряжчали підкови. Двері грюкнули і машина від'їхала.

Декілька разів прокидався Антон Никандрович від випадкового шуму на вулиці. Він зрозумів, що сьогодні — рано: на нього завтра черга. Треба шукати сховища, треба обернутися в звіра, що від зґраї собак ховається в зелених нетрах.

ЧИ ДЕРЕВА МАЮТЬ ДУШУ?

За річкою, вздовж залізниці — тополі, мов зелений гребінець... однакові на зріст, на рівному віддаленні сестра від сестри, вклоняються під вітром. Видно за тополями гори, — аж дивно! — подібні до пилки з синього кришталю, такого синього, що очі випиває. До її нерівних велетенських зубів торкаються хмари, йдучи караванами з моря. Розкішний підгірний степ!.. На двометровому чорноземі соковита зелень буяє, струнно спинається, як навіжена — рветься в височину. Можливо, за мільйони літ жизняна сила з надрів, почавши від огненного ядра в середині планети і до самісінької крихкої поверхні, напружилась і прорвалась до сонця. Аж дзвенить вона в кожному стебельці й листочку, аж кипить вона зеленим потопом, празникує в квітчастому вбранні всюди в просторі, куди зір сягає. Приходить до неї неспокійний вітер, приносить дві чаші: одну з морською вогкістю, а другу з смолистим духом лісу, що на горах; проливає чаші, — змішуються потоки з них — наповнюють небо. Гладить вітер голубою долонею голівоньку кожній квітці, а крізь хмари падають пасма білозолотого проміння, гріють кожній квітці — пелюстки рожеві. Переливається і говорить зелена стихія на всій підгірній рівнині; минає саклі в аулах, мінарети з півмісяцями; перехлюпує через дамбу, таку широку, що на звуженій вершині її свобідно розминаються мажари з слоноподібними волами; виходить під вербички, похилені, покручені, покалічені під ударами бур, і спиняється, як кінь, диба ставши, вдивляється в бурхотливу руду каламутну воду, що широчезна летить посередині між плавнями та кручами. Спішить забрати зеленаві допливи з гір. Забризкує піщаний берег з півдня, розкришує глинистий з півночі. Тупотить по земних грудях, як вершник, що вихопив красуню з незнаного племени й

тікає з нею до моря, — виблискує соняшним огнем на панцері.

Ясночервоні метелики з узорами на крильцях, втомившись боротися проти вітру в далекій тремтливій дорозі, добиваються до річки і спочивають на листочках, а тоді наважуються перелітати на цей бік — до околиці міста, обрамленої садами на природніх терасах надбережжя.

Як приглянешся, як прислухаєшся — помариться, що стоїш на перехресті миру, відкритого, як на долоні. Схрестились видимі і невидимі шляхи з Сходу на Захід, з Півдня на Північ, з моря до гір, а звідти на рівнину.

Недалеко від затону, на схилі надбережжя, сидять — розмовляють двоє. Кущі по ліву руку закривають місто, шелестом своїм приглушують грабарський стукіт, гамір, автомобільний рев, ковальський брязкіт, стугін водогону, ввесь різноманітний і неозначений шум промисловости.

Розкриваються віялом довгі соняшні паруси з-проміж хмар, і тоді на фоні, такому густому, що можна подумати про зміну в космосі, після якої височина змінила колір і від сьогоднішнього дня світитиметься до скінчення — шовковою синню: на тому фоні лопотять неперечислимі березові листочки, охоплені радісною тривогою. Дрібні-дрібні, мов дукачики, блищать вони, вібрують легко і вільно в літучому повітрі. А серед рясности вилискують гілки яскравосрібними стрілками і звивами: біліють, ніби співають.

Молодість наша! З якою блаженною байдужністю, думаючи, що попереду несходимість життьової дороги, ми марнували час. Далеко була від нас думка про минучість усього матеріяльного. Боліло серце, бувало, дуже боліло, але тільки від того, що творилося в божевільному людському ладу, або — що розбивало любов. Не повториться теперішній цвіт нагідок!.. обсиплеться, і всьому кінець. З'явиться знову цвіт, коли сонце відбуде кругобіг у морозній далечині, — але то вже буде, хоч кращий, однак — інший цвіт, не той, що зворушує сьогодні. Щасливий, хто давав своєму серцю вдарити з буйною силою в ребра, стрічав смерть віч-на-віч, діяв пристрасно, мов вибухав наснагою волі — в непорушне оточення.

Хто витерпів любов з хвилини, коли проростала, як зерно в ґрунті, і аж до розкішного квітня — зрозуміє, з яким нетутешнім чуттям були Олександер і Ольга, самі, далекі від турботливого гурту.

— Про що ти думаєш? — як завжди, цікавилась Ольга.

— Мої думки мають філософський характер.

— Боюся, що зелена філософія.

— Певно! .. Я думаю он про те зелене дерево, — показав на березу Олександер, — воно має свою душу.

— А мову має?

— Якби захотів хто-небудь, міг би скласти зелену граматику, вивчивши шум.

Олександер поклав руку їй на плече, і тоді злегенька зарожевіло-засвітилося крізь прозору білість їй на скронях.

— Ми ніяк не розберемося з душі берези, — сказала Ольга.

— Я був колись недужий, втрачав свідомість. Після смерти це напевне буде. А натомість навіки стане щось, приховане в нашій істоті, — воно споріднює нас із деревами і тваринами.

— Останнє в мене викликає деякі сумніви.

— Невже? Тварини, наприклад, вовки ніколи не творили організованого душогубства в таких маштабах, як люди. Порівнюючи з людьми на партійних зборах, тварини — це аристократи.

— Добре, але ми відхиляємось від думки.

— От, є спільне в живих істот — воно вертається в своє джерело, де раніше зникло, щоб з'явитися тут. Тепер тут вмирає, щоб там воскреснути, набувши свого образу в стражданнях, а, можливо, й радостях.

— Від кого в тебе голубі очі?

— Від тата. В матері були карі-карі.

— Мила спадковість . . . Якщо в мене буде коли-небудь син, я хочу, щоб він мав такі очі; слухаю далі.

— . . . Дерево, як і людина, ввесь час простягає гілки . . . до світла . . . Ольго, і ми чуттям пориваємося в височину. А душа в берези тиха, жіноча. . .

Поцілував Ольгу; вона довго потім берегла в пам'яті той поцілунок.

Коли оглянулась, побачила, що ходять люди на пристані, дехто — обличчям в цю сторону. Вона підвелась, подавши Олександрові руку. Пішла з ним до берега, мимо берези. Спинились тут і спитала:

— Ти справді віриш, що дерево має душу?

— Можливо . . .

— Кожне дерево?

— Без вийнятку, — від свого неба! — сказав Олександер, кладучи долоню на потріскану, помережану зеленавою чорнотою кору.

— Виходить, не можна вбивати дерев, рубати і палити їх . . .

— Виходить так; і тоді люди загинуть. Але не треба нищити без життьової потреби . . .

— Як це в зеленій філософії, коли дерево зацвітає, любить воно кого-небудь, чи це — просто . . . так собі.

— Ні, це не — просто „так собі"! Любить.

— І знає, кого саме?

— Знає і жде. Але не завжди буває щасливе.

— Треба перевірити нашу зелену теорію, щоб не було жодного сумніву.

Ольга підійшла до берези; сіла над самою водою, на темно-сірому камені, що іскрився дрібненькими гранями зернинок. А каламутна вода бризкала, як божевільна.

— Я скупаюсь, Ольго!

— Вода холодна, — не треба.

— Я в огні стою, — скрикнув Олександер, засміявся, випростав руки на сторони і, потягуючись, погуконув ні до кого на зелений той-бік: — а-го-ов!

СТРАХ

Ольга сиділа на камені, обперши підборіддя на руки, а руки на коліна, і дивилася, як біжить вода. Плаття такого весіннього кольору, мов бузковий кущ нахилився до каменя: тихий і замислений. Тканина тугими згортками, як віяло, розходилась на підгрудді. Зачіска обкружувала обличчя рядками тяжких і пружних русявих пасем, що вільно переткалися в декількох хвилях. З учорашнього дня на обличчі взявся бронзовий відтінок — від соняшного пензля, щедрого і необережного. В контрасті з ясним чолом, брови видавалися темнорусявими. Очі світліші, ніж завжди: це — від розсіяного прямого проміння і відсвітів, що кидала вода. Малюнок рота, аж трішки пришерхлого свіжою шкірою, тонкий і чітко означений. Мабуть, перший показник жіночого віку становить покров на устах. Так часто приходить постаріння від горя, надмірної праці, від диму при безконечному розпалюванні сирих дров, турбот, викликаних нуждою: все це разом з іншими страшними причинами в нашому „раю" передчасно губить жіночу красу.

Олександер потоптався на піску, а тоді швиденько розглянувся і пішов у воду. Пішов, здригаючись, мов стригун; враз кинувся на глибину.

Вода каламутна, холодна, бо прибуває від льодовців, що тануть на початку літа. Біжить хутко, як добрий кінь, підохочений гострою острогою. Широчезними кругами перекочується, бурхає, вирує так, що невправні плавці, в одну мить знеси-

лившись, холонуть серцем. Не одна мати проносила ранковими вулицями позеленілий труп синка-підлітка, притуливши його до грудей, а голову його перехиливши собі через плече, — проносила вулицями додому і горювала без кінця. Втомлена, спинялася коло решітчастої залізної огорожі на цегляному підмурівнику, становила ніжки трупика на цеглу, а його самого притуляла до високого заліза, сплетеного в хрести та квіти.

Якщо хто-небудь наважувався перепливати, річка, крижано-холодна, каламутно-руда, як шоколяда, широченна і глибоченна, відносила ген-ген далеко вбік: на біложовті піщані коси, на мілини протилежного берега, під похилі лози та низькорослі верби.

Відносить вона й Олександра, сердита, бо він сміється з її могутнього гону і водоверту на ямах. Нелегко далася плавцеві його розвага: зморений і захеканий вернувся він до своєї одежі. Походив по глині, знову руками розмахнувся — збирається плигати. Таким і пам'ятає його Ольга: струнким, як молодий кипарис, і білим, як статуя з алябастру, тільки на плечах обпалини — з соняшного дня в минулому тижні, коли грали в теніс.

— Достану дна! — гукнув Олександер, а Ольга всміхнулась йому, піднявши обличчя.

Шубовстнув він у воду і довго немає його. Довго немає: вода ж, напинаючись блискучими кругами, збуреними і спіненими по краях, проходить мимо і шумить: похмуро шумить і одноманітно. Аж ось виринає плавець; розбризкує віддихами воду, що стікає йому з волосся, з чола — на губи. Відсапується він і знову занурюється в непрозору глибину. Знову його довго немає, — тривога, як змія з морозного заліза, ворухнулася в Ольги під серцем і мов би світ перемінився в очах: став страшний. Зірвалась Ольга з місця і ступила крок, дивлячись у воду. Побігла по самому берегу, притиснувши долоні до серця. Вп'ялася очима в каламутну бистрину, криком закричала, а тоді відразу ж притулила собі п'ястук до уст і зціпила зуби на пальцях.

Аж ось чує, що хтось гукає її дзвінким нервовим гуком, з радістю переможця. Поглянула Ольга праворуч, а там — він; вибирається на глину, — геть далеко віднесла течія.

Біжить він до Ольги, вода з нього схлюпує, крапотить; волосся позлипалося і накрило чоло. Змучений він; губи позеленіли, а очі горять: видно, що радіє — пощастило дна дістати. В руці тримає він молоток, обліплений мулом. Нахилившись до води, обмиває свою знахідку. Ольга на нього дивить-

ся і приходить до тями. Страх їй проходить, натомість з'являється гнів на необережного. Що знайшов Олександер на дні, — їй не цікаво . . . але як він сміє так лякати її?! Вона відчуває тепер, що якби пройшло ще декілька хвилин розпучливого дожидання, вона була б збожеволіла. І тому, коли підступив до неї Олександер, то не спитала: — що ти знайшов? — а закричала до нього:

— Я хочу сповістити тобі новину!

— Про що?

— Не новину, а пораду . . . коли дорослі діти без міри пустують, — треба так робити! — вимовляє Ольга; ніжність разом з образою бренить їй у голосі, — кладуть руцю собі на долоню і роблять ось так! — і Ольга, збіліла, мов сніг, хоч і усміхнена від великого заспокоєння, з усієї сили вдарила Олександра по пальцях: — карають отак, — напівчутно повела далі і поласкала по битих пальцях, подмухала на них. Після цього різко повернулася, і, страшенно розгнівана, відійшла до свого каменя.

Олександер заливається: йому смішно! . . Підкидає молоток і, після ста млинкових перевертів, ловить за кленову ручку.

БІЛЯ БЕРЕЗИ

Поглянула Ольга скоса на жонґлера і засміялася:

— Гарна цяцька! Блищить.

Справді, красно виблискував мідний молоток, розклепаний і подекуди позеленілий від окису. Довга ручка з кленового дерева ледь-ледь обвуглена; видно побувала в полум'ї в грубці чи в пожежі.

— Ану, перекину через річку? — розмахнувся Олександер.

— Ні! — крикнула Ольга: — я візьму і збережу; буде пам'ятка про те, як не треба поводитися біля річки.

— Каюся.

Промурмотів це слово і пішов одягатися. Ставши за кущ, ретельно викрутив мокрі підштанці.

Олександер і Ольга сиділи на камені. В обличчя їм лилась прохолода з річки. Як знову йшли проз березу, Ольга притьма зачервонілася, бо непереможно схотілось їй припасти всім єством до його уст.. Ольга глянула в обличчя коханому. Пішли і сіли недалеко від зеленого валу, в видолинці, в затишку від дрібненьких кущів, що закривали їх від пристані і міста.

— Підемо додому? — спитала Ольга, кладучи голову йому на груди.

— Підемо!

Він пригорнув її плечі; тоді вона поклала свої долоні йому на груди і ледве чутно сказала:

— Але, Олександрику!..

Її руку він поцілував уклінно — так, як, мабуть, робилося в далекі віки перед нами, коли знали, чого варті солов'ї, що три місяці тьохкають над трояндами. Як він нічого не сказав, — Ольга зрозуміла: послухається її. Відчувала, що для нього дороге її слово і він не схоче нічого робити, незгідного з її волею. Повеселішала Ольга, коли побачила свою любов, відсвічену і продовжену в безкінечність, а не трачену тільки на гарні хвилини.

— Чи я не старша від тебе?

— Не старша.

— А!.. то я можу мати примхи. Я наказую йти отак по берегу додому.

— Невже в дітей немає інших примх? Я міг би розповісти казку.

— Це я й сама вмію.

Олександер ліг навзнак, пальці зчепивши на тім'ї.

— Слухатиму про вовка-сіроманця і королеву.

Як лежати влітку горілиць у траві, то небо видається празничним океаном, що його зверху видно. Лазур у нього прозора — прозора: от-от зазвучить! Колір її заворожує зір, навіває глибоку блаженну задуму. Кульбаба, ромашка, чистотіл, якась дика прибережна квітка рожево-червона, схожа на портулак, — всі вони зблизька, прихиляючись аж до очей, стають фантастичними плянетками. Тихо. Тепло. Мирно на душі. Чути дихання вічних сил, коли отак на часинку вирватися з червоного божевільного експерименту над людськими існуваннями.

— Пожди, — сказала Ольга: — нехай я трохи подумаю!

Вона думає, та зовсім же не про казку: думає про те, як це склалося її життя. За кохання своє не мала страху, бо бачила: Олександер — правдива і вірна душа... так і склалося воно, як бажалося. Ольга мріяла — покохати того, до чиєї душі ще не пристала розпуста, і це було в неї не від ревнощів, а від поривання — віддати єдиній, не поплямленій любові свою чисту, як криштальне джерело, молодість. В препишному цвіті дівочому відбути вік молодий, торкнутися до зірки

рукою, співаючи від любовної долі, а там — хай хоч і смерть! .. вона вже не страшна.

Тоді, як він долонею відвів їй пасма з чола, — ніби чув, що десь у вишині б'є дзвін, б'є з надмірної сили, але не чути нічого на березі річки.

ПУСТУЮТЬ

Ольга розповіла про гірського чарівника, що його поховано в печері — в труні на срібних ланцюгах, від того, коли грім ударить у скелю, чути дзвін довкола; і — про відьму, що її закляв чарівник, нехай гріє воду в підземному казані: від того б'є з-під гори цілюще тепле джерело...

— Оце і вся моя казочка, — зідхнула Ольга: — побрехенька для дитини.

Олександер ударив долонею по траві.

— Йдемо! .. вранці, о четвертій годині встаємо; ввечорі — там.

— Куди ж так поспішно? — удавано дивується Ольга.

— Слухати, як відьма воду гріє.

— Хіба ж ми дійдемо за день? Сімдесят кілометрів...

— Там чудесні сіножаті, місячні ночі, потоки, солов'ї, зірки, комарі і ми вдвох.

Ольга простягла пальці до його чола:

— Він марить, — сказала.

— Ой, — схоплюється Олександер; потім кам'яніє, падає мертвий, а руки його випадково опиняються в Ольги на стані. Ольга відкидає непрошені руки. Зриває гостру травинку і — мертвому в ніздрю; мертв'як лежить, мов залізний — терпить, поки можна, тоді, коли стриматись несила, відвертає голову.

— Візьмемо хліба, дві пляшки молока. На половині дороги відпочинок. Як прийдемо, негайно — до джерела, що зціляє від втоми.

— До джерела — вранці! З дороги треба помитися і відпочинути.

— Стигла голівонька! — крадькома стукає пальцем у неї коло вуха, так само, як пробують кавуни; стукає і дістає удар по руці. Обоє зриваються на рівні, починають боротися, як то зветься: „в ручки"; регочуться, строять дурня, кричать. Ніби змовившись, біжать наввипередки понад берегом.

— Стій! — спиняється Ольга; поправляє волосся, що розметалося їй навколо обличчя, залитого рожевістю. — Ми забули молоток, вернімось! ..

Вони об руку, пригорнувшись одне до одного і торкаючись щоками, йдуть по молоток. Вітер віє — обливає їх цілющою прохолодою; вітрилить плаття Ольги, голубу сорочку Олександра — буйний, багатий вітер з південного приморського степу. Змушує примружувати очі. Двоє, граючись, як діти, привітані метеликами, що линуть із-за річки, — йдуть по знахідку — річ, що недавно впала в річку. Олександер піднімає молоток, запихає собі за пояс. Вирішивши зразу ж вертатися додому, закохані сідають, однак, на траву і, поклавши руки одне одному на плечі, знову дивляться в очі. Ольга, від того, що серце їй переповнене великим почуттям, притуляється чолом до Олександрового плеча; так сидять, німі і щирі. Споріднені невидимими зв'язками. Встають, йдуть до міста; оглядаються і дивляться на річку. Тоді примічають Івана Івановича, що никає по берегу.

Можливо, так виглядав би лунатик, якби недуга його продовжувалася на денну пору. Іван Іванович поводився чудно: наче душу його полонив магнет, завбільшки з дзвіницю — вже поборений, розглядався чоловік навкруги, чи цією дорогою йти до владущої сили, чи іншою.

Пішов над річкою, бо суджено. Якби він хотів піти від неї, що — піти? .. побігти, полетіти, — сталося б чудо і завернуло знов до річки, до її надбережжя, куди притягала могутність, вища за рушії земні. Переміни в серці Івана Івановича відбувалися так природно, як фази місяця, від молодика до повного виду. Нетерплячка почала спадати; з'явилася тривога, пов'язана, здається, з враженням від знайомої вогкости, що від води. Одночасно з високих далекостей, в уявленні про які в Івана Івановича ніколи не було уособлених образів — сил, обдарованих думками і зором, — почали потроху діяти стихії незвичайного настрою: для нього не існувало ні назви, ні означення . . . Він був не страшний для життя, але безкінечно прикрий. Це — так, ніби до душі Івана Івановича, що, звичайно, більша від його тіла, як і в кожної людини, — хтось, кого ніколи не можна побачити, посилає невідомий спричинник неспокою. Але сам голова профорганізації цього не бачить, не знає і не може знати, навіть не здогадується про те, що робиться на неозначеній віддалі перед його тілесними грудьми. Він лише переживає той неспокій своєю найглибшою духовною природою, внутрішній голос якої слабий, аж смішно, — просто дитячий,

і навіть не можна сказати, щоб він казав щось ранливе... ні, його херувимський шепіт — делікатний і дуже дружній. Зовсім далекий від прокурорського тону. Це можна було б порівняти до того, що в незримій сердечній сфері з'явилася тиха бархотна квітка: світиться там, колихається, торкає нерви, щось вимовляє, і вже ніяк не зникне. Сама присутність її, одначе, робить людину зовсім іншою, а щодо майбутніх наслідків, які викличе, то будуть вони незміренні, може, змінять все життя — про це людина має здогад, хоч розкривати повний зміст його перед своєю свідомістю не має охоти. Боїться відчути себе мов би затиснутою, схопленою, як риба на крицевий гачок, коли їй дають волю поплавати до певного часу: поб'ється, поб'ється, а тоді — до сонця; там їй страта. Не надаючи помітного значення всьому напливно-привидному, душа Івана Івановича хоче діткнутися до обставин непомильними своїми відчуттями. Перед тим, як навідатися до Маргарити Крат, хемік, у почутті непохитної особистої безпеки і під впливом дуже живого інтересу, предмети якого так яскраво і нероздiлимо зв'язані з невідомою подією, проходжується понад водою. Хочеться, щоб нікого не було поблизу. Бо між тими всіма, які тут сьогодні могли бути, і між Іваном Івановичем існує важлива границя. Питання про неї — страшенно особисте питання самого Івана Івановича, і то було б обурливо, якби хто-небудь почав до неї торкатися.

Все виглядало, як завжди; між блідожовтими, майже ясносірими пісками, до яких підступала зелень, котилась річка каламутно-шоколядного вигляду, — вона вирувала, бігла, мов гурти рудих хортів, злитих в одну течію з переплетеними струмками й лійкуватими чи обручуватими водоворотами; бризкала, спінювалася, де за щось зачіпалася, дзюрчала, мов сопілка під пальчиками підпаска.

Не було запеклости в душі Івана Івановича, а тільки жаль; навіть співчуття до себе. Властиво, він уявляв, що не був ворогом нікому; діяв він лише так, як йому здавалось, треба було, щоб вийти з нестерпного, неможливого становища, створеного не його бажанням. У світлі цього почуття Іван Іванович все ясно бачив.

Він кидав оком на пристань з жовтосірими дощатими сараями і чорнобілими пароплавами; на місто в садах, над якими струнко бриніли тополі, так лірично, в лад нахиляючись під вітром; на червінькову травичку, що крізь пісок пробивалася; на ластівку в кружлянні, в доторку до поверхні води; на стягу від сонця, що прорізувалася в просвіті хмар, як меч архангела

на дверцятах біля Царських Воріт, і торкалася до зеленого долу перед горами.

Профспілковий голова постояв трохи, берег обдивився, зляканo зирнув, чи нема кого-небудь поблизу, прислухався — тільки вода брунатною акварелею плюскотіла, набігаючи на смужку піщаного берега, гостру, мов лезо бритви.

Тихо-тихо прошкутильгав Іван Іванович по берегу, нетвердо ставлячи ноги, косими зіницями стежачи воду; що там за її течією робиться. Він відійшов, здається, невдоволений із сьогоднішньої погоди. Знечев'я взяв камінець і, мугикаючи напіввесело собі під ніс, метнув його через річку. Де там! .. упав камінець на початку широчини, збив хвилю в мініятюрний водограйчик, по якому слід на бурханні відразу ж пропав.

На відході від річки Іван Іванович помітив Олександра і Ольгу, і дуже зацікавлений ними. Як зауважив сліпучий молоток в Олександра, заткнутий за пояс, то здригнувся. Різко підступив до закоханих; привітався й поспитав їх:

— Пробачте, що турбую . . .

Тут він не знати чого затнувся, давня звичка добирати потрібні слова — в останню секунду, видно, через надмірну нетверезість чи надмірне хвилювання, його зрадила. Він з п'яною відвагою повів: — чи не проходила тут . . . одна жінка, білява, середня на зріст, у чорному костюмі?

Поспитався Іван Іванович неприродним голосом; слова вирвалися з його уст так, якби він був сновидцею, що, замість місяця, задививсь на блискучий молоток. Але це — від того, що його самосвідомість була неопанована. Очі взялися червоністю, закипіли від душевного замішання; одночасно ж роздражнення проблиснуло в холодних зіницях. Він змінив обличчя в презирливу, разом з тим кислу посмішку, після чого шумно засміявся.

— Ми не бачили нікого, — байдуже відповів Олександер; — і хто знає, чи могли побачити.

— Що таке? Чому — не могли побачити?

— Я не кажу, що взагалі не могли, бо . . .

Олександер замовк. Він хотів сказати: „були захоплені своїми власними справами і не мали часу роздивлятися на сторони"; — ці слова в нього на вустах ворушилися і він їх бажав сказати Іванові Івановичу. Проте через сором'язливість перед подругою в нього мова змінилася — прозвучало інше речення:

— . . . бо навряд чи й хто інший міг би побачити тут, бувши на нашому місці.

— Ви глузуєте з мене?! — захрипів Іван Іванович; навіть поблід і затрусився. — Я ввічливо питаю вас, як порядного студента, а ви з якимись натяками...

Вимовив це вже не стримуючись; був засліплений люттю від уявної образи.

А студент став ще спокійніший, ніж перед тим; говорив тоном холоднішим і тихішим.

— Чого ви ображаєтесь? Я хотів сказати: ми були захоплені своєю розмовою; на нашому місці кожний інший, напевно, не міг би зауважити сторонньої особи.

Іван Іванович зрозумів, що, справді, ображатися нема з-за чого; що зробив помилку, обвинувачуючи стриманого студента, який звався чудно, по-пташиному. Перемінивши тон, з підкресленою чемністю попросив пробачення:

— Я трохи нервуюся; довго чекав на одну знайому... прошу пробачити! Вчора ввечорі з нею домовились, але обставини, мабуть, не дозволили прийти. Не буду більше турбувати вас. До побачення! Скажіть лишень мені, що то за молоток у вас за поясом? Люблю такі речі, бо вони нагадують мою стару професію металіста... я колекціоную інстументи, зокрема — молотки.

— Колекція молотків, це дуже добре, — мрійливо мовить Олександер; — але є своєрідніші речі.

Іван Іванович примушений жваво зацікавитися:

— Скажіть! Люблю нові ідеї.

— Наприклад, колекція патефонних кружал із записами совиного вавкання. Далі — колекція записів грози... Цікаво!

— Ви це серйозно?

— Зовсім серйозно. Сам думаю збирати.

— Ні, мій інтерес має, так би мовити, предметний характер. До побачення!

— Щасливо!

— А молоток сховайте, як слід, а то вкрадуть, — кинув наостанку Іван Іванович.

— Звичайно: він буває потрібний при деяких жахливих справах.

Олександер сказав це так собі, без ніякого натяку, але голова профорганізації стрепенувся:

— При яких?!

— Ну от хоч би... а чому ви сказали, що молоток можуть украсти?

— Тисяча причин! — загомонів ніби напівбожевільний Іван Іванович і знов страшенно зблід; пергаменова шкіра на його обличчі стемніла, очі запливли білуватою гіркотою, що означувала нелюдську міру його пересердя: — уявіть собі — юнак має полюбовницю і вона вагітна. А тут є можливість покохатися з свіжою гарною дівчиною, себто можливість розв'язати собі руки і здобути щастя, якщо вже полюбовниця впеклася в печінки; це завжди в певний час буває. От, він призначає ввечорі побачення над самою водою. Обнімає, цілує, а тим часом непомітно витягає з-під поли молоток, такий самий, приміром, як це в вас, і стукає осоружну полюбовницю в лоб. Вона поникає йому на руки, а він з усієї сили — в воду її! Жбурляє молоток за нею слідом. Мені жаль, що я так вразив вашу приятельку, — додав Іван Іванович, побачивши, що Ольга сполотніла; тихо застогнала, навіть обперлася Олександрові на руку.

— Це пройде, — зідхнула вона.

— Якби я знав, що своїм оповіданням так глибоко вражу, — промовчав би. Але що робити? На світі все буває. Уявіть собі, зразу ж після розправи людина йде під вікно до своєї нової коханої; пекельно мучиться там від незрозумілого почуття. Можливо навіть — закохавшись до непритомности, готує сам собі погибель. Що ви скажете? Страшний випадок.

Іван Іванович мов би розчинив дверці собі на грудях і виривав слова з серця, хоч це несамовито йому боліло; договоривши, навіть голосно засміявся.

Ольга стояла, прикипівши поглядом до молотка; їй привиділися плями на жовтому металі, хоч поверхня його була чиста і рівно поблискувала. Повільним жестом Ольга затулила собі очі і припала коханому до плеча... вона мала уяву вразливу — до хворобливости.

— Я — злочинець! — вигукнув Іван Іванович: — так розтривожити чутливу дівочу душу. Нічого не вдієш, дійсність жорстока. Відходжу, щоб не розтривожити ще дужче.

Повернувся і пішов берегом, через хвилину спам'ятався, повернув до міста, ще раз глянувши на закоханих. Пошкутильгав швидко, швидко, як лиш дозволяв його нетверезий стан, і вже не оглядався. Скоро зник за хатками передмістя.

— Яка фантазія в цього чоловіка! Він міг би бути великим драматургом. Але він п'яний: я по очах бачу, — зідхнув Олександер, Ольга ж йому заперечила рішуче.

— Жорстокий він, он що!

Закохані потихеньку пішли до міста.

ПОБУТОВІ КОЛОТНИКИ

Тополі коло будинку, в якому мешкала Маргарита, ритмічно тріпотіли листочками в високій вітряній течії; лагідно вигинали гілки і схилялись вершинами.

Іван Іванович прочинив фіртку — залізну раму, замережану косими ромбиками. Рипнув, притиснутий його підошвами пісок на доріжці, а рослини здивовано подивилися, про щось поспиталися очима одні в одних, делікатно загомоніли — легко захвилювалися. В цей момент голова профорганізації почув рокіт розірваного вітром акорду; щоб послухати, як грає Маргарита, він обійшов попід стіною в сад і став коло вікна, на тому самому місці, де недавно мучився його суперник — Серпокрил. З вікна, відчиненого до запашних бузкових кетягів, вилетіла музика: можна було порівняти її до пташиних зграйок, що линуть до моря. Співзвуччя сильно вражали Івана Івановича; як, бува, прикладають бальзам до старої рани, очищеної від гною і промитої теплою водою, а він, загоюючи тіло, викликає приємний лоскотливий біль, страшенно милий після довгочасного отруйного горіння на тому місці, — то так само й ласкаві, добрі співзвуччя в дужих ритмах впливали на одинокого Івана Івановича. Він стояв коло вікна з понуреною головою. Переживав випадкову втіху. Якби заборонили слухати цієї мелодії, він би сказав: — візьміть, що хочете! .. візьміть половину життя, але пождіть, нехай я до кінця дослухаю.

Власне, він не з-за радости хотів би її дослухати, — ні: музика навівала йому скорботу. І цю скорботу він хотів пережити до кінця. Захоплений нею, схилився до стіни, зірвав, не думаючи про це, листок від бузка, почав його м'яти і ламати в пальцях. Кинув рештку додолу, повернувся до рясного шуму в саду, до мурмотіння зеленого, рясного та кипучого. Ніби давно-давно заклятого на тримтіння всіма тоненькими фібрами та так і зоставленого навіки.

Музика стихла. Прохрипів знайомий голос — говорив Серпокрил:

— Маргарито, я хотів би все життя служити вашій красі і талантові.

Діткнутий цими словами, Іван Іванович струснувся; долонями оперся об цеглу, втопив очі в далеку крапку в саду: очі на його повернутій боком голові були розширені, повні невимовно серйозного виразу, що буває при гострих переживаннях, дуже для людини неприємних. Серпокрил говорив так пристрасно.

— Маргарито, світло очей моїх у темному житті!..

— У вас поетичні здібності, — лункою флейтою відповів жіночий голос.

— Бо я вас люблю. Поїдемо з цього містта... морем поїдемо; на пароплаві, білому, як лебідь.

— Ви мрійник, — зідхнув альт.

— Хіба це погано? Я вас так люблю...

— Встаньте! Пустіть руку!

Іван Іванович жахливо схвилювався: „що тут робиться, — думав він, — я через неї божеволію, залюблений без тями, бо кожна усмішка її виглядає як багатонадійний знак... а тепер така прихильна, така інтимна розмова з поганцем Серпокрилом; він цілує руку, коли я терплю пекельну муку, душу свою гублю"...

Іван Іванович рвонувся від стіни і побіг, шкутильгаючи, в напрямку до вхідних дверей.

Через хвилину в кімнаті вчительки відбулася бурхлива сцена. В дверях стояв смертельно блідий керівник профспілки.

— Маргарито, виженіть його! — драматично показав на колінноприклонного Серпокрила.

Маргарита підвелася з пурпурового крісла і різко відповіла:

— Чемні гості спершу прохають дозволу ввійти в кімнату.

— Ви мені говорите про чемність? — ... а я схилюся в поклоні, який в тисячу разів переважить чемність усіх Серпокрилів, купою взятих!

Серпокрил підвівся з долівки і обтрусив долонею на колінах:

— Чого ви розкричалися в чужій квартирі і як ви сміли зайти без дозволу?! Що ж до мене особисто, — раджу бути обережнішим. У давні часи за такий вираз, як ваш, діставали удар шпадою на дуелі. Я вам це точно кажу. Маргарито, дозвольте викинути його в вікно?..

— Ти свиня, Серпокриле! — закричав Іван Іванович.

— Не більша, ніж голова нашого місцевого комітету.

З цими словами Серпокрил схопив Івана Івановича за петельки і потяг до вікна.

Іван Іванович зачепився однією рукою за нерухомо вкріплену половину дверей, а другою потяг Серпокрила в напрямку до другої половини, що була відчинена в коридор.

— Що ви робите?! — жахнулась Маргарита: — ви дикуни!

Суперники ввійшли в газард; вони воювали з несамовитим завзяттям, вже не зважаючи ні на оклики Маргарити, ні на мовчазну появу четвертої особи. Лише тоді, коли від рвач-

кого руху в змаганні зійшла з місця і перша половина дверей, виявився важкеленний бас:

— Як домуповноважений, мушу вам нагадати, що за хуліганство кодекс передбачає... вас, мабуть, цікавить, — скільки років тюрми?

Розпалені суперники застигли з несподіванки.

— Мадам, — темно посміхаючись, схилився Єсєхов, наскільки йому дозволяли наслідки катастрофи з ребрами: — низько прошу прощення за шум, але я сповняю свій обов'язок...

В одну секунду Іван Іванович і Серпокрил відчули на своїх карках лапи колишнього „квартального надзирателя" — лапи, в яких чавунно-важка поліційна могутність сполучалася з віртуозністю, виробленою при двох імперіях. Ломачано-матерчатими ляльками поторохкотіли суперники по коридору. Отямилися, коли їх кинуло через східці — на доріжку, а вхідні двері з стукотом зачинилися.

ПРОДОВЖЕННЯ КОРАБЛИКА

Адам Григорович пильно обдивляється молоток, як археолог — знахідку з давнього селища, і каже:

— Цю річ бережіть до слушного дня!

Пообіцявши так і зробити, Олександер нахиляється до Ольги, що сидить біля кораблика, пальчиками його торкає.

— Правда ж, гарний корабель? — піднімає вона обличчя до свого коханого.

— Дуже! Мені здається, тут ідея, що обіймає світ. Подивитися на такий кораблик — це ніби богословську книгу прочитати.

Перед очима в Олександра і Ольги фігури апостолів, поставлені вряд на облавку корабля: Іоан — безбородий, з довгим русявим волоссям, одно пасмо спадає на чоло. Поверх яскравої темнозеленої туніки на плечі накинута рожевочервона мантія. Фома з лопатчастою бородою, з темнорусявим волоссям, відкинутим від скронь. Велика книга в руці. Мантія в нього синьозеленава і рожевобрунатна туніка. Матвій тримає в руці сокиру, схожу на місяць-молодик. Чоло з залисками, чуб обстрижений зовсім коротко, а борода довга. Палевозолотистий хітон у нього і сіросріблистий плащ. Симон спирається на теслярський інструмент; нижня одежина сіробронзова, а верхня — зелена, темного відтінку, з мереженими краями. Яков, як і Фома, тримає книгу. Він з темним хвилястим волоссям, з руду-

ватою бородою. Барва натільної одежини рожево-фіялкова, а тієї, що зверху — жовтозелена. В апостолів різноманітні пози, різноманітні вирази на обличчях — від суворої зосереджености мислителя до радісного настрою поета, що милується на схід сонця. Самі обличчя дуже характерні, як це буває в простих людей, що ввесь вік працювали на лоні природи. Вольові обличчя надхненні, просвітлені вірою, яку не розтроює дрібненьке хитрування людини з собою. Скульптор зобразив цілковито певні характери, що формуються в глибинах народнього життя.

По обох боках корабля, замість люків, прорізано стрілкуваті вікна; засклено їх, розмальовано на них, мов вітражах, славнозвісні сценки з священної історії. А під вікнами, на виступі, що позначує водяну лінію, розміщено химери: крилаті мавпособаки з роззявленими пащами. Чудернацькі потвори страхають, спинаючись під стрункими, як напнуті жили, нитками і під колончастими виступами на міжвіконнях.

Сам Вельзевул, адський владика з шістьома ногами, виплив з глибини і почепився кігтями за дно корабля, зубами в п'ятку стерна вп'явся. Потворний він, як гріх; схожий на допотопного ящура. Страшний!

Вітрила на кораблі позначені хрестами.

При внутрішнім причілку корабельного чердака вбирає очі золотистими, огненними голубувато-мармуровими колонами — вівтар, коло якого, перед запаленими свічами, перед ліліями править Божу службу Папа Бенедикт XVI.

Під усіма фігурами підписи, виконані староукраїнською церковною мовою — нашою урочистою, нашою зворушливою, нашою богонадхненною „латиною". Кириличні літери виведені киновар'ю найчистішого тону.

Білі птиці сидять на реях, а одна злетіла, притулилсь до стіп Спасителя на переді корабля.

— Поема, змайстрована з дерева, — сказав Олександер.

— Мені дуже подобається, дуже, дуже, — призналась Ольга; знов підняла обличчя до свого коханого.

Скаржинський спокійно глянув на них обох:

— Скромна робота, — промовив він. — Нам треба подумати над справою . . . чий міг би бути молоток?

— Якогось ремісника, — непевно сказала Ольга.

— Ремісник мав би залізний молоток, а не мідний, — заперечив Олександер: — тут щось не так.

Ольга поспішно додала:

— Де є магнети, там його, мабуть, і вживали.

— Так, так, — засокотів Адам Григорович: — це в сто разів правдоподібніше. Молоток давній. Може ще до революції де-небудь обладнували фізичний кабінет. Негайно потребували молотка з міді й замовили — майстер відлив його поспіхом: річ, як бачите, не зовсім зугарна. Ручка грубо оброблена, покопирсана, місцями навіть обпалена. Трохи покористувалися молотком та й закинули його в куток; пізніше вживали до чого прийдеться. Найчастіше забивали цвяшки — ось сліди від голівок з насічкою. Отже, імовірні власники молотка: електротехнічна школа, фізико-математичний факультет і аул.

— Аул? — перепитала Ольга.

— Я так кажу, бо бачив у черкесів старовинні мідні молотки. Але черкеси відходять на сторону: вони мають свій неписаний кодекс з помстою, суворий, але далекий від такої вишуканої жорстокости, як у нас. Можна здогадуватися, що вбивця тримав молоток під полою, коли йшов з своєю жертвою до річки. Стоячи біля самої води, він вихопив його і вдарив жертву по голові, штовхнув її з берега, а слідом за нею й молоток кинув. Всім, хто вчора ввечорі був біля річки, треба показати цей молоток. Особливо мене цікавить, що скаже Антон Никандрович.

— Може заявити в міліцію? — запропонувала Ольга.

— Зіпсують справу. Напишуть сто папірців, перенумерують, підпишуть і покладуть у шахву для голодних мишей.

Олександер засміявся:

— Точно! Я їх, мільтонів, давно знаю. Ми починаємо працю, як приватні детективи. Між іншим, „Убийбога" сьогодні крутився на березі, як звичайно — п'яний до „зюзі".

На прохання Скаржинського, Олександер розповів про зустріч з головою профорганізації.

— Але ж це страшенно важливо! — скрикнув Адам Григорович. Він почав тихенько скребти нігтем по підборіддю. Чорні огники в очних щілинах стояли непорушно, як завжди в нього під час роздуму.

ГОТУЄТЬСЯ ЕМІҐРУВАТИ ДО МЕРТВИХ

Вдень, при сонці, минувся страх Антона Никандровича. Запиленими руками старий складає в саквояж найпотрібніші речі: загальний зшиток, зовсім чистий, такий товстий, що в ньому вміститься том нотаток; скляний гранчак з чорнилом до авто-

матичної ручки; одно число „Київської старини", коробку з різними таблетками і декілька олівців.

Антон Никандрович наміряється наступну ніч, а якщо буде треба, то й подальшу перебути в таємному сховищі.

Саркофаг у підвалі під „Золотим Собором" — найкращий нічний сховок від арешту.

— Можна! — кричить Антон Никандрович, коли в двері постукало; сам же далі порядкує в саквояжі.

— А-а! .. не забули старого. От що (старий наблизився до Олександра і прошепотів): я йду на ніч в підвал під собором; внизу в вікно влізу, там немає шибок, а рама розхитана.

— Добра думка. Гляньте, будь ласка, на цей молоток!

Олександер поклав свою знахідку на стіл.

— Якщо хочете зробити з мене слюсаря, — сказав Антон Никандрович — то ви аж надто ціните мої здібності.

— Це я витяг з річки, біля того місця, де вчора хтось кричав.

— Гм . . . можливо, це „речовий доказ".

— Адам Григорович радить, хай кожен з нас обережно розпитує, в кого був мідний молоток.

— Вірно! .. хай полежить на столі: спитаю в завідувача майстерень, як зустріну. Гляньте в саквояж, чи все, що треба, я поклав?

Олександер подивився; все з саквояжа виклав на стіл.

— Консерви маєте?

— Звичайно. Осьде — чотири штуки.

— Хліб?

— Так, маю. Але стійте, я хотів зробити бутерброди і покласти зверху.

— Можна взяти цю газету? Загортаємо хліб. Термос я візьму — по дорозі наберу гарячого чаю. Яких ліків щодня вживаєте?

— Йод; від склерози, — він ось тут.

— Улюблена книга?

— Писання Сковороди — чудесна річ. Кладіть, кладіть! Взагалі, робіть, як знаєте, я вмиваю руки.

Антон Никандрович помив руки над відром — воно, разом з табуретом і погнутим алюмінієвим кухлем становило „умивальник".

Тим часом Олександер доповнив „зміст" саквояжа чашкою, ложечкою, відкривачкою до консервів, рушником і милом.

А вітав у романтичній сфері:

— Я так хотів би пуститися берега! .. піти в мандри, забути про збори профорганізації, про членські внески. Щоб вітер підбивався перелітному птахові під крила. Уявіть собі: прозорий росяний ранок; на сході тільки-тільки розливається пурпур. Ви собі йдете доріжкою між колосками. Перші птиці зриваються з диких кущів, обважнені краплями, і прорізують тишу криком до сонця ... Воно виходить на обрій, як князь. Природа прокидається, гіпнотизує вас зеленими очима. Легкий туман відходить до байраку. Обігріється світ разом з вами; пошарудить вітерцем, поманить відпочинути в сухому холодку, під дубами, що коло дороги. З'ївши шматок хліба, ви простягаєтесь на травиці. Перед очима улюблена книга, яку ви носите з собою. Прочитали сторінку, дивитеся в височину — думаєте, думаєте без кінця. Проминають хмари, схожі то на лева, то на великого птаха з багатьма крилами, на старого пророка в розметаній одежі. Декотрі ґрандіозні, як фасади, збудовані з срібла і мармуру, — блищать краями проти сонця. А між ними чиста блакить розкривається: бездонна височина небесна; розкривається, мов книга, писана зрозумілою і незрозумілою мовою. Загадка зачаровує душу. Вся та книга повна добрости, благости, чиєїсь мудрости, для означення якої в мене немає слів. Навкруги повно світла, пахощів, щебету. Душа звикає до волі, після якої так страшно жити в суспільстві з тисячами сірих обмежених, щоденних загроз, смертних заборон, партійного кретинізму. Треба тікати за кордон!

— Я розпитував про сторожу на границях, — признається Антон Никандрович: — на кожному кроці вартові, собаки, будки, колючі дроти, заорані смуги, заборонні зони, автоматична сиґналізація, словом — сила перешкод. Якби гроші, витрачені на придержування нас в ,,раю'', обернути на добробут, то, певно, кожний громадянин мав би ,,садок вишневий коло хати'', мав би невеликий рай, достатній для щастя, як він його розуміє. Прошу заходити!

Делікатно постукали в двері, ввійшли, причепурені подруги: Якилина Молоточкіна і Катерина Колосочкіна.

— Я оце хотіла попередити, — щебече перша з них, — що сьогодні не буду прибирати, бо призначено загальні збори. Говоритимуть про клясову пильність, щоб вони показилися, — тільки те й знають, що душу вимотувати.

— Якилино Федорівно, чи варто клопотатись було з-за такої дрібниці, як прибирання ...

— А то ж як!? Я хочу, щоб тут і пилинка не впала. Йдемо з Катериною, — я й кажу: скільки бачила людей, а такого,

як Антон Никандрович, я вперше бачу. Він як рідний батько, ні одного поганого слова від нього не чула. Хто цей молоток приніс?

— Я, — сказав Олександер.

— Неправда: приніс той кривий собацюра.

— А от помиляєтесь!

— Що?! Хіба я не знаю? Он і Катерина скаже, що це — його.

— Мабуть, — пролепетала голубоока Катерина і зашарілася, оглядаючись на Олександра.

— Бачите!.. Та йдіть ви, — маніжно повела тоді плечима молода тигриця і виблиснула білими зубами, — ви жартувати любите.

— Тут не жарти, — похитав головою Антон Никандрович; — сьогодні Олександер випадково знайшов цей молоток у річці, недалеко від того місця, де вчора ввечорі ми чули страшний крик: „рятуйте!" Признаюся, я маю підозру, що власник цього молотка вбив жінку.

Молоточкіна сміється:

— Ох, вигадники ж ви! Я б повірила, так ось Катерина не дасть збрехати, вчора ввечорі ми проводили Івана Івановича з його жінкою на вокзал. Кажу ж вам, бачили, як вона стояла на вагонних приступцях. Платочком отак жалібно помахала, я аж заплакала. Катерино?..

— Бачили, — пролебеділа і спалахнула дівчина.

— Зоставили ж ми біля неї, — повела Якилина Молоточкіна далі, — самого Івана Івановича і пішли з перону; чули, як другий дзвінок ударив. Що той пес міг убити жінку, це правда, він такий: жінка вагітна, а він коло вчительки якоїсь в'ється, мов гадюка на кілочку. Спровадив бідолашну на Урал. Я зайшла ще вчора вранці до нього в лябараторію, він цим молотком ящик лагодить, каже: бач, турбуюся, щоб жінці було добре — речі спаковуватиму. Їде вона на Урал, там краєвиди, як на виставці, також повітря є тощо. Ходім, Катерино, бо незабаром збори відкриються, будуть нам у горло через лійку політику наливати. Тімурленков визвіриться на нас, а ми кліпатимем на нього, як цуценята на гицля. Ходім, серденько, бо прогавимо таке щастя! Бувайте здорові!

— До побачення, — квіткою забриніла Катерина.

Дзенькнула пружина в англійському замку.

— Ну? — широко станув Антон Никандрович перед Олександром і взявся в боки.

Олександер втопив очі в вікно.

— Містерія! Що вбивство було, я певен, — вимахнув рукою старий і відійшов до вікна; а при чому ж тут молоток Івана Івановича?

З виразом диводумности старий широко розвів руками. Після короткої павзи продовжував:

— Безперечно, тут працює чорт, я його знаю. Не посміхайтесь, я правду кажу. Домовимось так: якщо мене не посадять (Антон Никандрович проілюстрував це останнє слово, схрестивши по два розставлених пальці обох рук в образ решітки), то підемо до Карміндонихи: нехай подивиться в свої прокляті дзеркальця і скаже нам, кого вбито. Карміндониха — ясновидиця, може дещо вгадає. Як саквояж?

— Готовий.

— Чи той саркофаг — добрий сховок? Як, на вашу думку?...

— Мені здається, добрий. Але я вибрав би сади на передмісті.

— Далеко.

— Зате певніше, ніж тут, в центрі міста.

— Е, досить певно! Це якби я в чужих людей ночував, — зразу б цапнули. А хто здогадається, що я сплю під пусткою? Між гробницями? Вельзевулова хмара наступає на мою душу. Мучуся тисячами мук. Грішник я, мов пес шолудивий, мов пес смердячий мушу ховатися на схилі життя — від цілого світу. Завіщо ж переслідування?.. Знаю, за віщо: за правду!.. за одну скориночку істини, що я насмілився зберегти; насмілився відкришити від неї найдрібнішу часточку, меншу, ніж бджолина сльоза і подати її на розгляд молодшого покоління. За це — катуйся, тікай, як злодій, в гробову громаду, роз'їдену черв'яками. Увесь світ волає про істину; порівнює до світла, що живить і запліднює землю. А я ж хотів стояти в ньому, здерши з плечей лахміття гріха щоденного, брехні, облуди, — здерти все брудне з себе і стояти, як служка, в чистій одежинці. Ввесь мій вік заповнений служінням правді; ради неї приймаю останню біду на свою голову... видно, так суджено і так станеться: за гріх, що вчинений замолоду.

— Мені тяжко від свого безсилля, Антоне Никандровичу! В інших обставинах можна було б винайти мільйон способів, як порятуватися. А тут?.. один, два, три — і кінець.

— Жодного, — сказав Антон Никандрович.

— Ні, ще є способи; я поручусь.

— Якщо, справді, є способи, — ви неабиякий винахідник.

— Перечислюю, — сказав Олександер; — Перший спосіб — самозаслання; просто людина власною охотою від'їздить в так звані „найвіддаленіші райони" на роботу. Між іншим, я маю на увазі саме цей спосіб. В разі потреби, переїдемо разом: ви, я і Ольга. Другий спосіб: на деякий час піти, наприклад, на роботу в шахту і шарахнути нечуваний ударницький рекорд, або й тихо, непомітно, як інші довбати руду чи вугіль. Злитися з масою нашого робочого люду. Але сади на передмісті — це все таки ліпше, ніж собор, повірте мені!

— Я згоден, — задумливо відповів Антон Никандрович — може, на другу ніч перейду туди.

— В години, коли „чорний ворон" полює на людей, я вартуватиму неподалеку, — сказав Олександер; мені в порті розповідав один колишній вояк: в них жахливий бюрократизм, вони самі грузнуть серед паперів. Бували випадки: кілька ночей підряд бігали вони за людиною, не спіймали, а жертва переїхала в інший район. Що ж ви думаєте? Ловці не повідомили своїх сусідів, мовляв, нехай самі розбираються! Не так уже й добре в них машина працює. І там російська розвезеність.

Антон Никандрович здобув незмінну папіроску „Дон".

— Майже щодня я згадую Бориса Розумовського. Ми часто з ним ходили на полювання, а він — добрий стрілець. Які то гарні були години! Він подавав правила точного бою, хоч я й раніше вмів непогано стріляти. Ще на початку двадцятих років було в одному городку на Лівобережжі — товариство, що збиралося в лісовій долині і там установлювало пристрій з пружиною. Той пристрій метав угору пляшки з-під вина, а члени товариства з черги стріляли в них, мов би в птиць. Скільки скла понівечено!

Антон Никандрович задимів „Доном". Спитав:

— А ви знаєте добре місце?

— Знаю. Кладовище...

— Кладовище? — гримнув стариган, — в мене вже аж двадцять студентів, романтиків „моторошного"; вранці приходять, під ліктями книга Бодлера „Квіти зла", в перекладі Елліса... високим голосом, при дівчатах, деклямують, як вони ночували на гробах, мовляв, „ховалися". Але прогулятись можна: давно там не був, а скоро треба буде й самому...

— Згоден! Прогулянка! — поспішив Олександер. — Позаторік там мешкало двоє молодих, „Ромео і Джульєтта" — учні дев'ятої кляси. Про них писали в газеті, під час судового процесу. Вони були закохані до того, що переступили межу дозволеного в їхні роки. Дівчина завагітніла.

— Дуже погано! — вигукнув Антон Никандрович, — школярі?.. Я цього не схвалюю.

— Я теж. Випадок нечуваний. Дівчина довго таїлася від злющої відьми, своєї мачухи, — батько її незадовго перед тим помер; оборонити від відьми було нікому. Дівчина мала бути власницею хати, як єдина спадкоємиця. Коли все стало помітно, дівчина мусіла признатися мачусі, чого накоїла.

— Била мачуха?

— Страшно била! В холодну пору вигнала з хати: випровадила ввечорі за двері й замкнулася.

— Фурія! — процідив Антон Никандрович крізь зуби.

— Справжня. А дівчина пішла, плачучи, і постукала в двері до свого коханка. Викликала його і сказала: „мені тепер тільки одно зосталося — шворку на шию і до гілки". Хлопець заспокоїв її, пішов з нею, а сам думав: признатися матері, чи ні? Він теж був наполовину сиротою, але мав рідну матір. Побоявся сказати, що сталося; може не так побоявся, як посоромився. Скликав своїх товаришів, теж учнів дев'ятої кляси, на нараду в скверику. Дебати були бурхливі, вірніш — бурхливі були лайки на адресу мачухи. Рішення винесли в один голос: знайти десь приміщення для дівчини. Між хлопцями був мій приятель, який казав: „підождіть тут, я пораджуся з одним вуркою!" Коли він з'явився до мене і розповів про дівчину, я пригадав собі, що на гробовищі є гарний склеп, цілком придатний для мешкання: можна було дівчину примістити. Склеп просторий, з віконцем. Хтось із босяків припер туди навіть тапчан і в кутку мангал поставив — грівся чи готував їсти. Квартира, як кажуть, „на зекс"! Ми прибули до „царства мертвих" і окупували склеп. Присвітили, роздивилися — можна жити! Надвірні двері є, вікно є. Питаю дівчину: „страшно"? — „Зовсім ні", — відповідає вона.

— Ну, якщо дівчина не боялась там жити, мені було б соромно труситись, — сміється Антон Никандрович. — слухаю далі . . .

— Ми „організували" предмети домашнього устаткування. Хлопців було восьмеро. Ті принесли ковдру, подушку, сінник, простирало; ті — відро, кухоль, чайник, дрова; ті — хліб, крупу, сіль, чай, цукор . . . словом, команда працювала прекрасно. До дверей, обкованих залізом, пристроїли такий засув, як в середньовічному замку. Другого дня поставили піч і, як годиться, назвали її „буржуйкою". Трубу від неї ввели в кінонце, що світилося аж під стелею. Уявіть собі: щовечора приходили хлопці до склепу, приносили їжу і все потрібне. Один з них нав-

чився акушерства, і коли дівчина була в пологах, він добре виконав свої обов'язки. Золото, не хлопець! Це ж уявити треба: цілий місяць забезпечувати харчами дівчину, врятувати життя їй і дитині і — нікому ні слова! Але серце старої матері здогадалося, примітило, що не все гаразд. Одного вечора, коли хлопець вийшов з дому, мати подалась назирцем за ним. Прослідила, як він ховався в склеп і зазирнула туди крізь віконце. Побачила сцену, від якої дух їй зайняло: син клопотався коло дівчини, що мала дитя на руках. Відразу стара здогадалася, в чому справа. Зайшла в склеп; не говорячи ні слова, взяла собі дитя на груди, вкутала його і попрямувала до дверей. Наказала: — ходімте додому!

Через декілька днів стара, впорядкувавши з молодою родиною, подала на мачуху в суд.

— Який характер! — захоплено сказав Антон Никандрович. — Я не думаю, щоб вона позивалась за майно.

— Звичайно, ні; вона обвинувачувала мачуху за нелюдське ставлення до пасербиці. Казала: щоб там не було, а мачуха не сміла виганяти вагітну дівчину на холод і голод.

— Єдиний випадок, коли я хотів би бути головою суду; я б припік тій мачусі, іншим в „назіданіє", — промовив Антон Никандрович.

— Мачусі дали, здається, чотири роки; а хату передали дівчині, як власність. На суді стара мати сказала коротеньке, але сильне слово — як материнський прокурор, поставлений глядіти родинного права: „Поки небо стоїть над землею, ні вельможний, ні неможний не сміє ламати закону, на якому стоїть сім'я; ніхто не сміє зрікатися обов'язку — помагати матері, як вона носить дитя під серцем".

— Але знайшлися ще праведні судді, — мені здавалось, нема вже таких... Приємно знати.

— Дім, що згідно з присудом, мав стати власністю молодого подружжя, стояв „опечатаний", формальності тяглися довго, аж поки якийсь спритний тип з неозначеною професією добув ордер на помешкання і вліз туди.

— Кінець типовий. А знаєте, я хотів би пожити в такому склепі.

— О десятій годині жду вас на площі біля собору, — сказав Олександер, беручи термос; він не покладався на куховарську точність Антона Никандровича, що здебільшого пив уже холодний чай.

— Ага, щоб не забути: один ключ від кімнати матиму при

собі, другий віддам старому Полуниці; попереджу, щоб дав вам, як буде треба.

Антон Никандрович сказав це і помугикав: „що день прийдешній . . .", — перебираючи попелясту бороду.

СУПЕРЕЧКА

I.

Ложечка торкає склянку: цок! цок! — а червонастий чай утворює дрібний вирок навколо неї. Відсвіжившись після сну холодною солодкою рідиною, Антон Никандрович виходить в коридор, повертає направо, тихо ставить ноги на дерев'яні ступені, що ведуть вниз, до „чорного ходу" в двір. Дід Полуниця сидить на лавці, під молодою яблунькою, мружиться, поводить бровами на хмарки і на курчата. Хмарки пливуть, як козацькі байдарки до Запоріжжя; а курчата клюють пшоно і тоненько розмовляють: ців-ців-ців, буйдуже їм до пишновусого кота, що сидить зовні за решіткою. А той кіт вигинає шию, ласкається до Полуничиної онуки, яка його гладить. Вона гладить його, він до неї ласкається, а огники убивці вириваються з щілин на жовтих кружках його очей і наскрізь пронизують курча, що надто близько пробігає за дротяною мережкою.

— Посидьмо, Антоне Никандровичу, — запрошує Полуниця: — посидьмо, погомонимо; що нового в світі?

— Нічогісінько путнього; в Европі один одного за душу беруть.

— Гляди, скоро й нас візьмуть, — скептично зауважує Полуниця.

— Війська стягаються до кордону, з того й того боку. Говорили ж, що наш „хазяїн" заявив на таємному засіданні: пора втрутися в европейські справи, і що якийсь маршал обіцяв закрити небо над Німеччиною крилами наших літаків.

— Не знаю, — каже Полуниця, — як над Німеччиною, а над Україною вже так ганчір'ям закрили, що Бога не видно. Розсунеться все це. Ось побачите!

— Думаєте, при німцях буде краще?

— Хоч і гірше, аби інше. А може й ліпше буде.

— Не буде ліпше: я німців добре знаю.

— Що — поганюватий народ?

— Не то, щоб поганюватий. Знаєте, на тисячу чесних громадян один великий мудрець. Народ акуратний і трудолюбивий.

Але в їхній політиці сидить приспаний звір. Якщо вломиться він в чужу країну, — за кілограм сала вигубить тисячу безвинних дітей, жінок, дідів; ще й скаже. так треба, бо то не наші. Від німецьких політиків я не жду нічого доброго. А народ?.. як всякий народ... Зрештою, його не питають, наказують: воюй!

Дід Полуниця похитав головою:

— Ви таке кажете, що аж не віриться. В них же церкви є, не те що в нас — склад заготзерна, або купа каміння.

— Правда, є церкви; — і політики в церквах також щиро моляться. Закопати живе немовля і зразу — в храм Божий... це бувало.

— Бути цього не може! — аж підкинувся дід Полуниця; — так тільки тварюка робить.

— Ах, почитали б ви, що тепер німецькі політики пишуть: всіх ненімців знищити, то — гній для вибраної раси. І таке паскудне писання дають, як весільний подарунок, нарівні з Євангелією.

— Хай Бог простить! — шепче і хреститься дід Полуниця; — до чого дійшло... Показилися, чи що?

— Виліз кривавий звір. Самі німці не знають, яке їх лихо жде за Гітлерове божевілля. Мені їх жаль.

— Жаль то жаль, але щоб до того дійти...

— Між ними багато добрих людей. В них прекрасні книги, повні правди. Сила-силенна чудесних будівель виведена їхніми руками. Зроблено безліч винаходів, що полегшують страждання людини. Як приборкати в німецьких політиків первісного звіра, — цей народ знову дасть безсмертні цінності.

— Діду! — обізвалася внучка, — он кіт дряпається, просить, щоб до курчат пустили.

— Не можна, донечко, цього не можна!

— А чому?

— Бо кіт курчатам голови повідкушує.

— Навіщо?

— Такий норов у нього: кров любить.

— А чому?

— Це від природи в нього... такий, значить, кіт: ніби й тихий він, а до курчат не можна пускати — подушить.

— А як ми йому заборонимо?

— Хоч забороняй, дитинко, хоч ні, а як одхилишся на хвилинку — зразу гам! і нема курчати.

— М-м-м... протягує внучка і починає вчити кота, як чемно треба з курчатами поводитися. Кіт уважно слухає, а очима наче облизується на курчат.

Дід Полуниця вдається в спогади:

— Як теслярував я на Полтавщині в вісімнадцятім році, бачив їхніх салдатів. Жорстокі, ох, жорстокі! Старого хлібороба нізащо тягнуть удесятьох до дуба і вішають; такі ретельні при тому. Було, їхня кіннота наловить поросят на хуторі, придержує їх над сідлами і таким козирем двигається через город. Поросята в усіх пручаються, верещать, кувікають, вусаті пики аж сіяють од того концерту. А наші перехожі люди одплльовуються, хрестяться та бурмочуть: „от бісова сила!" Був тоді в одному селі георгієвський кавалер Дейнека, з чотирма хрестами на грудях. Недавно він з війни вернувся. Сидить у дворі та стругом нове топорище обстругує. Такий був строгий мужчина, з гострими козацькими вусами. Приходять до нього дядьки: „ — нема нам жизні від німця, берись рятувати!" „ — Як не буде другого виходу, тоді прийдете, бо мені ніколи: треба впоратися по господарству", — одказує кавалер. „— Та ми вже в третій раз приходимо; зав'язав німець петлю на шиї: гинемо!" Дейнека відклав тоді струг на варстат, накинув на плечі шинелю з чотирма хрестами, що на стовпчику висіла, питає дядьків: „— Чи будете мене слухатися в усьому, як я наказуватиму?" „— Будемо! будемо! — закричали дядьки: — на жизнь і смерть будемо слухатися, все робитимем по твоєму слову". Що б ви думали? Через тиждень увесь чисто повіт горів. Обтягнув його Дейнека огненним кільцем. Поміщицькі палати, де розкукобились німці, полум'ям завіяло — тікали німці спросоння, в середині ночі, а як оглядалися, то видно було, що вершник з чотирма хрестами з огню летить навздогін з кривавою шаблюкою. Недалеко вже було й до кінця всім німцям, так упав Дейнека в битві. Пішла до Бога геройська душа. Як ховали Дейнеку то попереду найстарші дядьки на подушках несли його хрести та шаблю. Все сивобороде і все молоде воїнство проводило покійника до могили на високій горі. Віддавали йому велику честь, з рушниць стріляли. Признатися по правді, я думав, що німці після того часу більше повернули на християнську подобу. Це ж не можна, щоб Европа, і вони з нею разом, наперед не пішли.

— Вони в родинному колі добрі, навіть ласкаві, особливо жінки, — додає Антон Никандрович. — Салдати завжди носять при собі фотокартки своїх рідних. Я гадаю й інші народи мають свій гріх, от хоч би й росіяни... білі генерали силу нашого

люду на шовковицях повішали, а червоні комісари їх прогнали й таку саму силу людей вистріляли в підвалах. От вам! І ми хороші: тільки дозволь погуляти якому-небудь Махнові, швидко побачимо такого скаженого чортяку, що німець супроти нього поблідніє.

— А то так. Німець душить більше чужого, а наш зразу ж свого за горло хапає. Ще й кричить, що це для добра України.

— Як би там не було, — зідхнув Антон Никандрович, — нехай один ключ від моєї квартири буде в вас! Даватимете його тільки Астрябові, тому чорнявенькому студенту, що в мене буває.

— Я розумію, час тривожний. То один чоловік зникне, то другий.

— Потім розкажу, в чому справа. Одно знаю: замолоду я вчинив великий гріх, а тепер покутую.

— От ви й покаялись; проститься вам, бо хто покається, хоч мовчки, хай підведе з просьбою очі до Спасителя, — тоді проститься. Милосердю ж бо Спасителя кінця немає.

Антон Никандрович вислухав старого з покірністю, мов би перед — священиком. Схилився до внучки, шорсткою долонею повів по м'ягких, як льон, кучерях її і попрощався. Йому світло було на душі. Вернувшись додому, за старою звичкою, походив з кутка в куток. Став до відчиненого вікна. Високими ріками протікало проміння з-за хмар; захоплювало в свою течію — темнозелений сосновник на горбі, оточений сірим парканом. Антон Никандрович почав писати в бльок-ноті:

„. . . В наших душах є стихія (чи — „сила"), що рухається в призначеному напрямку; рухається не в просторовому розумінні, а в розумінні вдосконалення, просвітлення, покращання, з погляду людського єства. Відступ від передбаченого напрямку відзначає могутній чинник, хоч і невловимий для всього матеріяльного озброєння науки, невловимий, як і сама „стихія"; — ім'я того чинника: „сумління". Каяття й спокута вертають душевні сили до призначеного напрямку, до того пункту, на якому зроблено відступ.

Мало того, каяття й спокута помножують можливості успішного поступовання нашого морального єства в вірному напрямку, звичайно, якщо вони виконані вільно, себто тільки з наказу сумління та доброї волі. Каяття в злочинах незаподіяних, особливо — каяття такого роду під примусом і загрозою смерти, калічить моральний світ, надовго відриває нашу душу від благословенного напрямку, зводить її на манівці нещирости, криводушшя, лукавства, лицемірства і, зрештою, на стежку загибелі.

Тільки страшні потрясення, трагічні своїми наслідками для тих, хто чинить насильство, і для їхніх жертв, можуть розчистити терен для повороту моральних сил до їхнього справжнього скерування. Сумнівно навіть, чи каяття в дійсно заподіяних злочинах, коли воно виконується під страхом, досягає своєї мети."

Закривши бльокнот, Антон Никандрович переживає ще деякий час нервове збудження. А вже в коридорі тупають нерівні кроки: наближається Іван Іванович. Коли він стає в дверях, Антон Никандрович говорить йому в очі:

— В мене таке передчуття, що ви прийшли або сповістити мене про звільнення з посади, або сказати: кайся і відмежовуйся!

— Ви так зразу і переходите до справи. Терпіння, терпіння! Треба бути організованим членом колективу! — хрипко бубонить Іван Іванович, скрививши обличчя в болісну маску усміху.

— Прошу сідати!

— Як ви почуваєтеся, Антоне Никандровичу? За ввесь час своєї профспілкової праці я вважав, що настрій живої людини — це перше, чим ми повинні цікавитися. Від цього залежить здоров'я і продуктивність.

— Дякую; почуваюся прекрасно.

— Вчора я не міг бути на зборах. Провожав дружину на вокзал. Мене дуже хвилює інцидент з вами.

— Скажіть прямо, вимагають від мене прилюдного каяття, відповідної заяви чи ще якоїсь процедури?

— Ви гордий чоловік, Антоне Никандровичу!

— Справа не в гордості, скоріше — в гідності. Я цікавлюсь: вимагають самоприниження чи ні?

— Це як розуміти гідність...

— Хіба можуть бути два розуміння?

— Ще й більше; скільки суспільних кляс, стільки й розумінь, — так дивимось ми, марксисти.

— Підождіть, будь ласка! Мовчати, коли вас обливають помиями на загальних зборах — це гідність чи рабство?

— Можу відповісти з відповідними арґументами.

— Цікаво послухати.

— Так от, на перший погляд, як беруть справу індивідуалістично, це звуть рабством. Але в ширшому значенні — це не завжди так. Наприклад, наша партія і уряд вимагають чистоти ідеологічного фронту, добитися якої можна тільки тоді, коли всі помилки будуть чесно визнані і виправлені. Відмежуванням від своїх помилок ви заслуговуєте довір'я від радянської

суспільности. А замазуючи свої гріхи, ви його позбавляєтесь, бо немає ніяких ґарантій щодо майбутнього. Самокритика становить здорову атмосферу суспільних відносин.

— Прекрасно; а де ж ґарантія, що завжди помиляється одиниця, а професійний чи партійний комітет завжди має рацію?

— Наша партія ніколи не помиляється! — категорично, з особливим притиском заявив Іван Іванович.

— Скажіть, будь ласка, чому ввесь час у підручниках, схвалених найвищими партійними інституціями, прийняття християнства вважалося, так би мовити, прийняттям „опіюму для народу", а от недавно те саме прийняття християнства об'явили проґресивним кроком і об'явили з благословення тих самих партійних інституцій.

— Тому, що немає вічних і незмінних істин; істина завжди історична і клясова. Що на одному етапі будівництва соціялізму вважалося реакційним, те на другому етапі будівництва стає проґресивною істиною.

— Вам подобаються народні прислів'я? — з гіркотою в голосі питає Антон Никандрович.

— Деякі.

— Одно з них каже: „крутить правдою, як циган сонцем". Це я взагалі наводжу, без зв'язку з конкретними особами чи установами.

— А я на це можу сказати, що навіть народні прислів'я мають історичний і клясовий характер. У певний час вони містять в собі істину, а потім її втрачають. Я хоч і не спеціяліст, як ви, в народній творчості, але це я знаю краще, ніж ви. Це складне питання.

— Знаєте, розводить руками Антон Никандрович, — тоді все набирає такої відносности, що наука стає зайвою: не треба ні думати, ні перевіряти, взагалі не треба шукати наукової істини, а просто крутити головою сюди й туди, згідно з директивами, що раз-у-раз міняються.

— Це ви сказали з глумом, але самі не підозріваєте, яка тут глибока рація. Осередок нашої науки і її огнище — центральний комітет нашої партії. Він стоїть на найвищому пункті світових подій і, як маяк, освітлює нам шлях. Ясно?

— Абсолютно! Отже, вимагають прилюдного самобичування, чи ні?

— Хоч би й так; тут нема нічого поганого. Самокритика — шляхетна справа. Якби ви знали, як на закритих партійних

зборах один одного з калом змішують. Потім здоровкаються, мов нічого й не було. Ви хвилюєтеся з-за дрібниці.

— А що, як я відмовлюсь посипати главу попелом і шмагати себе по спині?

— Собі зробите гірше, щиро кажу.

— Завжди говорите щиро?

— Майже.

— Скажіть мені, що б ви подумали про особу, яка, припустимо, вбила жінку оцим молотком, а вчинивши злочин, вкинула труп в річку і нікому про це не сказала... себто не стала на шлях самокритики, яку ви вважаєте такою шляхетною справою?

Керівника профорганізації труснуло з середини незримою бурею, але він посміхнувся, хоч і зблід при цьому над міру спроможности своєї висохлої шкіри. Їдко посміхнувся Іван Іванович.

— Скажу. Я думаю, що злочинець повинен покаятися, прийти в міліцію і заявити: „Я вбивця, заарештуйте мене!"

— Чому ж він не заявив?

— Звідки я знаю? Підіть і спитайте його!

— Хотілося вас спитати.

— Даремно.

— Це правда? Чи може...

— Я вам кажу: даремно! — злісно, втрачаючи терпець, відрізав Іван Іванович.

— Ви настоювали, щоб я покаявся, а я питаю, чому не кається злочинець, що вбив оцим молотком людину? Чому й досі не покаявся той, хто вбив голодом сім мільйонів населення? Хто мордує мільйони по концтаборах, — чому?.. Нехай би вийшов перед народом, ударив себе в груди, крикнув: слухайте, я — злочинець. Зробив так то й так! Був би прекрасний зразок самокритики, що створює здорову атмосферу. Можете донести, мені тепер все рівно.

Іван Іванович був дуже ображений і огірчений.

— Я прийшов до вас, щоб поговорити щиро, маючи на увазі ваші власні інтереси. Ви ж почали говорити нісенітниці. Ви взяли якийсь молоток, ударилися в вигадки, щоб затруднити вияснення вчорашнього інциденту і взагалі питання про ідеологічну сторону ваших лекцій.

— Спершу я хочу взнати, хто вчора жінку вбив!

— Вам треба лікуватись, — я бачу. Нерви. От ви мені наговорили всячини, а я ж тримаюся, терплю, бо так велить мені професійний обов'язок.

— Ну, я вам скажу: ви — залізна натура.

— Залізна, не залізна, Антоне Никандровичу, але я нікого безпідставно не підозріваю в убивстві.

— І мене не підозріваєте?

— І вас — ні.

— Даремно; я — душогуб.

— Он що?! Кого ж ви вбили?

— Дівчину, яку я любив. Це було давно — в студентські роки. Моя наречена загинула через мене. Батьки її не давали згоди на наш шлюб. Від горя вона занедужала і померла. Подивіться на персні: я десятки років пильно ховаю їх від чужого нескромного ока. А ось вам показую, сам не знаю, чому.

Іван Іванович дивиться на жовті персні з глибоким співчуттям, з виразом страждання на скривлених вустах. Ні рисочки, ні відтінку презирства чи осуду нема в його обличчі.

— З того часу, протягом всього життя я терплю в душі, — говорить Антон Никандрович, — терплю якийсь біль; невтишимий біль, мов щось пече мені в середині серця. Від всього можна сховати свою вину: від сонця, від людського погляду; але від власного сумління ніколи. Чому це так?

Обличчя Івана Івановича натягнулося шкірою так, що зморшки на ньому зникли; досить байдужим тоном, лише з деякою різкістю він відповідає:

— Я вважаю, голос совісти також змінюється в залежності від історичних періодів. Для нас, марксистів, він має значення передусім тоді, коли ми робимо, свідомо чи несвідомо, злочин проти інтересів світової революції і будівництва соціялізму. В решті випадків він має значення, але не тією мірою. Все залежить від обставин.

— Признаюсь вам, — стишує голос Антон Никандрович: — мені соромно, що я допіру підозрівав вас в убивстві. Пригадую, один знайомий розповідав мені про дрібний випадок. Бувши підлітком, він бавився щодня разом з своїм побратимом — Пилипом на імення. То був сильний, як на свої літа, хлопчик, і прекрасний товариш. Ясного весіннього дня сиділи друзі на лісній галявині, недалеко від дороги, що збігає з узгір'я, і вирізували з липових гілок усякі речі. Скінчивши свої справи, пішли обідати. І от щез ножик. Підозріння впало на Пилипа. „Скажи, — ти взяв ножик?" — „Ні, не брав", — говорить Пилип і сміється. „Пилипе, я подарую тобі ножик, але скажи мені правду!" Пилип заплакав і пішов. Було страшенно жаль його. Мій знайомий оповідав, що він утратив сон на декілька днів. Без приятеля світ став немилим. Ножик знайшовся — він про-

сунувся під підкладку в піджаці і там застряв. Власник його переживав такий сором, що боявся в очі Пилипові глянути. Казав: на все життя зостався в пам'яті той випадок, як взірець безсоромности. Взагалі, зробив він висновок, дев'ять десятих підозрінь, що приходять нам на думку, безпідставні.

Іван Іванович їдко засміявся, блиснувши металічними зубами, й сказав:

— Що моя дружина вчора поїхала, це можуть потвердити свідки; провожати її приходило багато знайомих. Крім неї я не маю близьких осіб жіночої статі. Отже, справа ясна: ваше марення з'явилося в результаті подразненого нервового стану. Просто — ваша недуга ще не зовсім минула. Але припустимо на хвильку, що підозріння правдиве; це цікаво ... як би, на вашу думку, я міг себе почувати?

— Дуже прошу, — сказав Антон Никандрович, приклавши долоні до грудей: — покиньмо цю тему. Вона ні до чого.

— Чому? Цікаво з психологічної сторони.

— Ви це говорите таким тоном, ніби про експерименти з оновленням ікони, який ви пророблюєте перед авдиторією. І хочете провчити мене за необережність, правда? В такому разі, „каюсь і відмежовуюсь".

— Ні; хочу простежити комплекс в душі убивці. Припустимо, відбувається така сцена в темноті: я заманюю жертву до берега річки, як ви казали, я лютий на неї — чого вона мучить мене, ця ... моя дружина. Вибравши момент, я вийняв з кишені молоток і замахнувся над її головою. Вона інстинктовно здогадалася, що їй грозить смертельна небезпека, і рвонулася в сторону. Але міцно тримає її моя рука. Молоток падає їй на голову, але так косо, що роздирає їй шкуру на голові і відриває вухо. На мої руки, я відчуваю, бризкає тепла кров, хоч у темряві її не видно. Жахливий передсмертний крик пронизує нічну тишину. Тоді я другим певним ударом проломлюю череп своїй жертві і кидаю тіло, що б'ється в смертних корчах, в воду; кидаю туди й молоток. Біжу поміж кущики, як божевільний, бо чую, що духи помсти женуться за мною з огнями, — це вже галюцинація в момент душевного потрясення. За півкілометра від місця злочину сідаю і переводжу дух, обмиваю руки і обличчя від крови та бризок мозку. Присвічую сірником до одежі. В старенький піджак, передбачливо надітий відповідно до задуманої справи, загортаю каменюку і кидаю в воду. А потім пустирями вертаюсь додому. От і вся картина, яку малює аналітичний розум. Тепер підходимо до питання: що переживатиму я на другий день? Чи буду мучиться від голосу совісти?

Якщо маєте рацію ви, — так, буду від голосу совісти неспокійний. В другому ж випадку, себто, якщо я маю рацію, стверджуючи, що явища совісти мають історично зумовлений характер, терзання від голосу совісти не буде, бо я матиму об'єктивне виправдання для свого вчинку, наприклад, в пекельному характері моєї жінки... Вона замучила мене! Чи вона мала право отруїти мені життя? Що заслужила — те й дістала, — я тільки боронився. А з смертю людей все кінчається: ніякого рахунку між душами після неї вже бути не може. Цікава проблема, правда? Ви казали, що той, хто замучив голодом сім мільйонів, повинен каятися. Це смішно! Уявіть собі, що він непохитно переконаний: для перемоги світової революції ті сім мільйонів повинні загинути — цією ціною ламається опір проти колгоспного ладу. Село без колгоспів буде постійним джерелом сил, ворожих комунізмові. Так само необхідні й муки й смерть, скажім, тринадцяти мільйонів засланих в північні концтабори: то все — елементи, які не хотять і не можуть миритися з новою концепцією суспільства. Повторюю, в цьому саме непохитно переконаний той, хто це організував. Як же ви хочете, щоб він каявся? Це ж буде насильство над його психікою, проти якого ви так протестуєте? Але повернемось до мого власного стану, як убивці.

СУПЕРЕЧКА

II

Антон Никандрович аж зубами скреготнув, коли голова профорганізації розводився про вбивство: так це все конкретно було означене. Аж дивно, який холоднокровний Іван Іванович! Має дротяні нерви, але вірити йому не можна, — подумав старий...

— Якби ви були ньям-ньямом, — сказав він, — то з'їли б сусідку і весело поплескували себе по череву. Явища совісти історично зумовлені, але не так, як ви гадаєте. З'являються вони в народів з розвиненою моральною природою, а не в дикунів, що вбивши людину, мучать себе не більше, ніж кіт, що поснідав курачатком. Ви любите котлети?

— А чому ж ні...

— Чи нас мучить сумління, що ми вбивці живих істот? Деякі народи вірять в переселення душ... сидить кузочка на стеблі. „Хіба можна її нищити? А може мій покійний батько

перевтілився в неї: не хочу бути отцевбивником!" Де кінчається скотинячий егоїзм — там страждання ближнього сприймаються, як власні страждання. Починається історія людини, як людини. Згодні?

— Я послухаю і скажу.

—Гаразд. Немає сили більшої, ніж страждання. Воно відкуплює найтяжчі гріхи, зрушує з стану рівноваги нематеріяльні важелі, що проходять через серце й універсум. Зрушені ним, діють невмолимі сили і приводять, зрештою, до відплати. Чи ви помітили, яка пошана до кари, що має злочинець відбути? Всі, навіть мучителі, жахаються страждання, яке бачать. Приглушують себе спиртом, наркотиками, божеволіють. Одночасно з стражданням, що спокутує всі окаянства світу, з'являється сумління — голос, що ним страждання говорить до кожного. Люди починають розуміти: нема більшого нещастя, як спричинити страждання ближньому. В Україні зложилось прислів'я, що віддзеркалює народну душу: краще терпіти кривду, ніж чинити її. Якщо ви — неспійманий душогуб, ви приречені на муки совісти, від яких нікуди не втечете. Терпіння відбуваються в найтаємнішій сфері вашого єства, чи ви хочете їх, чи не хочете. Ви втрачаєте відчуття ясности і богоданности світу, що вас оточує, себто ви назавжди втрачаєте свій можливий земний рай.

— Ми не шукаєм готового, ми будуєм рай для трудящих, — сказав Іван Іванович.

— Не могли ж ви сказати: для білих бичків і сірих кобил!.. звичайно, що для трудящих. Здається, є чотири елементи в переживаннях совісти: перший — картина спричиненого страждання; ви відгороджуєтеся від неї; але вона реальна й заманлива: це свідок вини, якого ви ніяк не можете позбутися! Другий — страх і разом бажання все затаїти найглибше, щоб ніхто не взнав, бо інакше втратите все в житті, а матимете довічну огиду до себе, всякі муки і ніяких радостей. Третій — почуття вини, від якого хочете виправдатися, мовляв, ваша жертва заслужила погибель, а проте воно, як червяк, точить вам характер, змушує вас корчитися перед невидимими очима і робити нелогічні вчинки. Четвертий — гарний; навіть скажемо: благодатний!.. я думаю: голос Всемилосердного, що обзивається в серці з співчуттям до затаєних мук; він схиляє до спокути й очищення, даючи надію на спасіння, хоч воно й виглядає в вашому стані, наче погибель. До революції, а почасти також і до 1930 року, була для народу церковна сповідь; тепер її цілковито знесено, і совість народна віддана на „обробку" в

розтяжимих клясових законах. Гріх множиться й згромаджується в цілі гори. Душа народна розщеплюється на первісні часточки. Страшенно напружується індивідуальне, хаотичне переживання добра і зла, гріха і спокути, правди і кривди. Подивіться — яка навколо шалена спрага до найменших крапель справедливости! Яка страхітлива вразливість на кривду! В кожної окремої людини моральні сили розбурхані до стану, як перед вибухом: тут почнеться або гістерія, або нечуваний подвиг... на жаль, все це калічиться і гаситься страхом, характерним для деспотій. Словом, скажіть, чи це добре — зловити невинного дядька й силувати: нехай признається, що він злочинець?

— Недобре, але ж цього ніхто не робить.

— Ви думаєте?

— Я це знаю.

— І знаєте, якого фантастичного каяття вимагають від арештованих?

— Якого саме?

— Про це заборонено говорити! Припустимо, ви, вбивця своєї жінки, відчуваєте страх. Кошмар світиться перед вами. Але я сумніваюся, чи є в вас почуття вини.

— Значить, підтверджується моя теорія, — безвиразно сказав Іван Іванович.

— Так... для матеріяліста, що крутить сонцем, і ньямньяма, який пообідав підсмаженою ногою своєї тітки і дрімає в холодку.

— А може й кошмару не буде?

— Буде! Я перешлю молоток одній ясновидці — вона точно вкаже на вбивцю. Надзвичайна жінка.

— Де вона живе?

— Вона живе десь там, в одному городі, кілометрів за сто звідси.

— В якому городі?

— Не пригадую; але живе, мені казали про неї, — збрехав Антон Никандрович.

Іван Іванович піднявся з місця. М'язи коло рота напружені; в погляді холодок.

Відшкутильгавши до дверей, голова профорганізації притьма обернувся і голосно, зовсім щиро розсміявся.

— Я дуже задоволений. Ха-ха, напишу жінці, нехай посміється. В останню хвилину, коли прощались, вона сказала, щоб я писав їй тільки веселі листи. Передавати від вас привіт?

— Прошу ласкаво.

Антон Никандрович відчував себе дуже ніяково, ніби впійманий на грубій аритметичній помилці.

— Бачу, що ви докоряєте собі за цю сцену; не треба! — спочутливо буркоче Іван Іванович. — От подумайте про інцидент: мусимо „зам'яти" його. По-приятельському попереджаю, але нікому про це ні слова: вже давно товариш Тімурленков жахливо заклопотаний вашою справою, бо факультетська партгрупа підкопується під вас, „капає" на вас. Треба вживати запобіжних засобів, бо загрожує арешт. Я домігся того, що товариш Тімурленков ще раз спробує погасити справу. Розіграйте водевіль. Я розумію, це тяжко, але що поробиш?

— Ні! — відмовив Антон Никандрович, — навіть на суді, абсолютно беззаконному, стоятиму на свойому. Знаєте, в вас є щось краще в душі, ніж у мене: ви мене оббілюєте, а я вас очорнюю; я — фарисей.

— Нічого, нічого, я більше вдячний вам, ніж ви думаєте. Сьогодні я нічого не скажу Тімурленкову, а завтра ще раз заскочу до вас. Не зволікайте! Серйозно кажу. Може й сьогодні вже пізно.

Від цих слів морозом повіяло на серце Антона Никандровича.

ТІ, ЩО СПОЧИВАТИМУТЬ ВІЧНО

— За нами наглядає Митька-Мікроб, — шепнув Олександер, — я помітив його, як переходили через перехресток, тюпає, пес, і щось жує.

— Звернім з дороги!

— Навіщо? І так відчепимось.

Зиркнувши сюди-туди, Олександер смикнув старого за рукав.

— В цей маґазин!

Зайшли; Астряб стежить крізь верхню скляну половину дверей. В руці термос і клунок.

— Тепер виходимо! ..

Рушають слідом за могутньою перекупкою, що волочить два кошики: один з городиною й торішніми яблуками, другий з асортиментом бакалійного маґазину, звідки стирчить коров'яча нога.

— Вельмишановна громадянко, — торкається Астряб до її монументального плеча: — з вашого кошика попадали яблука; Митька забрав їх і їсть.

— Щоб його чорти забрали! Я з нього кишки вимотаю.

Астряб і Антон Никандрович прискорили крок. Здаля спостерігають, що буде. Митька напоровся на перекупку, мов корабель на скелю. Початок катастрофи був такий: густо-червона перекупка вхопила Митьку однією граблиною за піджачок на животі, а другою потягла по фізіономії зверху вниз. Астряб пояснив:

— Півгодини репету і сто ударів. Немає сили, що встоїть перед бабою-Штилихою, кадрова дивізія здригнеться на „вихідних позиціях".

Без перешкод мандрівники прибули до підгороддя, до схованки степової Джульєти на кладовищі.

Царство мертвих лишилося без огорожі; стежки непрополоті, непрочищені; камінні й залізні пам'ятники в старій ділянці похилилися; могили позападали, поросли бур'янами. Хрести навколо — ніби люди, яких настигнула смертоносна пошесть на майдані: обперлись одні об одних або попадали в траву, покорчились, посхилялись над камінними плитами. А на плитах тліє вимитий дощами торішній лист. На одному викарбуваному і позолоченому написі: „Мир праху твоєму", — на полірованому чорному ґраніті лежить нежива ластівка: впала й так лежить, бо немає в покійника родичів, щоб прийняли її. Між гробами пробігають бездомні пси з опущеними головами й хвостами. Дикі, густі, як зелені тучі, що спустилися з височини, стоять над хрестами сплетіння дерев. До них піднялись бур'яни: чіпляються, продираються вгору, щоб випити свою краплю світла. Руйнується притулок мертвих — обертається в завалля; тільки самотні квіти де-не-де героїчно відбиваються від дикого божевілля і своїми кольористими очками свідчать про незнищенні в людському серці іскри побожної пошани до мертвих. Це — найслабші й найвідрадніші охоронці спогаду про душі, що колись, як і ми, жили, раділи, страждали.

Антонові Никандровичу глибоко печаль зайшла:

„... Ось тут покійники відокремились, думають вічну думу — їм тільки спокій потрібен. Чого я прийшов сюди, тишу порушив?"

Роздивляється старий на пообламувані розп'яття: дерев'яні, камінні, чавунні; на бронзові і мармурові статуї з крилами — вони теж, як і квіти, вартують біля мертвих. На вершині сірого надгробного каменя замисливсь янгол; руки простер. Вічна скорбота виткала в нього тінь на обличчі. Настрій відречення від всього, що заполонило землю. Боже-Боже, коли ми зрозуміємо тайну того, що по той бік кордону? Он високо-

високо, на стрункому пам'ятнику стоїть образ душі, висічений з білого мармуру — він чистий; в гармонійних обрисах виражена просвітленість, свобода від кричущих пристрастей нашого суєтного круга, нехай і нетривкого, а повного веселощів чи скорбот, як золота чаша на тризні. Образ душі, очищений від тяготи всього бренного, сіяє, одягнувшись в нову, даровану від мистецтва мармурову плоть, — він зачаровує зір... піднімається високо-високо з зеленої гущавини. Безжурна душе! Неземна! Ти з голубизни дивишся на нас, а ми в грубій плоті, повній крови і нервових напружень, стоїмо на землі, не знаючи, якою мовою з тобою говорити... Хто з нас живіший? Чи ти, вгорі, в промінні, що проливається в зелені сутінки, чи ми — тут, на чорному ґрунті, застеленому короткочасною травою? Між нами вічний кордон! Ні ти не переступиш його, ні ми; хіба що вмремо. Ми іноді подумаємо про кінець, про Страшний Суд. А крім того — трудимось, боремось, ненавидимо, любимо, творимо добро, заздримо, жертвуємо собою, вбиваємо, сумуємо, молимось, спокутуємо провини або забуваємо про них і... не встигаємо оглянутись, як пора лягати в сиру глибину, залишивши нащадків, а часом (собі ж на великий жаль) і без того. Всі без винятку в тлін обернемось, прикритий землею, квітками чи бур'янами; всі: я, Олександер, голова місцевого професійного комітету, секретар парткому, Митька-Мікроб, перекупка, що сьогодні з'їсть коров'ячу ногу і закусить яблуками, трамвайний кондуктор, редактор газети, найвищий тиран в країні, найнижчий сторож біля хлібного кіоска. Все — так просто; всім відомо, що так буде. А завжди повертається думка в свій короткий життьовий полон на планеті. Це велика мука: не знати ніколи, в чому загадка нашого „жити" і „не жити", нашої приречености чи нашого призначення. Ніхто не вернеться з-за того кордону. На ньому стоїть Розп'яття — символ страждання і смерти для спасіння людства. Проти Розп'яття такі мізерні погрози сьогоднішнього генерального душогуба в Кремлі — мізерні, нещасні, смішні; навіть смерть проти нього тільки жалюгідна і потворна тінь. З вічною надією, з благословенням люди дивитимуться на Розп'яття, припадатимуть душами до стіп його, знаходитимуть джерело потужности, щоб розгромлювати зло. Здійсниться, що всім призначено, і повинна виникнути нова держава — її збудують зодчі Божого царства на землі, накресливши закони ясні, точні, мов рухи сонця і звізд, дійсні закони замість облудних — написаних тільки, щоб очі сліпити. З вільних народів створиться вселенська громада, без здирщика і злидаря, без деспота і раба, без насильства, ви-

зиску, брехні, голоду, духової темряви, кривди, лицемірства, гризні. Чи скоро ж це буде? І чи, намучивши людство, не зайде зло світове з другого боку. Чого ж тобі, серце моє, так болить?!

Навколо склепу Джульєти — загорожа: решітка, іржавий чотирикутник. Камінні східці ведуть наниз. Антон Никандрович і Астряб зайшли в середину — там темно; тільки напівживий вечірній промінчик проходить навскоси з віконця. Олександер вийняв сірники і присвітив. На тапчані, прикритому драною одежиною, лежить вуркаган. Другий підводиться на лікоть — з трави, розісланої долі. Скрізь розкидано скоринки, риб'ячі хребти з густими ребрами. В кутку, серед сміття, поблискує гострячками купа побитих пляшок. Пожмакана кепка з вивернутою підкладкою валяється біля стіни. Крива дровиняка приткнута до дверей, від яких виламано засув.

Той, що лежить долі, дивиться каламутними очима на непрошених; від перепою він неспроможний діяти руками, але язик його вивертає таку неуявимо огидну московську лайку, що, мабуть, і мертвяки, особливо жіночої статі, зашарілися б навколо, на відстані людського голосу.

— Котись, шкет: зайнято! — заключив кольоритну тираду тип і опустив голову на купу мотлоху.

Олександер і Антон Никандрович вискочили з склепу прудкіше, ніж коли б почули голос мертвяка з розкритої труни.

По короткій нараді біля мармурового янгола, вирішили йти до „Золотого собору" на площі і там шукати спокійного сховища.

ТИМЧАСОВИЙ ПОКІЙНИК

Був сутінок, коли Антон Никандрович і Олександер прийшли до собору. Червонаста цегла, зложена в ґрандіозну будівлю з дугастими лініями і важкенними формами в напівсхідній-напівзахідній гармонії бароккового наростання з колонками при завершених півколами вікнах, що вищими і вищими поверхами розташовані на сторонах: цегла вражала згромадженістю в складному вигляді ... з многістю виступів, карнизів, западин, ніш, — в цьому дивовижному храмі світилася вона, мов би виготувана з фосфоричної глини. Вершиною своєю будівля піднімалася аж до перших зірок, безпосередньо єднаючись із небесною банею; а при фундаменті, врізаному глибоко в чорнозем і піднятому в височину, над рівнем його, тремтіли дерева в вогкій темноті, що прибувала від недалекого моря.

Дерева вкривали широчезну необгороджену площу, на якій, крім собору, стояла дрібненька хатка — мешкання когось із храмового причту в давні роки. Невідомо, чи там хто залишився, бо вічно двері були замкнуті, а вікна затулені віконницями з широкими шпугами. Від хатки і попід собором прослалася смуга колишнього цвинтаря, на якому був добрий лад вісім — десять років тому, себто до колективізації і суцільного голоду. Багато змін зайшло з того часу; цвинтар сплюндровано, мов би від татарської навали, мов би мільйон ніг погупотів в п'яному шаленстві по площі. Попалена, збита, зниділа трава припала до сухого ґрунту; дерева з обламаними гілками стирчать як деркачі, — тільки з одного боку вони врятувалися і дають вечорами скромний притулок закоханим, що, зійшовши з тротуару під їхню тінь, цілуються на прощання; надгробні плити перевернуто й порозколювано, хрести покрадено, як технічний матеріял; скрізь понакидувано пожмаканих газет, ганчір'я, консервних бляшанок, побитого скла, трісок, всякого сірого сміття й останнього бруду, що його лишає життя в великому місті.

Шибки в підвальних вікнах собору вибиті, рами зсунуті з місця, і якщо вдень нахилитися і напружити зір, то можна побачити в підземеллі, в зовнішньому ряді, величезні гробниці з минулого століття. Там знайшли останній спочинок подвижники, що клопоталися про спасіння душ козацької громади.

Олександер висадив раму в одному з вікон і вліз в підвал; Антон Никандрович посунувся слідом за ним. При світлі від сірників мандрівники обкружили один ряд погребінь і зайшли в основну частину підземелля. Під серединою церкви стояв розкритий, мабуть, під час осміювання „попівського обману", гарний білокамінний саркофаг, ребрасте віко якого зсунуте з місця. Студент заглянув на дно і сказав Антонові Никандровичу:

— Гробниця порожня.

— А можна якось там подмухати, бо, певно, порохнява сіла?..

Через п'ять хвилин Олександер прибирав в середині імпровізованим віником з галузок і настилав трави, яку нарізав кинджалом — супутником під час колишнього босяцького вештання.

— Якщо вам сумно, я теж ночуватиму тут.

— Хочете сказати: страшно? Що ви!.. Колишній салдат його імператорської величности не повинен боятися неозброєних привидів.

— А про всякий випадок, візьміть цей гострячок!

— Черкеська робота; красна робота. Знаєте, на старість я до зброї збайдужів.

— Однак, Антоне Никандровичу, маєте вдачу: так спокійно спати серед пустки.

— Невесело мені!.. таке відчуття, що над країною нап'ята червона павутина, центр її в Кремлі, а кінці зав'язані на смугастих прикордонних стовпах. До кожної перетинки в кожній клітині приклеєно когось із нас. Перетинки трішки розтягаються, щоб ми могли піти з квартири до місця праці, до маґазину, аптеки, лазні тощо. Якщо затріпочеться хтось надміру, зразу ж по червоній мережці біжить павук, хапає непокірного й випиває соки з нього раніше від приначеного часу. А ось тут я — на волі! Між мною і павуком смерть: вона йому страшніша, ніж мені. Вчора я погано спав.

— Зараз відходжу, — сказав Олександер.

— На сон клонить, і вам пора: Ольга дожидатиме.

Влізши в саркофаг, старий гукнув:

— Будь ласка, насуньте віко і підкладіть камінь, щоб повітря проходило!

Коли Олександер насунув віко і глянув крізь щілинку до старого, той гірко промовив:

— Може завтра втечемо в Казахстан, до чесних вузькооких, від „старшого брата...” Господи, і чого йому від нас треба?!

Зоставшись самотою, Антон Никандрович витяг з кишені свічку і в куточку засвітив її. Взяв писання Сковороди. Перед тим, як читати, несамохіть згадав про Туркота-Семидзвонника, про його ховання в могилі. Подумав: не повинен був я судити другого — сам тепер такий! Взагалі, як хочеш когось судити за щось, зроби інакше в тих самих умовах. Але після того твій суд буде вже не потрібний, бо вже станеш вище: для найбільшого подвигу на землі — прощення.

Антон Никандрович взявся читати Сковороду; натрапив на образ духовного чоловіка. Так і уявив собі, як писав мудрець: він, той чоловік, — вільний, ширяє невтомно в височінь і в далечінь, через гори, ріки, океани, пустелі; входить крізь замкнуті двері; зір його проникає в безмежне, таємне, минуле, майбутнє; він має очі голуба, крила орла, моторність оленя, відвагу лева, вірність горлиці, вдячність бузька, кроткість ягняти, швидкість сокола, бадьорість журавля; в тілі його твердість адаманту, смарагду, сафіру, яспису, тарсису, кришталю, анафраксу. Сім Божих птиць вітають над ним: дух краси, віри,

надії, милосердя, порадности, прозріння, чистосердя. Голос його гучний, як грім, дужий, як буря, меткий, як блискавка.

Такий повинен бути одухотворений чоловік, що бореться проти зла. Антон Никандрович замилувано уявляє його, юного, схожого на Юрія Переможця, хоч сам принишк на дні гробниці, сховався від всюдисущого тирана. Немов покійник, накрився камінною покрівлею в підземеллі, під серединою собору, в якому молилися востаннє нащадки запорізьких лицарів. Сховався там, а думає про перемогу над силою червоного царства. І хоч витягни його звідти, хоч ти його живцем пали, — він, самотний дід, зостанеться при своїй думці, бо знає, що з неї, з великого полум'я виїдуть на блискавичних конях молоді борці — схожі на того, хто дракона списом прошив.

Антон Никандрович відклав книжку, свічку погасив. Спати! В пітьмі, здається йому, навіть камінь над головою став нематеріяльно-прозорий. Ворушиться навколо чорна таємна мара: волохата, з напруженою аж до магічного свічіння, жорстокою ворожістю; от-от доторкнеться до грудей, глуха до живого людського голосу, байдужа до благання, бо слухається тільки чогось далекого і незрозумілого. Поблизу піднялися найчужіші рештки, що були в складі живих істот. Щось поткалося світляною наміточкою — її видно крізь щілину — і щезло. Враз пролетіло мимо з відчайним криком, гіркішим і розпачливішим за дитяче ридання. Кров заледеніла в жилах Антона Никандровича від того несподіваного зойку. А щось потупотіло в іншому місці, між сусідніми гробницями. Тихенько похитнувся й сам саркофаг над підлогою. Хтось із тяжким стогоном глухо і трудно зідхнув. В обличчя повіяло могильним холодом, так, наче зотлілий труп підійшов і простягає руки.

— Боже, от що значить: нерви! — з мукою прошепотів, опанувавши себе і тричі перехрестившись, Антон Никандрович. Лежіть, лежіть, упокоєні душі!.. Хіба я ворог вам? не гнівайтесь на мене — велика напасть примушує шукати притулку серед вас. Будь ласка, простіть мені!

Після цих слів, Антон Никандрович поклав хрест на всі сторони і сам ще раз перехрестився. Мирний настрій повіяв на душу, ніби згідно з урочистою умовою про взаємне співчуття з покійниками.

Приходить сон, подібний до стародревнього знахаря, — закутує душу самотного діда, як фараона, в завої, вмочені в бальзам.

КОНФЕРЕНЦІЯ МЕРТВИХ І ЧИК

Антон Никандрович роздягається біля так званого „рівчака", а точніше, на березі річки, в яку „рівчак" впадає. Склавши одежу, старий підходить до води. Чує якийсь стукіт; оглядається і бачить зелений кіоск. Ляда піднята; відчиняється віконце і щось продають для тих, хто на березі: сітро, а може газети. В момент, коли старий намірився ввійти в річку, піднялась тривога, бо через низину звідкись побурхала спінена вода в напрямку до берега і відрізала дорогу до міста. Струмені її сягнули до річки. Забравши одежу, старий перебродить через них; минає дерево з низько простертими гілками. Біля дерева хлопчик читає книжку. Малюнок на відкритій сторінці зображує бородатого чоловіка, наполовину роздягнутого і приланцюгованого до стіни. Мордар наставляє зміїсто скручений залізний прилад і вганяє його молотком дядькові під ребра. Вистогнує дядько, а мордар з обуренням кричить: „чого ж ти не сказав, що залізо туго входитиме?!" Антон Никандрович дивується, як це може бути, щоб тіло так затверднуло. Помічає пречуденний підпис під картинкою: „знак тихого добра на серці". Цей підпис треба запам'ятами і занотувати, — вирішує старий. Довго йшов він, аж поки став на місці, призначеному для зборища. На диво, ті, що повинні були з'явитися, прибули рівно в призначений час. Довга, випалена пожежею рівнина, завбільшки з повіт, заповнилася кістяками, блідими, мов вапно, і зовнім тонкими. На підвищенні перед ними промовляє через радіо-гучномовець — оратор: чорнявий лисуватий, бідовий, з невеликими вусами.

„ — Вважаю конферецію відкритою, — проголошує оратор. — Ми повинні обговорити плян продукції . . ."

Присутні б'ють браво; цокотнеча від їхніх, костистих долонь така незвичайна моторошною сухістю, що гадюки повилазили з нірок і попливли на той бік.

„— Ми створили новий колектив, не зважаючи на опір несвідомих і ворожих елементів".

У передніх лавах несамовито оплескуть. Один кістяк повернувся до присутніх і гукнув замогильним голосом:

„— Спасибі любому наркому за нашу радість! Ура!"

„Урр-р-р-а-а! — ревло по рівнині — так, що річка спинила біг і заніміла в берегах; круки застигли в повітрі, наче привішені.

„— Порядком самокритики, — продовжує оратор: — мушу зважити всі наші досягнення і недоліки. Кожен хай виходить і говорить свою думку. Ґарантую безпеку . . . ”

Всі завмерли. Стало тихо.

Невідомо яким чином, зійшов з дитячої книжки скривавлений дядько; звернувся до кістяків:

„— Воно товариш підходить правильно; а я скажу: мені болить . . . подивіться! — гукнув дядько і показав рану; — у мене жінка й четверо дітей; їсти просять. Товариш правильно сказав, що добре буть мертвим, а я скажу: непогано і живим буть. Хай товариш скине тіло і надіне, от хоч би й на цей шкелет! . . . мірка та сама”.

Дядько показав на когось у першому ряді. Той кістяк страшенно зрадів. Простягнув руки до оратора, розчепірив щелепи в посмішці:

„— Мені м’ясо! Скидай! хі-хі-хі”.

Затанцював на місці.

„— Давай! Давай!” — загриміли ліктями одні об одних присутні.

„— Чого вам треба від бідного чоловіка?” — заверещав оратор, коли кістяк вчепився за м’ясо на його червоній шиї: — прийми руки! Я всіх одягну, з живих познімаю, — одягну!”

Присутні, глянувши одні на одних дірчастими фізіономіями, відступились від оратора. А він подав знак, і тоді з усіх боків посунули на конференцію косарки; от-от почнуть трощити, різати, косити публіку бистрими пилками. Нажахані кістяки полягали на землю і почали, ворушачись із боку на бік, зариватися в глибінь і вкриватися землею. Рівнина зачорніла могилами, зарябіла стовпцями, на яких — таблички з іменами покійних.

Сонце обірвалося і впало за обрій. Натомість виплив місяць; а з середини його визирнув, наче з віконця в кіоску, секретар партійної організації, товариш Тімурленков.

При тьмяному світлі видно: на кладовищі зостався сам дядько.

„— Візьміть його! — кричить оратор до сокирчастого джентлмена з рідкими зубами: — я виступав, щоб виявити ворожий елемент . . . ”

Антон Никандрович, що таївся біля високого кинджалуватого аєру, побіг щодуху до саркофага і ліг на дні — удає, що він спить. Але чує, що дядько тікає його слідами. Ось він зупиняється коло саркофага.

„Ти сонний, чи мертвий?" — питає Антона Никандровича. Старий мовчить; очі в нього заплющені. Але йому видно дядька з голови до ніг, бо на окрайці саркофага горить, ставши на хвіст і задні лапки, жовта ящірка.

Хочеться відповісти, — уста не рухаються, вся істота скована. З велетенським зусиллям Антон Никандрович прокидається, бачить перед собою замурзану пику і обшарпані плечі.

„... сонний чи мертвий?" — дочуває запитання старий; кліпає очима. Свічка, поставлена на камінному краю, горить і легенько віється.

— Був на конференції; я — живий.

— Бачу, старий псих! Покажи колеса!

Антон Никандрович зрозумів, що його черевики в небезпеці, але послухався: вибрався до камінного причілка, сів, підтягнув ноги на огляд обшарпанця.

— Плювать я хотів на твої дірки! — розлютувався босовило: — не може путніх копит справити. Заліз джімілятник у чужу малину...

— Пробачте, що це — „джімілятник"?

— З місяця звалився? — підняв брови злодій: — ти хто такий,

— Я? Людина...

— Ех, борода! Хіба тепер є люди? Гадюки.

Обшарпанець поклав свій клунок біля свічки і взяв книжку; полистав, свиснув:

— Мабуть, борода, з політичних? М-м... я думав джімілятник: фасад такий.

— Поясніть, будь ласка...

— Джімілятник — хто з дамських торбинок, тово!.. — робить обшарпанець віртуозний жест рукою. — Що тут написано?

— Філософська книжка: як треба жити.

— Інтересний ти чоловічок, як бачу. Служиш?

— Мучусь, — сказав Антон Никандрович.

Обшарпанець по-дружньому вдарив по плечу:

— Не журись, борода! Видать, ти — не собача душа. Я з такими мирюсь. Чортові лягаші, — бубонить він закочуючи рукав і мацаючи свіжу рану коло ліктя.

Антон Никандрович зацмокав, захитав головою, завозився коло саквояжа, виймаючи йод і рушник.

— Негайно ж перев'язати, — настоює він; відриває смужку від рушника: — держіть руку рівно!

Обшарпанець стоїть смирно, як в лазареті, а старий обливає рану йодом і ретельно перев'язує.

Без жодного слова, пильно дивиться вуркаган на Антона Никандровича.

— Куриш, отець? — питає, коли перев'язка скінчена.

Старий хитнув головою. Добув свого „Дону" і запропонував новому знайомому. Той скептично обдивився цигарку з усіх боків, — не взяв її в руки. Почастував Антона Никандровича „нашою маркою". Прикурив від свічки.

— От що, отець: Чик бачить, у тебе серце єсть . . . будеш другом! Якщо Чик повірив, значить, по гроб жизні. Земля горить, а він тебе не забуде. Спи! Я примощусь недалеко.

НАЙБІЛЬША НОВИНА

Ранок заграв на сто тисяч золотих сопілок. Буцім кликав покійників з могильного сну.

Антон Никандрович підвівся, виліз на камінну долівку, примруживсь на вікно, з якого била чотирокутним струменем небесна світлота. Чути, ворон: кря! кря! — обзивається з-над цвинтаря. Чик поворушився під стіною на хмизі і траві:

— Як спав, отець? — спитав, глянув волоцюга, добродушний і сумирний.

— Спав, як мертвий, хай сусіди не гніваються.

— Держись Чика, вірно кажу, отець, — не пропадеш: крізь труби пройдеш. І тримай язик за зубами.

Чолов'яга потягнувся, позіхнув. Почухався.

— Гасають лягаші. Я в них з-під носа вискочив. Хороший день сьогодні. Покажи ножик — десь я бачив його. Де взяв цяцьку? — крикнув Чик.

— Тут, в одного хлопця:

— Як його звуть: „дельфін?"

— Олександер Астряб.

— Про нього й кажу, хто він тобі?

— Мій студент і добрий приятель.

— Ага, приятель . . .

Гірко посміхнувся Чик; віддав кинджалик старому.

— Був і мій приятель — чорна кішка проскочила, дружбу хвостом перекинула. Був я дурень, був і він дурень.

— Як вас звуть? . . якщо можна знати.

— Кум з кумою випивав, Гаврилом назвав. По прозвищу — Чик.

— По батькові?

— Нема по батькові; по матері часто звуть, сам знаєш як.

— Гавриле, миритись треба.

— Гітлер воює, чого я буду миритись?

— То Гітлер, а то ви. Миритись треба, — по совісті кажу.

— Ех, отець, не руш совісти! .. Не знаєш, видать, яка то штука: в ухо гримить. Чик нап'ється, хоч ріж, хоч миром маж, а совість дитячим дзвоником перед очима: дзінь-дзінь ... примовляє: піди і скажи: „я — скотина!" от що значить совість. Я б пішов признатися, сам би поліз на перекладину, так що ж? .. Кругом сволота. От, приміром, „ісправительно-трудовий лагер" ... хороший „ісправительний"! ти дрова в льодовому киселі тягаєш, а над тобою зараза з ґвинтовкою, в червоному картузі, грішніший, ніж сатана. Вистріляє сто душ і зверху матом обложить. Сповідайся в нього! Він, гадина, бродить по коліна в невинній крові. Ні-і-і, підожду; я проти них, як бджола на гречці. Дали б мені гадів повзучих, я б з них людей зробив.

— Треба з Олександром миритись!

— Заладив старий: миритись, миритись. А я хіба камінь? Чую. Він злий на мене, я злий на нього.

— Ви не поганий чоловік, товаришу Гавриле, але вас дуже кривдою розізлили.

— Може й правда. Кажу: може б я бджолою в вулик літав, так що ж ... Я працював ударно, а гармошка в череві ревіла. Плюнув і дьорнув у малину. Як жрать хотілось, в крайностях грішив мокрим ділом.

— Це страшний гріх, Гавриле.

— І ти, борода, завів катеринку, як дельфін. Ми з-за цього горщик розбили.

— Ходімте нагору, Гавриле, я вже насидівся тут.

— Мені вдень не можна. Хіба до відтулини.

Стали вони при віконці. Трава яскраво зеленіє, мов огняна.

— Ми з вами живі серед мертвих і мертві серед живих, — понуро говорить Антон Никандрович: — Стоїмо на самій межі; куди ж нам іти: до тих, чи до тих?

— Для таких, як ти, отець, колись манастирі стояли. В будень капусту сажай, в празник свічечку в руки — до образу Миколая, Мирлікійського чудотворця, молись. А тепер? .. трах по манастирському кумполу і „ваших нєт". Тоска собача! Якби був манастирчик, постукав би в келію, до угодника: одчини! поговори, бо тут грішник окаянний. Старик, сива борода, виходить: „Мабуть, синку! душа болить?" „Болить, місця на землі нема ..." — „Чого накоїв, синку?", — тоді падає Чик на ко-

ліно, душу викладає на долоню. Праведник слухає і говорить: „Великі согрішіння твої, синку, але Бог Милосердний: — молись о прощенні, — я читатиму, за мною повторюй!” Помолиться Чик і попрощається. Подумає-подумає, плюне на грязну жизнь. Попроситься воду возити для праведників; хліб буде, борщ буде, — чого ще треба?

Чик одушевлений. Навіть замріяний. Зіниці в нього мають колір зеленкувато-брунатних кружлячків з рогового гребінця. Ґудзикуваті зіниці повільно рухаються — так буває в людей з холодною кров'ю.

— Бідний ви чоловік, Гавриле! Приходьте до мене — ось я напишу адресу, — сказав Антон Никандрович, водячи олівцем по бльокнотному аркушикові. Візьміть! Поговоримо. Я помирю вас.

— Ладно, ладно!

Виглянув Чик, чи нема кого поблизу і поміг Антонові Никандровичу вибратися на білий світ. Старий обтрусився і попростував доріжкою, поміж вогкими деревами, що грілися в сіянні густому, як охра, коли нею розмальовують печі в селі. Пташка, сидячи на високому карнизі багряного собору, проти сонця, надимала горлечко і на весь світ тоненько цвірчала.

Несподівано Антона Никандровича перестрінув Олександер. Він був блідий і задиханий:

— Війна! — скрикнув він: — вдосвіта німецька армія перейшла кордон від Балтійського до Чорного моря. Бомбардують українські міста.

— О-о-о . . . — тільки й міг вимовити Антон Никандрович. Він аж занімів, знав добре, що це буде: салдатня з артилерією й шибеницями, підпалені села, біженці — мільйонами, руїни, голод і страждання, для якого слів нема. Страшний зміст короткого слова „війна” розгорнувся в такому несамовитому нещасті в уяві Антона Никандровича, що хотілося закрити обличчя обома долонями, як древні гебреї під високою єрусалимською стіною.

РІШЕННЯ

Антон Никандрович знав, що його праця про Печерський Патерик не побачить світу. Повторював про себе: „я не хочу писати того, що вимагають; а видавництва не хотять друкувати того, що я пишу”.

Якби ніхто не підганяв з науковими працями, було б терпимо — пиши потихеньку, що сам здоров знаєш. Але завжди при складанні семестрової умови на „соцзмагання" та „ударного зобов'язання" треба давати відомості про нові наукові праці. Від сьогодні — кінець тому циганству! Війна знімає питання про арешт, бо Антон Никандрович запишеться в добровольці і піде на фронт; війна звільняє з перетинки на червоній павутині, до якої він прикріплений, він здобуде свободу від всього, що мучить, що закриває світ від очей. Війна багато новин приносить йому, багато всього, крім радости. Антон Никандрович обпирається об стіл обома руками, безмежно схвильований; дивиться розширеними очима в далекі простори життя, в яких напливають неясні — невиразні привиди подій. Запитання проситься на думку:

— Що буде?

Не радіє Антон Никандрович війні, хоч вісткою про неї дуже збуджений, можна сказати наелектризований: таке відчуття з'явилося в нервах при надзвичайній новині. Він певен, що німці з Гітлером програють. Але поки те станеться, вони натворять лиха, а найгірше — скомпромітують ідею визвольного походу проти комуністичних душогубів. Допікала й вістка про бомбардування міст. Як тільки Антон Никандрович уявив, що бомби з модерних літаків падають на будівлі Києво-Печерської лаври, — відчув на душі велику образу. З якої речі, — питався про себе, — кожен, хто лізе до нас грабувати добро, зразу ж береться розвалювати старі церкви? Переживав Антон Никандрович велике обурення, кулаком об стіл гримнув, годинники поперекидалися, перестали означати час на пожовклих від давности, а колись білих циферблятах. Страшно поруйнували большевики святині нашої віри, бо ненавиділи їх, — закоренілі безбожники; ненавиділи їх як пам'ятники нашого історичного минулого, незалежного від московщизни. Гітлер, прийшовши на місто своїх учителів — довершить їхнє руїнництво. Властиво, для українців немає великої різниці між большевизмом і націзмом: обидва — вороги; якщо є різниця, то тільки та, що знищення народу большевиками розтягнуте на довший час і пов'язане з різноманітнішими і триваліщими формами фізичного і духовного страждання при брудному та брутальному режимі; нацистами це знищення розпляноване на короткий час, при значно більшій байдужості до внутрішнього життя народу-жертви, в якого грабують „життьовий простір". Вираз: „життьовий простір" особливо вражав Антона Никандровича в „Майн Кампф"і. Так на церкву можна сказати: „молитовний

простір". Для Антона Никандровича, людини без всякої ворожнечі до інших націй, єдиним розв'язанням пекучих питань було „самостійництво": життя в „сім'ї вольній", без чужинецького ярма, знущання, переслідування, терору, концтабору, конфіскації майна, Івана Івановича. Такої України ще немає, але буде, в це Антон Никандрович вірив, як в нерушимість Печерської Лаври. Справа не стільки в матеріяльному храмі, скільки в споконвічному джерелі духової сили. Можливо, війна ударить, як криця об кремінь, аж іскри посиплються і обпалить очі всім, що, байдужно дивляться на боротьбу; посиплються на всі кінці, примусять вибирати: з ким ти? кому служить душа твоя, небу чи пеклу? Отут то й є! .. вибрати трудно, бо то — „два чоботи — пара": московський і берлінський. Хто з українців битиметься проти червоної смерти, — матиме рацію; хто битиметься проти чорної — теж матиме рацію, — як також і той хто битиметься проти обох. Лише той не матиме рації, хто проголосить „моя-хата-скрайство" найвищою мудрістю земною.

Антон Никандрович заходився ставити годинники в їхні попередні пози. Деякі механізми почали своє: „цік-цок, цік-цок . . .

Стук у двері і запитання:

— Можна?

— Будь ласка, прошу заходити!

Ходою передпотопного дивогляда зблизився Жолобовський:

— Чули?

— Уже! цього треба було сподіватися: в „Майн-Кампфі" ясно написано. Прошу сідати!

— Та-а-к, — протягнув Жолобовський, — можливо, це демон, спущений з ланцюга, щоб розворушити застоялу Европу. А втім я раціоналіст; бачу один з неминучих відхилів історичного маятника — в другий бік, після того, як революція сімнадцятого року штовхнула його в перший бік. По цій війні знову створиться паскудна ситуація і знову гойднеться маятник. Колеґо, я стомився, ждучи просвітку!

Антон Никандрович хотів його втішити, сказав:

— Терпіти треба.

Посмішка смиренна, як у слухняних дітей, засвітилася в фізика на обличчі, пропорції якого порушені довголітньою недугою, — а карі очі під вигнутими й піднятими бровами, великі й пильні; непорушні очі були просяяні, мов кришталь.

— Одно я знаю твердо, — продовжував Антон Никандрович. Подібно до небесних тіл, що ходять навколо сонця, явища в історії також обертаються навколо свого незримого світила . . .

— І збиваються з дороги, — додав Жолобовський.

— Певно! Люди роз'єднані; егоїзм, шовінізм, жадоба територій, золота, влади, насолод, — люди робляться ворогами й спричинюють катастрофи. Найбільше завдання віку: об'єднувати людей. Я далекий від думки про таку єдність, як у нас на зборах: „хто за? — всі! Хто проти? — хто утримався? — ніхто?". Така єдність потрібна олив'яним салдатикам. Колгосп — зла карикатура на єдність, якої потребує сучасність; недарма ж селяни бачать у ньому відродження російського кріпацтва. Справжня єдність створює всім: тим, що „за", тим, що „проти" і тим, що „утрималися", ґрунт для мирного співжиття. Не страх, а розуміння загального добра керуватиме рухами. Сьогодні в різних частинах світу мотиви загального рішення різні: в одній країні бажання вільної ініціятиви в господарстві; в другій — імперська єдність; в третій — національна незалежність; в четвертій — матеріяльний інтерес; в п'ятій — звичка до послуху; в шостій — страх перед знищенням; в сьомій — проста інертність і хід за течією; в восьмій — міраж всесвітнього панування. Буває, що з'єднується по декілька мотивів в одно. Але скажіть мені, яка держава керується поняттям загально-людського добра? Повірте мені: така безумна держава, якщо появиться, то або зразу згине від зажерущої мерзоти, або навіки переможе світ своєю шляхетністю; така держава буде першим в історії керівником плянети.

— Це неможливо; або можливо в далекому майбутньому.

— На жаль! Немає віри, справжньої віри ні в один ідеал, бо немає щирости. Хитрість в найрізноманітніших формах, стала обов'язковою чеснотою в міжнародніх відносинах. Іду на фронт.

— Ви що — збожеволіли?! Хто ж дозволить старичкам кашляти в окопах? Хіба мало молоді, до зубів озброєної сучасною зброєю?.. Годі! Ви пожартували.

— Кажу серйозно! Доброволець.

Жолобовський відступив на два кроки і оглянув Антона Никандровича з голови до ніг:

— Я б заборонив показувати на фронті таких, як ви. Німці кричатимуть на ввесь світ, що слов'яни воюють дідами з богадільні. І за що, власне, ви хочете воювати?

— Нема „за що", а є „від чого" — ви розумієте... Крім того, якби це хтось інший ішов, народи з високою релігійною культурною: канадійці, шотляндці, американці чи скандинави, — я став би в стороні; підожду! Хай самі кремлівські воюють,

що нас знедолили. Але ж Гітлер!.. Голубе, це вам не жук начхав!

— Колеґо, навіщо на війну? От я — „індивідуаліст", „попутчик" чи консерватор, чи хто зна який „буржуазний інтеліґент" однак, вірю: світові сили й без нас з вами провчать Гітлера, як слід. Ні, таки дивно.

Жолобовський, здивований вкрай, віддалився крізь масивні двері.

Велику симпатію мав Антон Никандрович до сусіда; а на рішенні своєму стояв непохитно.

Наодинці він прикам'янів супроти вікна; а коли розхмурнівся, тоді в куток зайшов, під книжкові полиці; швидко озирнувшись на сторони, потім на стелю, — страдно та недужо посміхнувся:

— Хіба ж я воювати йду? Рятуватися!..

Так ясно здогадувався Антон Никандрович: тільки одна, найвужча стежка йому — вирватися, зацькованому оленеві, з круга марюк, що рвуть безжалісно, — стелеться через гіркий ґрунт гарматного поля.

Кінець